

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 74

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 24 вересня 2020 р. № 1188 Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція» було включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальностями 081. Право, 293. Міжнародне право.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 8 від 25 березня 2025 року.

Видавнича рада:

С. В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р техн. наук, проф.; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **Я. В. Лупій**, народний артист України; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.

Головний редактор – д-р юрид. наук, проф. **Т. О. Губанова**

Голова редакційної ради – д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України **А. Ф. Крижановський**

Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:

С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, доц.; **Х. Н. Бехруз**, д-р юрид. наук, проф.; **К. В. Громовенко**, д-р юрид. наук, проф.; **Л. В. Діденко**, д-р юрид. наук, доц.; **О. С. Кізлова**, д-р юрид. наук, проф.; **Н. М. Крестовська**, д-р юрид. наук, проф.; **Д. Г. Манько**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. В. Петруненко**, д-р юрид. наук, проф.; **В. П. Пилюпенко**, д-р юрид. наук; **О. О. Подобний**, д-р юрид. наук, проф.; **А. М. Тимчишин**, д-р юрид. наук, доц.; **Я. О. Тицька**, канд. юрид. наук, доц.; **Є. М. Цибуленко**, проф. (Естонія).

Партнер журналу
Фінансово-правовий коледж

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.

У разі передрукування матеріалів посилання на «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:

Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1551 від 09.05.2024 року

Ідентифікатор медіа: R30-04395

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Міжнародний гуманітарний університет
(вул. Фонтанська Дорога, 33, м. Одеса, e-mail: mgu_rektorat@ukr.net, Тел.: +38 (048) 719-88-38).

Мови видання: українська, англійська.

Адреса редакції:

Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна.
Телефон: +38 (098) 985-01-58, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.

Серія «Юриспруденція», 2025

© Міжнародний гуманітарний університет, 2025

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Новосад І. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри конституційного,**адміністративного та міжнародного права**Волинського національного університету імені Лесі Українки*

ЮРИДИЧНА КЛІНІКА ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ В КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. Стаття присвячена важливій ролі юридичних клінік в Україні, зокрема у контексті забезпечення доступу до правосуддя та розвитку правової держави в умовах воєнного стану. Автор розглядає юридичні клініки як особливу форму правового навчання, що поєднує освітній процес та надання безоплатної правової допомоги громадянам, зокрема уразливим категоріям населення. Важливим аспектом є те, що юридичні клініки сприяють підготовці майбутніх правників, надаючи студентам можливість працювати над реальними справами під наглядом досвідчених викладачів та юристів-практиків, що є важливим елементом формування професійної компетентності.

У статті окреслено історію розвитку юридичних клінік в Україні, їх значення для правової освіти, а також правові та організаційні аспекти їх функціонування в умовах сучасних викликів. Автор досліджує законодавчі основи, що регулюють діяльність юридичних клінік, а також їх роль у наданні правової допомоги малозабезпеченим верствам населення. Зокрема, зазначається, що юридичні клініки є важливими партнерами у системі безоплатної правової допомоги, працюючи з різними категоріями осіб, що не мають можливості оплатити послуги адвоката, зокрема учасниками бойових дій, переселенцями, людьми з інвалідністю та іншими вразливими групами.

Досліджується діяльність Асоціації юридичних клінік України, яка активно підтримує розвиток цієї сфери, сприяє удосконаленню стандартів надання правової допомоги та інтеграції європейських практик у правничу освіту. Підкреслено, що юридичні клініки також виконують важливу роль у поширенні правової свідомості серед громадян, адже через консультації та правові освітні ініціативи вони сприяють розвитку правової культури та зміцненню довіри до правових інститутів.

Особлива увага приділена практиці функціонування юридичних клінік у різних регіонах України, де вони активно співпрацюють з місцевими органами влади, правозахисними організаціями та міжнародними партнерами. Стаття акцентує увагу на адаптації юридичних клінік до нових умов, викликаних війною, що потребує особливої мобільності та гнучкості в наданні правової допомоги, а також розвитку нових форм дистанційного консультування та правового навчання.

Ключові слова: юридичні клініки, воєнний стан, правова допомога, клінічна освіта.

Постановка проблеми. У контексті трансформаційних процесів, що відбуваються в українському суспільстві, забезпечення ефективного доступу до правосуддя та належного захисту прав і свобод людини постає як одне з ключових завдань

правової держави. Особливої актуальності це питання набуває в умовах соціально-економічної нестабільності, спричиненої широкомасштабною військовою агресією російської федерації проти України. У такій ситуації значного поширення набуває інститут юридичних клінік, який водночас виконує як освітню, так і соціальну функцію. З одного боку, юридичні клініки виступають ефективним інструментом практичної підготовки майбутніх правників, з іншого – забезпечують надання безоплатної правової допомоги соціально вразливим верствам населення. Отже, вивчення ролі та потенціалу юридичних клінік як суб'єктів правозахисної діяльності є важливим з огляду на потребу в розбудові ефективної системи доступу до правосуддя та зміцнення правових засад демократичної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання функціонування юридичних клінік як інституційної складової системи надання безоплатної правничої допомоги та засобу забезпечення прав людини є предметом наукової уваги таких дослідників, як Біла А. В., Бочарова Н. В., Міловська Н. В., Сущенко В. М., Шкабаро В. М. та інші, що свідчить про високий рівень зацікавленості наукової спільноти у розвитку клінічної юридичної освіти та її практичного потенціалу в умовах сучасних викликів. Втім, в сучасних умовах дана тема потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Формулювання цілей статті. Метою роботи є дослідження юридичної клініки як інституційного елементу системи безоплатної правничої допомоги та її ролі у забезпеченні захисту прав людини в умовах сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу. Юридичні клініки, які з кінця 1990-х років функціонують при закладах вищої юридичної освіти в Україні, стали невід'ємною складовою інфраструктури правничої освіти та системи безоплатної правової допомоги. Їх інституційна роль базується на поєднанні двох взаємозалежних, однак сутнісно різних за своєю природою функцій:

По-перше, йдеться про освітню функцію, що передбачає формування у здобувачів вищої юридичної освіти комплексу прикладних професійних компетентностей шляхом залучення їх до процесу надання правової допомоги. Зокрема, студенти набувають практичного досвіду у сфері аналізу правових ситуацій і конкретних життєвих обставин на основі чинного законодавства та нормативно-правових актів; здійснюють консультування клієнтів; готують правові висновки, процесуальні документи й рекомендації; а також беруть участь у процедурі представництва інтересів осіб перед органами публічної влади, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами правовідносин.

По-друге, юридичні клініки виконують соціальну функцію, яка виявляється у наданні безоплатної правової допомоги вразливим верствам населення – особам, які з об'єктивних причин не мають можливості скористатися платними юридичними послугами.

Водночас, пріоритетною залишається саме освітня мета діяльності юридичних клінік. Її домінування зумовлено первинним задумом створення клінічної форми навчання як інноваційного підходу до підготовки юристів, що поєднує теоретичні засади правничої науки з практикою правозастосування в умовах, максимально наближених до реального професійного середовища [7].

На сьогодні правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні здійснюється на трьох основних рівнях: загальнодержавному, корпоративному та локальному.

Так, загальнодержавний рівень представлений вказівкою на юридичні клініки у переліку можливих структурних підрозділів закладу вищої освіти, передбачених ч. 7 ст. 33 Закону України «Про вищу освіту», що свідчить про їх визнання на державному рівні [11] та Наказом Міністерства освіти і науки України № 592 від 3 серпня 2006 року, яким затверджено Типове положення про юридичну клініку закладу вищої освіти, визначено основні завдання та функціональні орієнтири діяльності юридичних клінік [12]. Зокрема, серед пріоритетних цілей виокремлено забезпечення ефективного доступу соціально вразливих категорій населення до безоплатної правової допомоги.

Корпоративне врегулювання діяльності юридичних клінік, що здійснюється Асоціацією юридичних клінік України як репрезентативним інституційним об'єднанням переважної більшості юридичних клінік, які наразі функціонують у системі вищої юридичної освіти, характеризується наявністю розвиненої нормативної бази. Ця база нормативно-регламентуючих документів має на меті забезпечення цілісності, уніфікації та стандартизації функціонування юридичних клінік, а також чітке розмежування їх діяльності з іншими формами студентського чи молодіжного волонтерства у сфері надання безоплатної правової допомоги.

Зокрема, до основоположних документів корпоративного регулювання належать Стандарти діяльності юридичних клінік України та Етичний кодекс діяльності юридичної клініки в Україні. Так, Стандарти діяльності юридичних клінік України, затверджені Асоціацією 19 червня 2014 року, встановлюють базові вимоги до організаційної моделі юридичних клінік, які функціонують у закладах вищої освіти. Ці стандарти окреслюють ключові принципи організації як клінічної діяльності, так і освітнього процесу, спрямованого на професійну підготовку студентів-правників, їх залучення до практичної правозастосовної діяльності, а також гарантування надання якісної, доступної та своєчасної безоплатної правової допомоги. Окрім того, вони регламентують проведення системної правопросвітницької роботи в межах клінічної діяльності [15].

Правове регулювання діяльності юридичних клінік на локальному рівні реалізується безпосередньо в межах правничих шкіл і має форму внутрішньо інституційних нормативних актів, розроблених та ухвалених закладами вищої освіти, у структурі яких функціонують відповідні клінічні підрозділи [8, с. 52].

До зазначеного корпусу внутрішньої нормативної документації належать, зокрема:

- установчі документи, що визначають правовий статус і організаційні засади функціонування клініки (статут закладу вищої освіти, положення про юридичну клініку, посадові інструкції персоналу, офіційні листи про співпрацю з партнерами, внутрішні регламенти чи правила функціонування тощо);
- організаційні документи, які регулюють оперативне планування та адміністративну діяльність клініки (робочі плани на коротко- та довгострокову перспективу, журнали реєстрації вхідної й вихідної документації, книга відгуків та пропозицій щодо діяльності клініки тощо);
- процесуальні документи, що створюються в межах практичного здійснення правової допомоги (вхідні анкети клієнтів, матеріали консультаційних справ, юридичні висновки, правові довідки, інші документи з правовим змістом).

Таким чином, локальний рівень регулювання забезпечує адаптацію загальнонаціональних стандартів до специфіки конкретного закладу освіти, підтримуючи ефективне функціонування юридичних клінік як структурно-організаційних та освітньо-практичних одиниць.

Також, варто звернути увагу на Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року, який визначає загальні засади надання безоплатної правової допомоги в Україні. У цьому контексті юридичні клініки відіграють важливу роль, особливо у сфері надання первинної правової допомоги [10].

Соціальна функція юридичних клінік в Україні – це важлива складова їх діяльності, що спрямована на забезпечення доступу до правосуддя для соціально вразливих верств населення та підвищення рівня правової культури в суспільстві. Юридичні клініки, що є структурними підрозділами вищих навчальних закладів, надають безоплатну правову допомогу, включаючи консультації, складання процесуальних документів та представництво інтересів громадян у судах та інших органах влади. Окреслене є особливо важливим для малозабезпечених осіб, які не мають змоги дозволити собі платні юридичні послуги.

Крім вищевказаного, юридичні клініки активно займаються правопросвітницькою діяльністю, організовуючи лекції, семінари та тренінги для різних груп населення, зокрема для школярів, студентів та представників соціально вразливих категорій. Це сприяє формуванню правової свідомості громадян, вихованню поваги до закону та принципів верховенства права. Також юридичні клініки співпрацюють з державними установами та громадськими організаціями, реалізуючи спільні проекти, спрямовані на захист прав людини та розвиток правової держави [9].

Діяльність юридичних клінік України побудована на таких принципах, як: принцип поваги до права, справедливості, людської гідності; спрямованості на захист прав і свобод людини; гуманізму; законності та верховенства права; об'єктивності; безоплатності надання правової допомоги; конфіденційності; компетентності та доброчесності [12].

Мережа юридичних клінік є надзвичайно розвиненою. Тому доступ до безоплатної правової допомоги є у широкого кола осіб [14]. Співпраця юридичних клінік з державною системою безоплатної правової допомоги в Україні є прикладом ефективної синергії освітньої та правозахисної діяльності. Це партнерство сприяє не лише підвищенню якості правових послуг для громадян, а й формуванню практично орієнтованої юридичної освіти.

Згідно з інформацією Асоціації юридичних клінік України, юридичні клініки функціонують у кожній області країни, забез-

печуючи безоплатну та фахову правову допомогу. Студенти, які працюють у клініках, надають консультації під керівництвом кваліфікованих кураторів-правників, що гарантує якість послуг.

У 2018 році в Україні було реалізовано пілотну ініціативу щодо інтеграції юридичних клінік у систему надання безоплатної правової допомоги шляхом створення на їх базі незалежних провайдерів такої допомоги. Одним із перших практичних втілень цього нововведення стала діяльність юридичної клініки «Pro bono» при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка [17].

На базі ДонДУВС діє юридична клініка «Захисник», яка фокусується на наданні правових консультацій та юридичної допомоги переважно внутрішньо переміщеним особам і ветеранам бойових дій. У свою чергу, юридична клініка «Соціальна справедливість» при КНЕУ забезпечує комплексну правову підтримку, що охоплює не лише консультування, але й допомогу з підготовкою юридичних документів та захист інтересів клієнтів під час судових процесів [19].

Інші клініки, як-от юридична клініка Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, здійснює проведення виїзних консультацій в населених пунктах області та реалізує проекти з підтримки малого бізнесу [5].

Юридичні клініки в Україні успішно запозичують передовий закордонний досвід та долучаються до міжнародних ініціатив, що забезпечує їх прогрес та входження до світової правничої спільноти.

1. За сприяння ОБСЄ українські юридичні клініки реалізовували міжнародні стандарти через такі напрямки:

2. Формування операційних стандартів – створення методик для контролю та оцінювання ефективності правової допомоги.

3. Освітні ініціативи – організація навчальних заходів для студентів та керівників клінік щодо юридичного консультування соціально вразливих груп.

Просвітницька діяльність – проведення науково-практичних заходів та видання освітніх матеріалів з тематики прав людини [22].

Слід відзначити програму Ради Європи HELP (Освіта з прав людини для представників юридичних професій), в межах якої було створено та впроваджено серію навчальних курсів для українських юристів, включаючи:

Міжнародне гуманітарне право та права людини;

Права працівників як права людини;

Депортація дітей під час збройних конфліктів.

Ці освітні програми мають на меті професійний розвиток правників та сприяння імплементації європейських стандартів у правову систему України [21].

Асоціація юридичних клінік України є громадською організацією, що працює над популяризацією та вдосконаленням юридичної клінічної освіти і розширенням мережі юридичних клінік в країні. На сьогодні до складу Асоціації входить більше 55 провідних юридичних клінік з усієї України. Головна мета Асоціації полягає у забезпеченні високої якості функціонування юридичних клінік в українській системі вищої юридичної освіти.

Юридичний клінічний рух допомагає формувати практично підготовлених фахівців у галузі права, що сприяє утвердженню принципів верховенства права, покращенню доступу до правосуддя та зростанню правової культури в суспільстві.

Варто зауважити, що сама Асоціація не займається наданням правової допомоги – такі послуги можна отримати безпосередньо у будь-якій з юридичних клінік, що входять до її складу [1].

Асоціація юридичних клінік України спільно з Raoul Wallenberg Institute та Польським фондом юридичних клінік реалізує проект, спрямований на зміцнення прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та біженців через публічну правову освіту. Проект включає такі компоненти: визначення основних суб'єктів у галузі правової освіти, організацію навчальних заходів з обміну успішним досвідом, а також формування практичних рекомендацій для всіх учасників процесу [20].

У 2022 році, за підтримки Асоціації юридичних клінік України та програми USAID «Правосуддя для всіх» було організовано серію вебінарів, у яких приймали участь професори провідних американських університетів, спрямованих на розвиток практичних навичок студентів у сфері юридичного консультування [13].

Асоціація юридичних клінік України впроваджує стратегічний план на період 2022–2025 років, який охоплює три ключові напрямки: розширення мережі юридичних клінік по всій Україні, забезпечення та контроль якості їхньої роботи шляхом встановлення стандартів і проведення моніторингу, а також сприяння впровадженню новаторських проектів у галузі правової освіти та доступності правосуддя [16].

У 2024 році Асоціація юридичних клінік України організувала Літню школу під назвою «Сила права та юридичних клінік в умовах війни», що проходила на базі Чернівецького національного університету. У заході взяли участь 30 представників – студентів і викладачів із різних регіонів України, які мали змогу набути прикладних професійних компетентностей.

Навчальна програма школи включала серію тренінгів і сесій, присвячених актуальним питанням функціонування юридичних клінік у контексті воєнного стану. Учасники та учасниці, спільно з українськими та міжнародними експертами, опрацьовували теми, що стосуються надання правової допомоги військовослужбовцям і їхнім родинам, специфіки роботи спеціалізованих клінік, особливостей ведення справ щодо компенсації за знищене або пошкоджене майно. Окрема увага приділялася дотриманню професійних стандартів діяльності юридичних клінік, етичним аспектам юридичної практики, розвитку навичок інтерв'ювання та консультування, а також гендерної чутливості в роботі з клієнтами. Крім того, учасники ознайомилися з інструментами медіації як засобу врегулювання конфліктів, методами роботи з інформаційними базами та цифровими технологіями, а також аспектами комунікації, формування і просування бренду юридичних клінік. Таким чином, Літня школа стала важливою платформою для професійного зростання та обміну досвідом серед учасників, а також сприяла зміцненню ролі юридичних клінік як інструменту правової допомоги в умовах воєнних викликів [6].

У 2024 році Асоціація юридичних клінік України ініціювала програму, орієнтовану на зміцнення ролі юридичних клінік як невід'ємного компонента сучасної юридичної освіти та підвищення їхнього потенціалу щодо забезпечення правової підтримки громадянам України в умовах воєнного стану.

Проект «Розвиток мережі юридичних клінік України через посилення національної та міжнародної співпраці» було запроваджено за фінансової підтримки Програми USAID «Справедливість для всіх» і основна мета полягає в оптимізації функ-

ціонування юридичних клінік у контексті надання правничих, методологічних, інформаційних та освітніх послуг [2].

Під час Зимового форуму 2024 року було затверджено оновлену редакцію Стандартів діяльності Асоціації юридичних клінік України, окреслено стратегічні напрями розвитку на 2025–2026 роки, а також проведено ґрунтовне обговорення питань міжнародної співпраці та інтеграції інновацій у сферу правничої освіти. Захід став ключовою платформою для професійного діалогу, сприяв формуванню бачення майбутнього юридичної освіти в Україні, активізував створення міжінституційних партнерств і надихнув учасників на реалізацію нових ініціатив, орієнтованих на утвердження правової культури та просування соціальної справедливості [18].

У грудні 2024 року відбувся навчально-практичний воркшоп для кураторів і консультантів юридичних клінік, присвячений вивченню кращих практик юридичних клінік Європейського Союзу щодо забезпечення доступу до правосуддя. Захід було організовано в межах реалізації проєкту 101175484 – EUJustice4U – ERASMUS-JMO – 2023-HEI-TCH-RSCH «Доступ до правосуддя: кращі практики ЄС для України», що здійснюється за підтримки напрямку Жана Моне програми Erasmus+.

Під час заходу учасники мали змогу ознайомитися з європейським та українським досвідом у сфері юридичної клінічної освіти, зокрема з моделями взаємодії між юридичними клініками, функціонуванням онлайн-платформи надання правової допомоги для осіб зі статусом тимчасового захисту у країнах ЄС, а також з практичними механізмами реалізації права на доступ до правосуддя. Окрема увага була приділена аналізу досвіду Юридичної клініки Сумського державного університету як прикладу ефективної практики в цій сфері [4].

На сучасному етапі розвитку юридичні клініки в Україні демонструють як позитивну динаміку, так і зіштовхуються з рядом системних викликів. Актуальні реформи в сфері юридичної освіти, орієнтовані на формування практичних навичок у здобувачів вищої освіти, створюють передумови для зміцнення ролі юридичних клінік як ключового компонента прикладної підготовки майбутніх правників. Водночас існує низка проблемних аспектів, серед яких: нестабільність фінансування та обмеженість ресурсного забезпечення, недостатній рівень інституційного визнання клінічної юридичної освіти у вищих навчальних закладах, а також виклики, пов'язані з організацією роботи студентів у контексті вирішення реальних правових справ.

Особливої актуальності ці проблеми набули в умовах повномасштабної війни, яка потребує переорієнтації діяльності клінік на нові напрями, включаючи правову підтримку внутрішньо переміщених осіб та вирішення питань, пов'язаних із правовими наслідками воєнного конфлікту.

Перспективи подальшого розвитку юридичних клінік в Україні полягають у їхній поглибленій спеціалізації відповідно до потреб окремих соціальних груп, активнішому впровадженні цифрових інструментів та онлайн-сервісів, формуванні національних стандартів якості клінічної діяльності, а також у розширенні партнерства з іншими правовими інституціями для посилення міжінституційної взаємодії [3].

Висновки. Отже, юридичні клініки є невід'ємним та надзвичайно важливим елементом сучасної юридичної освіти в Україні. Вони забезпечують студентів-правників необхідними практичними навичками, сприяють формуванню їхньої соціальної відповідальності та етичної свідомості, підвищують

якість юридичної освіти та роблять значний внесок у забезпечення доступу до правосуддя для соціально вразливих верств населення. Для подальшого зміцнення позицій та підвищення ефективності юридичних клінік в Україні рекомендується формалізувати обов'язкове включення клінічної юридичної освіти до навчальних програм усіх юридичних факультетів, збільшити державне та інституційне фінансування юридичних клінік, сприяти посиленню співпраці між юридичними клініками, юридичними школами та юридичною професією, а також розробити національні стандарти якості для їхньої діяльності. Подальші дослідження впливу клінічної юридичної освіти на якість підготовки юристів в українському контексті також є важливими для інформування політики та практики в цій сфері. Юридичні клініки продовжуватимуть відігравати ключову роль у формуванні нового покоління висококваліфікованих, етично відповідальних та соціально активних українських юристів, здатних ефективно служити суспільству та утверджувати верховенство права в Україні.

Література:

- Асоціація юридичних клінік України. *Офіційний сайт*. URL: <https://legalclinics.in.ua/> (дата звернення: 17.04.2025).
- АЮКУ розвиває мережу юридичних клінік: новий проєкт для посилення національної та міжнародної співпраці. *Асоціація юридичних клінік України*. URL: <https://surl.lu/hicpnt> (дата звернення: 17.04.2025).
- Бочарова Н. В., Шкабаро В. М., Біла А. В. Юридична клінічна освіта в умовах воєнного стану в Україні: новітні підходи до організації та управління. URL: <https://surl.lu/slwnehd> (дата звернення: 17.04.2025).
- Воркшоп для кураторів та консультантів юридичних клінік «Кращі практики юридичних клінік ЄС у забезпеченні доступу до правосуддя» Кафедра міжнародного, європейського права та порівняльного правознавства. *ННІ права*. URL: <https://surl.cc/fraxjw> (дата звернення: 17.04.2025).
- Діяльність юридичної клініки. *Lex et Iustitia! Хмельницький університет управління та права ім. Леоніда Юзькова*. URL: <https://surl.gd/qxswem> (дата звернення: 17.04.2025).
- Літня школа АЮКУ 2024 «Сила права та юридичних клінік в умовах війни». *Юридичний факультет ЧНУ ім. Юрія Федьковича*. URL: <https://surl.li/pgqvvd> (дата звернення: 17.04.2025).
- Міловська Н. В. Юридичні клініки у системі практичної підготовки фахівців у галузі права. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 144–150.
- Правнича клінічна освіта в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Сушенка. Київ : Баїте, 2020. 274 с.
- Правоосвітня діяльність. *Юридична клініка м. Харків*. URL: https://legal-clinic.at.ua/index/pravoosvitnja_dijalnist/0-16 (дата звернення: 17.04.2025).
- Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text> (дата звернення: 18.04.2025).
- Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 23.04.2025).
- Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : Наказ МОН України від 03.08.2006 № 592. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text> (дата звернення: 17.04.2025).
- Проєкт за підтримки Асоціації юридичних клінік України та Програми USAID «Правосуддя для всіх». *Головна сторінка – юридична клініка інституту права*. URL: <https://surl.li/pfdqgx> (дата звернення: 17.04.2025).

17. Система безоплатної правової допомоги в Україні. *Prostopravo*. URL: <https://surli.cc/skkrdy> (дата звернення: 17.04.2025).
18. Стандарти діяльності юридичних клінік України. «Схвалені» Всеукраїнським з'їздом Асоціації юридичних клінік України Протокол № 2 від 19 червня 2014 року. URL: <https://surli.li/rymsdj> (дата звернення: 17.04.2025).
19. Стратегія розвитку АЮКУ 2022–2025. URL: <https://surli.li/lfhjbz> (дата звернення: 17.04.2025).
20. Точка доступу до БПД запрацювала на базі юридичної клініки КНУ. *Безоплатна правова допомога*. URL: <https://surli.lu/robqer> (дата звернення: 17.04.2025).
21. Участь юридичної клініки НУБіП у Зимовому Форумі АЮКУ 2024. *Національний університет біоресурсів і природокористування України*. URL: <https://nubip.edu.ua/node/157000> (дата звернення: 17.04.2025).
22. Юридична клініка «Соціальна справедливість». *Київський національний економічний університет*. URL: https://jf.kneu.edu.ua/ua/jurydychna_klinika_socialna_spravedlyvist/ (дата звернення: 17.04.2025).
23. A Collaborative Initiative to Strengthen the Rights of Ukrainian IDPs and Refugees through Public Legal Education. *Асоціація юридичних клінік України*. URL: <https://surli.li/tmbatd> (дата звернення: 17.04.2025).
24. Human Rights Education for Legal Professionals in Ukraine: results of the two-year Council of Europe project. *Council of Europe Office in Ukraine*. URL: <https://surli.cc/cafykr> (date of access: 17.04.2025).
25. Promoting Human Rights-Based Approaches in Higher, Legal and School Education. *OSCE*. URL: <https://surli.li/nswqgo> (date of access: 17.04.2025).

Novosad I. Legal clinic as an element of the system of providing free legal aid in the context of human rights protection

Summary. The article is dedicated to the important role of legal clinics in Ukraine, particularly in the context of ensuring access to justice and the development of the rule of law during martial law. The author examines legal clinics as a special form

of legal education that combines the educational process with providing free legal assistance to citizens, especially vulnerable groups of the population. An important aspect is that legal clinics contribute to the training of future lawyers by giving students the opportunity to work on real cases under the supervision of experienced professors and practicing lawyers, which is a crucial element in developing professional competence.

The article outlines the history of legal clinics' development in Ukraine, their significance for legal education, and the legal and organizational aspects of their functioning amidst contemporary challenges. The author investigates the legislative foundations regulating the activities of legal clinics, as well as their role in providing legal aid to disadvantaged segments of the population. In particular, it is noted that legal clinics are important partners in the system of free legal aid, working with various categories of individuals who cannot afford to pay for legal services, including combatants, internally displaced persons, people with disabilities, and other vulnerable groups.

The activities of the Association of Legal Clinics of Ukraine are explored, which actively supports the development of this field, contributes to improving the standards of legal aid provision, and integrates European practices into legal education. It is emphasized that legal clinics also play a significant role in raising legal awareness among citizens, as through consultations and legal education initiatives, they promote the development of legal culture and strengthen trust in legal institutions.

Special attention is given to the practice of legal clinics functioning in different regions of Ukraine, where they actively cooperate with local authorities, human rights organizations, and international partners. The article highlights the adaptation of legal clinics to the new conditions brought about by the war, which requires particular mobility and flexibility in providing legal assistance, as well as the development of new forms of remote counseling and legal education.

Key words: legal clinics, martial law, legal aid, clinical education.

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Волинець В. В.,*доктор юридичних наук,
професор кафедри готельно-ресторанної справи
Київського університету туризму, економіки і права*

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ФОНДОВОГО РИНКУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. У науковій здійснено порівняльний аналіз правового режиму фондового ринку, акцентуючи увагу на його сучасному стані в Україні та світових тенденціях розвитку. Автор зазначає, що український фондовий ринок, незважаючи на початок формування ще в 1990-х роках, залишається слаборозвиненим через низьку ліквідність, обмежений перелік інструментів, домінування мажоритарних акціонерів і вплив політичної нестабільності.

Порівняння з розвиненими ринками (США, Велика Британія, Німеччина) показує, що їхня ефективність ґрунтується на прозорості, сучасній інфраструктурі та чіткій регуляторній системі. Наприклад, звернуто увагу на те, що у Великій Британії запроваджено триєдину модель регулювання, яка забезпечує стабільність і захист інвесторів. Автор також аналізує досвід Польщі, яка, незважаючи на схожі стартові умови, створила найбільший фондовий ринок у Центрально-Східній Європі.

У статті пропонуються шляхи реформування українського ринку: посилення регуляторних механізмів, запровадження сучасних інструментів (деривативи, ESG-індекси), залучення іноземних інвесторів та інтеграція з європейськими ринками. Особливу увагу в дослідженні приділено аналізу механізмів ціноутворення на фондовому ринку, зокрема проблемам формування справедливої біржової вартості активів у умовах домінування великих акціонерів.

Особливий акцент робиться на необхідності створення в Україні механізмів захисту інтересів міноритарних акціонерів та забезпечення прозорості корпоративного управління. Ці заходи розглядаються як ключові для підвищення довіри інвесторів та залучення додаткових фінансових ресурсів до економіки країни. Дослідження також містить критичний аналіз чинного законодавства України у цій сфері та пропозиції щодо його удосконалення з урахуванням найкращих європейських практик.

Ключові слова: фондовий ринок, цінні папери, порівняльне дослідження, правове регулювання, індекс, інвестиції.

Постановка завдання. Із переходом української економіки до ринкових засад поступово формувалася вітчизняний фондовий ринок, який на сучасному етапі визнається одним із ключових інструментів мобілізації національних заощаджень і їхнього перетворення на інвестиційні ресурси. Світова практика переконливо свідчить про ефективність фінансування суб'єктів господарювання шляхом емісії цінних паперів, що зумовлюється високим рівнем ліквідності цього механізму. Саме тому у країнах із розвинутою ринковою економікою спостерігається тенденція до зменшення ролі банків як основного джерела кредитування на користь ринку капіталів. Розвиток фондового ринку вважається показником лібералізації економіки та результативності ринкових трансформацій, оскільки

він не лише забезпечує гнучкість і мобільність економіки, а й сприяє ефективному перерозподілу ресурсів між галузями, створюючи передумови для структурної модернізації виробництва.

Фондовий ринок, особливо в сучасних розвинених формах, оперативно реагує на зміни у сфері виробництва, торгівлі та загальної економічної кон'юнктури. Існує загальновизнана закономірність: перед економічною кризою та в період її активної фази зазвичай спостерігається суттєве зниження вартості цінних паперів. Це дозволяє стверджувати, що кризи, як правило, зароджуються не у виробничому секторі, а в площині фінансових ринків, зокрема фондового.

Разом із тим сучасний стан фондового ринку України залишається незадовільним. Його стагнація проявляється у низькому рівні активності учасників, обмеженому переліку емітентів та фінансових інструментів, а також у мізерних обсягах залучених інвестиційних ресурсів. За багатьма ключовими показниками український ринок капіталів істотно відстає не лише від провідних світових економік, а й від більшості пострадянських країн і держав Центрально-Східної Європи. На додаток до інших причин, війна в Україні лише погіршила становище національного фондового ринку.

Окрему проблему становить механізм ціноутворення на ринку цінних паперів: в умовах домінування мажоритарних акціонерів ціни формуються не внаслідок дії ринкових механізмів, а під впливом їхніх корпоративних інтересів. Це унеможливає формування справедливої біржової вартості активів та виключає фондовий ринок із числа ефективних економічних індикаторів. Така ситуація є типовою для країн з олігархічно-монополюючою структурою корпоративного сектору.

Стан дослідження. Помітний внесок у дослідження розглядуваної проблематики зробив зокрема О. О. Дмитрієв, який акцентував увагу на необхідності удосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування фондового ринку, а також на важливості системного підходу до регулювання операцій із цінними паперами. Він наголошував на проблемі фрагментарності законодавства та відсутності єдиного кодифікованого акту, що регулював би діяльність учасників фондового ринку. Своєю чергою, І. В. Якубовський досліджував особливості правового статусу учасників фондового ринку, зокрема емітентів та інвесторів, і підкреслював необхідність створення ефективного механізму правового захисту міноритарних акціонерів. У його роботах також розглядаються питання прозорості корпоративного управління та розкриття інформації на фондовому ринку.

Л. В. Костюченко, відповідно, зосереджувалася в своїх працях на проблемах правозастосування в сфері регулювання ринку капіталів, включаючи питання відповідальності за пра-

випорушення, пов'язані з маніпулюванням цінами, інсайдерською торгівлею, недобросовісною конкуренцією тощо. Вона також аналізувала міжнародний досвід і намагалася адаптувати його до українських реалій.

Значна кількість досліджень, у т. ч. колективна монографія «Зловживання на ринку капіталів: економіко-правові аспекти», містить комплексний аналіз сучасного стану вітчизняного ринку капіталів, проблем його нормативного регулювання, проявів зловживань і механізмів їх запобігання [1]. У цьому дослідженні, що включає також елементи порівняльного аналізу, наголошується на рудиментарному характері українського фондового ринку та підкреслюється його неспроможність конкурувати навіть із аналогічними ринками країн Східної Європи, зокрема Польщі.

Інші науковці, у т. ч. згадувані в цій статті, звертали увагу на необхідність саме порівняльно-правового аналізу проблем розвитку фондового ринку за українським та зарубіжним законодавством, передусім європейським.

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити основні параметри функціонування фондового ринку в деяких зарубіжних країнах та порівняти зарубіжний досвід у цій сфері з вітчизняним.

Виклад основного матеріалу. Інвестування в цінні папери традиційно є одним із найприбутковіших способів розміщення капіталу. Основні операції з акціями та облигаціями здійснюються на фондових біржах, які не лише забезпечують торгівлю, а й відіграють важливу роль в економіці, впливаючи на її розвиток та формуючи глобальні фінансові тенденції. У світі функціонують сотні бірж: майже кожна країна має власний торговий майданчик. Окрім акцій, біржі дозволяють торгувати валютою та товарами через деривативи. Найпопулярнішими є універсальні біржі, що поєднують різні фінансові інструменти. Біржі класифікують на міжнародні та регіональні, а їх масштаб часто оцінюють за рівнем капіталізації, тобто загальною вартістю акцій на платформі. Провідні фондові біржі світу (умовно топ 5) та їхні основні показники, як зазначено в деяких джерелах [2], можна відобразити наступним чином [див. табл. 1].

Деякі слова про історію становлення фондового ринку в Україні. Історія становлення фондового ринку України розпочалася з проголошення незалежності у 1991 році, коли був прийнятий перший Закон «Про цінні папери та фондову біржу». У 1990-х роках розвиток ринку супроводжувався масовою

приватизацією, створенням інвестиційних фондів і перших торгових майданчиків. Важливим етапом стало надходження іноземних інвестицій у 1997 році, що дало поштовх для появи вторинного ринку. Однак ринок залишався вразливим до економічних криз, зокрема у 2008–2009 та 2014–2016 роках, що призводило до глибоких падінь показників. Незважаючи на певні сплески активності, наприклад у 2018 році, фондовий ринок досі перебуває на етапі становлення та характеризується високою волатильністю. Його ефективне функціонування стримують слабке регулювання, політична нестабільність і низька інвестиційна привабливість. Проте за умови реформ і посилення інституційної спроможності ринок має потенціал до зростання [3, с. 24–27].

Очевидно, що повномасштабне вторгнення внесло свої корективи в процес розвитку ринкової моделі української економіки взагалі та її «фондової» складової зокрема. Зараз фондовий ринок перебуває не те, що в стані стагнації, навпаки – він взагалі не функціонує. При цьому його майбутнє є невизначеним, потрібно буде багато зусиль для того, щоб «наздогнати» розвинені моделі фондових ринків інших держав світу.

О. І. Береславська також дає обережні прогнози щодо майбутнього фондового ринку України. Вона застерігає: попри певний прогрес у залученні фізичних осіб до інвестування в облигації внутрішньої державної позики (ОВДП) і впровадженні досвіду розвинених ринків світу, досі залишаються бар'єри для активної участі індивідуальних інвесторів. Основні проблеми, а саме – низький рівень фінансової грамотності та обмежені ресурси – мають системний характер і потребують загального економічного розвитку. Орієнтація ринку на внутрішнього інвестора стримує капіталізацію; натомість для залучення іноземного капіталу потрібно створити зрозумілі правила гри та оновити бізнес-модель. До того ж, розвиток ринку вимагає розширення асортименту інструментів: нині він обмежується переважно ОВДП, а інші операції малозначущі. Необхідно впроваджувати, як слушно зауважує ця науковиця, популярні на міжнародному рівні інструменти, зокрема сек'юритизовані цінні папери, деривативи й аграрні розписки. Розширення пропозиції стимулює зростання попиту [4, с. 38].

За результатами авторського аналізу ринку цінних паперів провідних світових держав І. В. Шпак та О. М. Гострик виокремили ключові спільні риси його організації та функціонування,

Таблиця 1

Найбільші п'ять фондових бірж світу

Місце у рейтингу	Біржа	Рік заснування	Розташування	Ринкова капіталізація у трлн доларів США (станом на грудень 2023)	Кількість компаній
1	NYSE	1792	Нью-Йорк, США	25,56	3765
2	NASDAQ	1971	Нью-Йорк, США	23,41	2496
3	Euronext	2000	Європа	6,89	1977
4	Shanghai Stock Exchange	1990	Шанхай, КНР	6,52	2152
5	Japan Exchange Group	2013	Токіо, Японія	6,15	3846

що сприяють ефективному функціонуванню фондових ринків розвинених країн. До цих рис належать зокрема:

- високий рівень розвитку фондових ринків, що забезпечує значну довіру між інвесторами, емітентами та державними інституціями;
- активне використання сучасних інтернет-технологій, які дозволяють залучати на зовнішні ринки велику кількість клієнтів, зокрема фізичних осіб;
- ефективне податкове законодавство, що здатне стимулювати інвестиційну активність;
- розвинена система розрахункової інфраструктури, яка створює привабливі умови для участі іноземних інвесторів на глобальних фондових ринках;
- формування міжнародних фінансових центрів шляхом об'єднання провідних фондових бірж [5, с. 28–29].

NYSE (New York Stock Exchange) – це найбільша фондова біржа у світі за рівнем капіталізації. Вона розташована у Нью-Йорку та є символом американського фондового ринку. Її діяльність базується на традиційній моделі торгівлі – з фізичною присутністю трейдерів на торговому майданчику. Попри цифровізацію, NYSE зберігає елементи класичної біржової торгівлі, поєднуючи електронні системи з роботою спеціалізованих маркет-мейкерів, які забезпечують стабільність котирувань та ліквідність.

Своєю чергою, NASDAQ є другою за величиною біржею у США, однак першою у світі, яка почала працювати виключно в електронному форматі. Її діяльність побудована на автоматизованих торгах, що забезпечує високу швидкість операцій та доступність для широкого кола учасників. NASDAQ орієнтована переважно на технологічні компанії та стартапи, тому часто асоціюється з динамічністю та інноваційністю. Основною особливістю є електронна система маркет-мейкерів, які конкурують між собою, формуючи вигідніші умови для інвесторів.

Отже, тут можна запропонувати проміжний висновок: результати вивчення досвіду роботи найбільших фондових ринків світу та їхнього впливу на економіку країн підкреслюють важливість цих ринків для глобальної фінансової стабільності та економічного розвитку. Такі великі фондові ринки, як Нью-Йоркська фондова біржа (New York Stock Exchange) і NASDAQ, мають вирішальне значення для залучення капіталу, розвитку бізнесу, розширення підприємств і створення нових робочих місць. Їхня ефективна робота є ключем до забезпечення легкого доступу до фінансових ресурсів, а також для залучення інвестицій як в межах країни, так і на міжнародному рівні. Завдяки високій ліквідності та прозорості ці ринки дозволяють компаніям проводити емісії акцій, облігацій, деривативів, що сприяє розвитку нових проектів і інновацій. Однак важливо враховувати, що коливання на фондових ринках можуть значно впливати на економіку країн, особливо в періоди глобальних криз чи рецесій. Велика волатильність та значні зміни вартості активів можуть призвести до фінансової нестабільності та втрати довіри з боку інвесторів. Тому важливою є наявність ефективного регулювання та нагляду за роботою фондових ринків для забезпечення їх стабільності та захисту інтересів інвесторів. Наявність ефективних механізмів регулювання й нагляду є необхідною для забезпечення їх функціонування як інструменту глобального економічного розвитку. Таким чином, взаємодія між найбільшими фондовими ринками та економіками країн є складним і динамічним процесом, але

при належному підході може стати джерелом стабільності та економічного зростання, що сприятиме поліпшенню інвестиційного клімату і розвитку глобальної економіки [6, с. 54, 66].

Показово, що у Великій Британії свого часу сформувалася відмінна від американської модель державного регулювання ринку цінних паперів. Вона характеризується високим ступенем інституціоналізації та активною участю спеціалізованих державних органів. Становлення сучасної системи фінансового нагляду в цій країні розпочалося у 1998 р., коли більшість контрольних функцій Банку Англії було передано новоствореній Службі з нагляду за фінансовими послугами (Financial Services Authority, FSA). Запровадження єдиної «мегарегуляторної» структури мало на меті централізувати нагляд у фінансовому секторі. Проте з часом така модель виявилася неефективною через низький рівень координації між FSA, Казначейством та Банком Англії, що, зокрема, проявилось під час світової фінансової кризи 2007–2008 рр.

Результатом структурної перебудови, проведеної у 2012 р., стало запровадження нової триєдиної моделі регулювання. Так, було створено Управління пруденційного регулювання (Prudential Regulation Authority, PRA), яке функціонує у складі Банку Англії та здійснює нагляд за стабільністю і платоспроможністю фінансових установ – банків, страхових компаній та інвестиційних фірм. Паралельно було започатковано незалежне Управління фінансової поведінки (Financial Conduct Authority, FCA), відповідальне за поточний нагляд, ліцензування та забезпечення дотримання вимог законодавства в межах фінансового ринку. FCA наділене широкими повноваженнями у сфері регулювання інвестиційної діяльності, запобігання відмиванню доходів, забезпечення прозорості біржових операцій та захисту прав інвесторів. Його фінансування здійснюється за рахунок внесків підконтрольних суб'єктів, що дозволяє зберігати організаційну автономію.

Умовним доповненням до зазначених інституцій виступає Комітет фінансової політики (Financial Policy Committee, FPC), який функціонує в межах Банку Англії. Цей колегіальний орган виконує стратегічні завдання щодо виявлення, моніторингу та нейтралізації системних ризиків для фінансової стабільності держави. До складу Комітету входять як представники Банку Англії, так і незалежні експерти, що забезпечує збалансованість прийнятих рішень.

Нормативно-правову основу функціонування вказаних органів складають низка законодавчих актів, серед яких: Закон про цінні папери компаній (1985 р.), Закон про фінансову службу (1986 р.) та Закон про фінансові послуги (2012 р.). Сукупність цих документів створює правове підґрунтя для регулювання фондового ринку, визначаючи повноваження регуляторів, механізми контролю та засоби впливу на порушників фінансового законодавства.

Таким чином, можна підсумувати, що модель фінансового регулювання у Великій Британії ґрунтується на чіткому функціональному розподілі між наглядовими інституціями та законодавчо закріпленими механізмами контролю. Це дозволяє забезпечити як стабільність фінансової системи, так і потрібну гнучкість у реагуванні на новітні виклики ринку цінних паперів [7].

Далі стисло про інші важливі фондові майданчики світу.

Так, ФРН є визнаним лідером Європейського Союзу за економічним потенціалом, з основним фінансовим центром

у Франкфурті-на-Майні. Франкфуртська фондова біржа, заснована ще в 1585 р., є однією з найстаріших у світі, поряд з Лондонською та Паризькою. Її основний індекс, DAX, включає 40 найбільших німецьких компаній, таких як BASF, Deutsche Bank, Volkswagen, Bayer, Porsche та інші. Цей індекс є важливим індикатором поточного стану німецької економіки, яка, на думку деяких аналітиків, наразі переживає період стагнації. Окрім традиційних інвестицій, Франкфуртська фондова біржа також пропонує можливості для інвестування в компанії, орієнтовані на сталий розвиток, оскільки дослідження показують, що такі компанії можуть забезпечувати вищу прибутковість у довгостроковій перспективі.

Далі, Франція, наступна за значимістю в Європі, має свою основну фондову біржу в Парижі. У 2000 р. Паризька біржа об'єдналася з Амстердамською та Брюссельською, тим самим утворивши Euronext, яка сьогодні є другою за величиною біржею в Європі після Лондонської. Щодня на паризькому ринку торгується понад 4,7 млрд євро у виді цінних паперів. Основним індексом є CAC 40, що включає 40 найбільших за капіталізацією французьких компаній, таких як L'Oréal, Carrefour, Danone, Michelin, Renault та інші. У 2021 р. був розроблений індекс CAC 40 ESG, що відображає посилений інтерес до екологічних, соціальних та управлінських аспектів.

Польща, сусідка України, значно просунулася в економічному та фінансовому розвитку. Варшавська фондова біржа, яка була заснована в 1991 р., сьогодні є найбільшою в Центральній та Східній Європі. У 2013 р. вона посіла друге місце в Європі за кількістю первинних публічних розміщень (Initial Public Offerings або IPO). Багато українських компаній котируються на Варшавській біржі через географічну близькість та обмежену ефективність українського ринку. Основним індексом біржі є WIG20, що включає 20 найбільших польських компаній за капіталізацією, серед як PKO Bank Polski, PKN Orlen, Allegro, LPP, PZU та інші.

Примітно, що всі три фондові біржі є учасниками ініціативи ООН зі сталого розвитку фондових бірж. Варшавська біржа приєдналася до ініціативи в 2013 році, Франкфуртська – в 2014 році, а Паризька – в 2015 році. Ця ініціатива сприяє співпраці між біржами, інвесторами та іншими учасниками ринку для вирішення питань сталого розвитку, боротьби з дискримінацією, збереження природи та покращення клімату через додаткові рейтинги компаній щодо їх ESG-політик [8, с. 49–50].

Україна, будучи наймолодшою серед наведених країн через пізніше здобуття незалежності, має ринок цінних паперів, що активно формується та розвивається. Очевидно, що ринкова економіка неможлива без ефективно функціонуючого фондового ринку, а тому одним із пріоритетних напрямів є забезпечення повноцінної діяльності організованого ринку цінних паперів. Глобалізація фінансових ринків та розвиток технологій посилюють конкурентну боротьбу, змушуючи біржі здійснювати інвестиції у нові технології для підвищення конкурентоспроможності, пропонуючи нові послуги та залучаючи нових учасників та інвесторів.

АТ «Фондова біржа ПФТС», заснована в 1996 році, є найбільшою біржею в Україні. У 2020 році 99,5% усіх операцій з цінними паперами проводилися на двох майданчиках: «Фондова біржа ПФТС» та ФБ «Перспектива». Індекс ПФТС з 1997 року є офіційним індексом України в S&P Emerging Markets.

Сьогодні в Україні не так багато компаній, що котируються. Однією з таких компаній є МХП, акції якої у формі глобальних депозитарних розписок з 2019 року допущені до обігу на території України. Компанія є одним з основних постачальників сільськогосподарської продукції на територію ЄС, що є основною групою товарів для експорту України.

Висновки. Проведене порівняльно-правове дослідження дозволяє сформулювати декілька важливих висновків теоретико-прикладного спрямування.

1. Фондовий ринок України перебуває у стані глибокої кризи, що виявляється у низькій активності учасників, обмеженому асортименті фінансових інструментів та відсутності справедливого ціноутворення через домінування мажоритарних акціонерів. Війна лише поглибила ці проблеми, практично зупинивши функціонування ринку. На тлі світових фінансових центрів, таких як NYSE чи NASDAQ, український ринок виглядає відсталим, що обумовлено слабким регулюванням, політичною нестабільністю та відсутністю довіри з боку інвесторів.

2. Досвід розвинених країн світу свідчить про те, що ефективний фондовий ринок потребує прозорості, сучасних технологій та чіткої регуляторної системи. Наприклад, у Великій Британії запроваджено триєдину модель регулювання (FCA, PRA, FPC), яка забезпечує стабільність і захист інвесторів. Україні необхідно перейняти подібні механізми, а також розширити спектр інструментів (наприклад, деривативи, ESG-індекси) та залучити іноземний капітал через створення передбачуваних правил гри.

3. Майбутнє українського фондового ринку залежить від системних реформ, зокрема поліпшення регуляторного середовища, підвищення фінансової грамотності населення та інтеграції з європейськими ринками. Позитивним прикладом може бути досвід Польщі, яка змогла розвинути найбільший фондовий ринок у Центрально-Східній Європі. Однак для цього Україні потрібні не лише економічні зміни, але й подолання структурних проблем, таких як олігархічна модель власності та слабкість інституцій державного управління.

Література:

1. Зловживання на ринку капіталів: економіко-правові аспекти / За ред. О.Г. Кошового, д.ю.н., проф. В.М. Тертишника, д.е.н., проф. Н.М. Шелудько. Дніпро: ЛІРА, 2019. 267 с.
2. Цимбалюк І. Найбільші фондові біржі світу: 7 провідних бірж цінних паперів. URL: <https://rates.fm/ua-uk/invest/najbilshi-fondovi-birzhi-svitu/> (дата звернення: 22.04.2025).
3. Задою О. А., Терещук О. В. Ретроспективний аналіз становлення фондового ринку України: проблеми та перспективні шляхи розвитку. *Нобелівський вісник*. 2019. № 1 (12). С. 23–30.
4. Береславська О. І. Фондовий ринок України: проблеми та перспективи розвитку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. № 35(63). С. 34–39.
5. Шпак І. В., Гострик О. М. Аналіз та порівняльна характеристика ринку цінних паперів провідних країн світу. *Інформаційні технології в економіці і управлінні*. 2019. Вип. 1. С. 24–29.
6. Ковалюк А. О., Улич О. М. Зарубіжний досвід функціонування фондових ринків та їх вплив на економіку. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2024. № 5–6. С. 58–68.
7. Регулювання ринку цінних паперів (досвід США, Великої Британії та Німеччини). URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29253.pdf> (дата звернення: 22.04.2025).
8. Шендерова А.Р., Якубовський С.О. Динаміка фондових ринків провідних країн ЄС та України в умовах світової пандемії COVID-19. *Причорноморські економічні студії*. 2021. Вип. 72-1. С. 47–52.

Volynets V. Legal regime of the stock market: comparative analysis

Summary. The scientific paper provides a comparative analysis of the legal regime of the stock market, focusing on its current state in Ukraine and global development trends. The author notes that the Ukrainian stock market, despite its formation in the 1990s, remains underdeveloped due to low liquidity, a limited list of instruments, the dominance of majority shareholders and the impact of political instability.

Comparison with developed markets (USA, Great Britain, Germany) shows that their efficiency is based on transparency, modern infrastructure and a clear regulatory system. For example, attention is drawn to the fact that the United Kingdom has introduced a three-tiered regulatory model that ensures stability and investor protection. The author also analyzes the experience of Poland, which, despite similar starting conditions, has created the largest stock market in Central and Eastern Europe.

The article proposes ways to reform the Ukrainian market: strengthening regulatory mechanisms, introducing modern instruments (derivatives, ESG indices), attracting foreign investors and integrating with European markets. The study pays special attention to the analysis of pricing mechanisms on the stock market, in particular, the problems of forming a fair stock market value of assets in conditions of dominance of large shareholders.

Special emphasis is placed on the need to create mechanisms in Ukraine to protect the interests of minority shareholders and ensure transparency of corporate governance. These measures are considered key to increasing investor confidence and attracting additional financial resources to the country's economy. The study also contains a critical analysis of the current legislation of Ukraine in this area and proposals for its improvement, taking into account the best European practices.

Key words: stock market, securities, comparative study, legal regulation, index, investments.

Костюк В. І.,*аспірант кафедри цивільного права і процесу
Державного податкового університету*

ФОРМИ ТА СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ОДНОГО З БАТЬКІВ, ЩО ПРОЖИВАЄ ОКРЕМО ВІД ДИТИНИ: ПИТАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ

Анотація. Статтю присвячено аналізу та юридичній характеристиці форм та способів захисту прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини. Досліджуючи поняття, правову природу та класифікацію способів захисту сімейних прав та інтересів в цілому і опираючись на аналіз вітчизняних науковців виділено правову природу та класифікацію способів захисту прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини. Акцентовано увагу на способи захисту прав та інтересів закріплені в сімейному законодавстві.

Щодо форм захисту прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини досліджено юрисдикційну форму захисту, а саме судовий захист та позасудовий захист (захист в нотаріальному порядку, захист в адміністративному порядку). Та неюрисдикційну форму захисту, а саме самозахист та медіація. Розкрито фактор ефективності або неефективності даних форм у ході захисту прав та інтересів. Також вказано на певну проблематику в судовій формі захисту це похідні негативні наслідки для одного з батьків, що проживає окремо від дитини, зокрема наявність тривалих процесів безпосередньо впливають на розрив психоемоційного зв'язку з дитиною, в нотаріальному порядку якщо в однієї сторін відсутнє бажання укладати договір про виховання дітей або порушення умов договору, що в свою чергу призведе до вирішення спору в судовому порядку. В адміністративному порядку це застосування способів захисту органом опіки у піклування самостійно або опосередкована участь органу опіки і піклування у захисті прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини в ході судових процесів, шляхом залучення з метою надання фахової оцінки у висновку. А самозахист, як форма захисту в Сімейному кодексі України не визначений, хоча може бути вказаний в договорі про участь у вихованні дитини, одного з батьків, що проживає окремо. На рахунок медіації можна зазначити, що такий спосіб захисту хоч і вирішує основну проблему – конфлікт між сторонами, але в той же час, як складова вирішення спору може бути неможлива у разі відмови однієї зі сторін врегулювати спір таким способом.

Ключові слова: права та інтереси батьків, сімейні правовідносини, перешкоди, форми захисту прав, способи захисту прав, медіація, судовий захист, захист в адміністративному порядку, захист в нотаріальному порядку, самозахист.

Постановка проблеми. Загальновідомим фактом є те, що один з батьків, що проживає окремо від дитини звертається до органів опіки і піклування та суду, з метою захисту своїх батьківських прав та інтересів у разі їх порушення та відновленні становища, що існувало до порушення, припинення протиправних дій. Форми та способи захисту відповідних прав закріплені

в законодавстві. На жаль з урахуванням сучасних викликів такі як пандемія коронавірусної хвороби і впровадження воєнного стану в Україні та незмінного у деяких випадках факту перебування одного з батьків, що проживає окремо від дитини на значній відстані від перебування дитини, чинні форми та способи захисту потребують в певній мірі удосконалення та підлаштуватися до даних факторів так як в повній мірі відсутній бажаний результат – реалізація певних видів батьківських прав.

Стан дослідження. Опираючись на практичну складову, зокрема велику кількість розлучень, спорів між батьками щодо виховання дитини, зокрема які тривають роками, заявниками даних позовів є батьки, що проживають окремо від дитини, то можна констатувати, що способи та форми захисту прав та інтересів одного з батьків, що проживають окремо потребують додаткового аналізу для визначення рівня ефективності, особливо в умовах воєнного стану. Варто зазначити, що актуальні проблеми щодо предмету сімейних правовідносин досліджують наступні науковці: В. Ватрас, Р. Гаврік, Н. Волкова, В. Євко, В. Комісаренко, Т. Курило, М. Логвінова, В. Надьон, О. Резвова, П. Салюк, О. Сафончик, І. Сердечна, І. Чеховська, Г. Чурпіта, О. Яворська та інші.

Метою статті є аналіз ефективності форм та способів захисту прав одного з батьків, що проживає окремо від дитини у справах про усунення перешкод у спілкуванні та вихованні дитини, визначення способу участі батька у спілкуванні з дитиною та її вихованні, стягненні моральної шкоди.

Виклад основного матеріалу. Опираючись та аналізуючи практичну складову судових процесів у справах: про усунення перешкод у спілкуванні та вихованні дитини, визначення способів у вихованні та спілкуванні з дитиною, порушення умов договору про участь у вихованні дитини, про відшкодування моральної шкоди, можна визначити ефективність або неефективність форм та способів захисту прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини.

Статтею 18 Сімейного кодексу України (далі СКУ) регульовано застосування в цивільному судочинстві способи захисту сімейних прав та інтересів, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін, а саме [1]:

- 1) встановлення правовідношення;
- 2) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку;
- 3) припинення правовідношення, а також визнання його недійсним, скасування;
- 4) припинення дій, які порушують сімейні права;
- 5) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права;

6) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором;

7) зміна правовідношення;

8) визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

Досліджуючи поняття та правову природу способів захисту сімейних прав та інтересів поняття і правову природу способів захисту сімейних прав та інтересів Р. Гаврик вказав, що способи захисту сімейних прав та інтересів – це визначені сімейним законодавством або сімейним договором заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється вплив на учасників сімейних відносин, які застосовуються органами або особами, спеціально уповноваженими законодавством на їх застосування або самими учасниками сімейних відносин щодо себе або інших учасників, і спрямовані на поновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного сімейного права, врахування сімейного інтересу учасника сімейних відносин [2].

Вчений наголосив, що правова природа способу захисту сімейного права чи інтересу полягає у тому, що він:

1) можливість його застосування відповідним юрисдикційним суб'єктом або учасником сімейних відносин повинна бути передбачена сімейним законодавством або сімейним договором. Така можливість, враховуючи дані сімейні права та інтереси, передбачена ч. 1 статті 19 СКУ (звернення до органів опіки і піклування) та ч. 1 статті 159 СКУ (звернення до суду), п. 6 ч. 2 ст. 18 (відшкодування матеріальної та моральної шкоди передбаченої договором);

2) являє собою сукупність дій, які повинні бути вчинені відповідно до прийнятого акту правозастосування або які фактично вчиняються особою у порядку самозахисту. Виконання рішення органу опіки і піклування. Прибуття до дитини в садок, школу з метою відновлення контакту;

3) впливає на порушене, невизнане або оспорюване сімейне право чи неврахований сімейний інтерес, поновлює або враховує сімейне право, сімейний інтерес. Виконання судового рішення. Відкриття виконавчого провадження;

4) об'єктом захисту є будь-яке сімейне право чи інтерес, які порушені, не визнані, оспорені або не враховані. Право на спілкування, право на контакт з дитиною, право на виховання та усунення перешкод в реалізації даних прав;

5) може бути застосований в інтересах іншого учасника сімейних відносин у разі, якщо сімейним законодавством це допускається. В даному випадку враховується інтерес дитини, що регулюється статтею 153 СКУ.

Також аналізуючи юридичну літературу та досліджуючи проблеми класифікації способів захисту сімейних прав та інтересів у сімейно правовій доктрині науковець вказав наступну класифікацію способів захисту сімейних прав та інтересів, до захисту прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо можна віднести наступні способи а саме [3]:

Залежно від виду прав, що захищаються: загальні (універсальні) способи захисту, що можуть бути застосовані для захисту будь-яких сімейних прав та інтересів; спеціальні способи захисту, які можуть бути застосовані для захисту окремих прав батьків і дітей;

Залежно від цільової спрямованості: превентивно-присікальні, які спрямовані на запобігання порушенню та його

припинення, оспорення, невизнання особистого немайнового права чи реальної загрози вказаних дій; відновлювальні способи захисту, тобто ті з них, які спрямовані на відновлення порушеного права;

Залежно від характеру завдань (за результатом, на який розраховано застосування способів захисту): способи превентивного характеру; матеріально-правові способи захисту цивільних прав – дії суб'єктів матеріально-правових відносин, спрямовані на захист порушених цивільних прав; процесуальні способи захисту – дії юрисдикційних органів, спрямовані на захист порушених або оспорюваних цивільних прав;

Залежно від порядку захисту: способи захисту, застосовувані спочатку в адміністративному порядку, а тільки потім у судовому; способи захисту, застосовувані тільки в судовому порядку;

Залежно від суб'єктного складу правопорушення: способи захисту прав подружжя (колишнього подружжя); способи захисту прав дітей;

За правовими наслідками та функціональною спрямованістю: заходи сімейно-правового захисту; заходи сімейно-правової відповідальності;

За формами захисту сімейних прав та інтересів: юрисдикційні та неюрисдикційні способи захисту.

Слід визначити форми захисту прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини для визначення рівня їх ефективності. Форми захисту поділяються на юрисдикційну форму та неюрисдикційну форму.

Відтак І. Сердечна пропонує виділити в межах юрисдикційної форми захисту сімейних прав та інтересів судову та позасудову форми захисту сімейних прав та інтересів. Також вчена вказала, що сутність судового захисту полягає в можливості особи звернутися за захистом свого порушеного, оспореного чи невизнаного сімейного права до суду. У свою чергу, під позасудовою формою захисту розуміємо можливість особи звернутися до інших, окрім суду, компетентних органів для захисту свого порушеного, оспореного чи невизнаного сімейного права. Такими органами є орган опіки та піклування, органи нотаріату [4].

До юрисдикційної форми захисту прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини відносяться судова форма захисту, захист прав та інтересів в нотаріальному порядку, захист прав та інтересів в адміністративному порядку, а саме звернення до органів опіки і піклування.

Стосовно судової форми захисту, Г. Чурпіта досліджуючи поняття захисту сімейних прав та інтересів у порядку цивільного судочинства та виходячи з аналізу норм сімейного та цивільного процесуального законодавства України стверджує, що законодавець надав суду більш широкі повноваження у сфері захисту сімейних прав порівняно з повноваженнями інших юрисдикційних органів [5]. З даним твердженням тяжко не погодитися, особливо враховуючи положення ч. 10 статті 7, ч. 3 статті 19, ч. 1 статті 159 СКУ, статті 15 Цивільного Кодексу України, статті 4 Цивільного процесуального кодексу України. Також опираючись на численну судову практику можна вказати, що категорія справ щодо захисту прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини численна. Тому дана форма захисту прав та інтересів найбільш розповсюджена серед учасників сімейних правовідносин.

П. Салюк досліджуючи місце судового захисту в системі форм захисту сімейних прав та інтересів вказав, що судовий

захист є універсальною формою захисту сімейних прав та інтересів, яка характеризується тим, що вона здійснюється спеціальним державним органом – судом. Відбувається у передбаченій цивільним процесуальним законом формі шляхом ухвалення судового рішення, яке є остаточним і має загальнообов'язкову силу та може бути виконане із можливістю застосування державного примусу. Може бути реалізована, якщо особа, яка володіє правом чи інтересом, що є об'єктом захисту, звернулося до суду із відповідною вимогою із застосуванням відповідної процесуальної форми в межах строку позовної давності. Має виключну компетенцію з найбільш важливих питань сімейних відносин; поряд із національним рівнем судового захисту присутній й міжнародний [6]. Судова форма захисту також має свої похідні негативні наслідки для одного з батьків, що проживає окремо від дитини, зокрема наявність тривалих процесів безпосередньо впливають на розрив психоемоційного зв'язку з дитиною. Усунення перешкод у спілкуванні та вихованні, як і реалізації певних батьківських прав відбувається лише після постановлення судового рішення, а у випадку звернення сторін до апеляційної та касаційної інстанції певна категорія батьків може чекати роками, що в значній мірі може призвести до повного розриву психоемоційного зв'язку з дитиною.

Захист в нотаріальному порядку. Має також захисну функцію. Договір щодо участі у вихованні дитини або про участь у вихованні дитини укладається при взаємній згоді батьків, який підлягає нотаріальному посвідченню, згідно Закону України «Про нотаріат», шляхом посвідчення права, а також фактів, що мають юридичне значення, з метою надання їм юридичної вірогідності [7].

На жаль, як превентивний спосіб захисту, захист в нотаріальному порядку може бути неможливий, якщо в однієї сторін відсутнє бажання укласти договір про виховання дітей або у разі конфлікту сторін. В іншому випадку, якщо один з батьків, що проживає разом з дитиною після підписання даного порушує умови відповідного договору, то батько чи мати, що проживають окремо від дитини звертаються до суду з позовом про відшкодування моральної шкоди, особливо якщо це передбачено умовами договору.

Захист прав та інтересів в адміністративному порядку. Здійснюється шляхом звернення до органів опіки і піклування. Органами опіки та піклування є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад згідно частини 2 статті 56 Цивільного кодексу України (далі ЦКУ). Як передбачено ч. 1 ст. 19 СКУ особа має право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування. Вирішення спорів між батьками щодо визначення місця проживання дитини та вирішення спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини та визначення способів такої участі розглядається відповідно частини 2 статті 4 «Типового положення про комісію з питань захисту прав дитини» затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866.

Р. Гаврік досліджуючи питання особливостей застосування способів захисту сімейних прав та інтересів органами опіки і піклування вказав, що існують дві форми захисту сімейних прав та інтересів батьків та дітей органами опіки та піклування: безпосередня участь у захисті сімейних прав та інтересів, коли орган опіки та піклування самостійно застосовує від-

повідні способи захисту і опосередкована, коли орган опіки та піклування залучається до участі у вирішенні сімейного спору щодо виховання та утримання дитини, однак самостійно відповідні способи захисту не застосовує [8]. Щодо другої форми, то відповідно ч. 5 статті 19 СКУ готує до суду висновок щодо розв'язання спору. Також частими є випадки звернення до суду в порядку ч. 1 ст. 159 СКУ щодо ухилення від виконання рішення органу опіки та піклування. Тому можна дійти до висновку, що рішення органів опіки і піклування мають опосередковану участь у захисті прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини.

До неюрисдикційної форми захисту відносяться самозахист та медіація.

Як форма захисту самозахист, закріплена в статті 19 ЦКУ «Особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Застосування особою способів протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним принципам суспільства. Способи самозахисту повинні відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушено, а також наслідкам, які викликані таким порушенням» [9]. Способи самозахисту можуть визначатися договором або нормами цивільного законодавства. Стосовно захисту прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо самозахист з практичної точки зору можливий у випадку порушенням іншою стороною договору про участь у вихованні дитини, шляхом відвідин дитини у дитячому садочку чи школі. Також зазначу, що самозахист, як форма захисту в СКУ не визначений.

Стосовно процедури медіації І. Чеховська дійшла висновку, що це ефективна, багатогранна та гнучка процедура, яка дозволяє сторонам досягти найбільш прийняттого для себе вирішення конфлікту. Пріоритетом медіації у вирішенні сімейних спорів є саме примирення сторін або пошук найбільш оптимального та прийняттого рішення для кожної такої особи. Науковець ґрунтуючись на проведених дослідженнях запропонувала в Цивільному процесуальному кодексі України закріпити обов'язкову попередню процедуру досудового врегулювання спору (медіації) під час вирішення сімейних спорів [10].

Висновки. Аналізуючи способи та форми захисту прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини та враховуючи висновки науковців можна дійти до висновку, що найпоширенішою формою захисту є юрисдикційна форма захисту, а саме судовий захист. Це аргументовано тим, що спори між батьками часто не можуть бути урегульовані ними самими внаслідок конфлікту сторін. Тому особа чиї батьківські права безпідставно порушуються безпосередньо звертається до держави з метою реалізації та відновлення своїх порушених прав. З постановленням судового рішення один з батьків, що проживає окремо від дитини звертається до органів державної виконавчої служби з метою примусового виконання рішення суду.

Оминаючи органи опіки і піклування, висновки яких мають лише рекомендаційний характер для суду та враховуючи фактор обов'язковості виконання рішення суду звернення до суду є поширеним в даній категорії захисту прав та інтересів. Рішення органів опіки і піклування у разі звернення в адміністративному порядку обов'язкове до виконання, як закріплено в ч. 2 ст. 158 СКУ. Хоча і відсутня система чіткого контролю виконання, на відміну від судового рішення. Окремо зазначу за невиконання рішення органу опіки і піклування передбачена

адміністративна відповідальність, а саме накладення штрафу від ста до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, як вказано в статті 184 КУпАП [11].

Щодо неюрисдикційної форми захисту прав та інтересів, така форма захисту, особливо медіація, актуальна лише у випадку відсутності конфлікту сторін або враховуючи інтереси дитини дійти згоди щодо спільного виховання та в подальшому укласти договір про участь у вихованні дитини одного з батьків, що проживає окремо від дитини. У разі невиконання умов даного договору, одним з батьків, що проживає разом з дитиною, інший з батьків, що проживає окремо від дитини звертається до суду. Тому у деяких випадках захист прав та інтересів у неюрисдикційній формі захисту може бути лише тимчасовим явищем. Така форма захисту сімейних прав та інтересів вирішує основну проблему – конфлікт між сторонами. На відміну від судової форми захисту, де гарантом прав та інтересів одного з батьків, що проживає окремо від дитини хоч і виступає держава, але як показує практика поставленням судового рішення конфлікт між сторонами не закінчується.

Література:

- Сімейний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2002, № 21-22, ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
- Р. Гаврік. Поняття та правова природа способів захисту сімейних прав та інтересів. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету* № 72, 2022. С. 137–138. URL: <https://surl.i.cc/xssnnj>
- Р. Гаврік. Проблеми класифікації способів захисту сімейних прав та інтересів у сімейно правовій доктрині. *Прикарпатський юридичний вісник*. № 2, 2022. С. 131. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v2_2022/2_2022.pdf#page=29.
- І. Сердечна. Юрисдикційна форма захисту сімейних прав та інтересів. *Часопис Хмельницького університету управління і права. Університетські наукові записки*, 2019. № 3 (71). С. 173. URL: <https://surl.li/gnyctg>.
- Г. Чурпіта. До поняття захисту сімейних прав та інтересів у порядку цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. № 4, Київ 2017. С. 46. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/4/10.pdf>.
- П. Салюк. Місце судового захисту в системі форм захисту сімейних прав та інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* № 72, 2022. С. 159. URL: <https://surl.li/tfswtd>.
- Закон України «Про нотаріат». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 39, ст. 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>.
- Р. Гаврік. Особливості застосування способів захисту сімейних прав та інтересів органами опіки і піклування: питання змісту. *Аналітично-порівняльне правознавство* : електронне наукове видання. 2022. Вип. № 4. С. 89. URL: <https://surl.li/wecinq>.
- Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 40-44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
- І. Чеховська, М. Довга. Медіація як альтернативних способів вирішення сімейних спорів. *Ірпінський юридичний часопис* : науковий журнал. № 3, 2023. С. 125, 133. URL: <https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/146/145>.
- Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)* 1984, додаток до № 51, ст. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

Kostiuk V. Forms and methods of protecting the rights and interests of a parent living apart from the child: issues of efficiency

Summary. The article is devoted to the analysis and legal characterisation of the forms and methods of protection of rights and interests of a parent who lives separately from a child. By exploring the concept, legal nature and classification of methods of protection of family rights and interests in general, and based on the analysis of domestic scholars, the author identifies the legal nature and classification of methods of protection of rights and interests of a parent living separately from a child. The author focuses on the ways of protection of rights and interests enshrined in family law.

With regard to the forms of protection of the rights and interests of a parent living separately from the child, the author examines the jurisdictional form of protection, namely judicial protection and extrajudicial protection (notarial protection, administrative protection). And the non-jurisdictional form of protection, namely self-defence and mediation. The author reveals the factor of effectiveness or ineffectiveness of these forms in the course of protection of rights and interests. The author also points out certain issues in the judicial form of protection, namely, the derivative negative consequences for one of the parents living separately from the child, in particular, the presence of lengthy processes directly affecting the breakdown of psycho-emotional bonds with the child, in the notarial procedure if one of the parties does not want to enter into a child-rearing agreement or violation of the terms of the agreement, which in turn will lead to the resolution of the dispute in court. In administrative terms, this means the application of defence methods by the guardianship and custody authority on its own or indirect participation of the guardianship and custody authority in the protection of the rights and interests of a parent living separately from the child in the course of litigation by involving them in order to provide a professional assessment in the opinion. Self-defence as a form of protection is not defined in the Family Code of Ukraine, although it may be specified in the agreement on participation in the upbringing of the child by the parent living separately. As for mediation, it can be noted that this method of protection, although it solves the main problem – the conflict between the parties, but at the same time, as a component of dispute resolution, it may not be possible if one of the parties refuses to resolve the dispute in this way.

Key words: rights and interests of parents, family legal relations, obstacles, forms of protection of rights, methods of protection of rights, mediation, judicial protection, administrative protection, notarial protection, self-defence.

Мкртчян Р. С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правових дисциплін
Херсонського інституту Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна
Академія управління персоналом»*

Попов С. Ю.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правових дисциплін
Херсонського інституту Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна
Академія управління персоналом»*

Стаднік М. О.,

*викладач кафедри права та правоохоронної діяльності
Одеського інституту Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна
Академія управління персоналом»*

МЕТОДИ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН

Анотація. Стаття присвячена аналізу наукових положень щодо методів регулювання господарських відносин. Встановлено, що методи правового регулювання господарських відносин є ключовим елементом забезпечення ефективного функціонування економіки, оскільки дозволяють узгоджувати інтереси суб'єктів господарювання та держави. Господарські відносини мають особливу правову природу, що зумовлює застосування комплексних правових механізмів для їх регулювання. Проаналізовано чотири основні методи регулювання господарських відносин: метод приписів (імперативне втручання), метод автономних рішень (свобода волі суб'єктів), метод координації (узгодження позицій сторін) та метод рекомендацій (ненормативні орієнтири поведінки), можна стверджувати, що кожен із них має власну сферу застосування, а їх поєднання забезпечує баланс між публічними і приватними інтересами в господарській сфері.

Встановлено, що метод приписів передбачає право прийняття юридично значущих рішень органом господарського управління (власником майна) щодо підпорядкованого йому суб'єкта (рішення власника про створення підприємства чи його реорганізацію, ліквідацію; видача ліцензії; розміщення державного замовлення на підприємствах, що функціонують на базі державного майна, і підприємствах-монополістах). Метод автономних рішень дозволяє суб'єктам господарювання приймати самостійно (але в межах своєї компетенції) юридично значущі рішення й передбачає обов'язок усіх інших суб'єктів не перешкоджати прийняттю та виконанню цих рішень (наприклад, ухвалення загальними зборами акціонерного товариства рішення про напрями використання прибутку товариства за минулий фінансово-господарський рік). Метод координації забезпечує прийняття юридично значущих рішень за згодою сторін, кожна з яких не вправі нав'язувати свої умови іншій стороні; рішення приймається шляхом компромісу (укладення господарського договору). Метод рекомендацій передба-

чає видання компетентними органами пропозицій (рекомендацій), адресованих суб'єктам господарювання щодо певної (бажаної для суспільства, ефективної) поведінки (порядку дій) у сфері господарювання.

Зроблено висновок, що особливої уваги заслуговує метод приписів як інструмент реалізації публічних інтересів та гарантій державної безпеки, а також метод автономних рішень, що забезпечує ініціативність і гнучкість підприємницької діяльності. Метод координації сприяє досягненню консенсусу між учасниками господарських відносин, а метод рекомендацій створює правову основу для адаптації до змін ринку через типові та модельні форми.

Окремо розглядається дискусійне питання щодо існування єдиного комплексного методу господарсько-правового регулювання, який інтегрує всі інші. Зроблено висновок, про важливу роль держави у регулюванні господарських відносин.

Ключові слова: метод регулювання, господарські відносини, метод приписів, метод автономних рішень, метод рекомендацій, метод координації, режим господарювання.

Постановка проблеми. Суспільні відносини набувають правового характеру з моменту коли вони є врегульованими правовими нормами. Одним із видів правових відносин, що є врегульованими нормами права є господарські відносини. Як і для будь-яких видів правових відносин для них характерними є методи правового регулювання, що застосовуються для ефективності і досягнення його мети. Використання того чи іншого методу регулювання дає можливість визначити і зрозуміти в якій ситуації доцільно застосувати метод який дійсно буде раціональним щодо певного виду господарських відносин. Дослідження їх надає змогу зрозуміти їх сутність і значення. Тому дослідження методів регулювання господарських відносин має важливе наукове і практичне значення.

Стан дослідження. В Україні проблематику методів регулювання господарських відносин досліджувались в працях

таких видатних науковців як: О. Б. Андрєєвої, І. О. Віхрової, Д. В. Задихайло, Г. Л. Знаменського, В. В. Лаптева, А. В. Лаптевої, В. К. Мамутова, О. П. Подцерковного, Н. О. Саніахметової, В. Д. Сорокіна, О. І. Харитонової, В. С. Щербини та ін. Водночас, тематика щодо сутності і характеристики значення методів регулювання господарських відносин не була достатньо розкрита та є актуальною.

Мета статті полягає у визначенні та аналізі наукових та правових аспектів, що визначають методи регулювання господарських відносин.

Виклад основного матеріалу. Господарські відносини як будь-який вид правових відносин потребує врегулювання, що передбачає використання різних методів обумовлених їх специфікою. На думку Андрєєвої В. Б., господарські правовідносини, зважаючи на специфіку правового регулювання, слід визначати у зв'язку із певними особливостями [1, с. 12]. На думку О. М. Вінник господарські правовідносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини, які виникають у сфері господарювання щодо організації та безпосереднього здійснення господарської діяльності, характеризуються особливим суб'єктним складом, поєднанням організаційних і майнових елементів, значною мірою регулювання з боку як держави, так і суб'єктів цих відносин [2, с. 78].

Г. Л. Знаменський вважає, що господарські правовідносини – це особливий вид суспільних відносин, що виникають у результаті впливу норми права на фактичні, реальні відносини в суспільстві і становлять проміжну ланку між нормою права та фактичними суспільними відносинами. На думку вченого, «традиційне» визначення правовідношення як «конкретного, реального суспільного відношення, що набуло правової форми і є результатом реалізації норм права», призводить до змішування правового чинника та об'єкта його впливу замість чіткого їх розрізнення [3, с. 211].

В. С. Щербина зазначає, що господарські правовідносини – це відносини між господарюючими суб'єктами та органами управління, які утворюються у процесі організації і безпосереднього здійснення господарської діяльності [4, с. 106].

Фактично можна стверджувати, що такий науковий підхід віднайшов своє відображення в нормах законодавства України. Так, за ст. 1 ГК України господарські відносини – це відносини, які виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання [5].

На нашу думку, законодавче визначення поняття господарський відносин повною мірою розкриває його сутність.

Щодо методів правового регулювання господарських відносин, то ми підтримуємо думку В. С. Щербини, що методи правового регулювання господарських відносин – це застосовувані законодавцем способи правового оформлення господарських відносин відповідно до їхніх властивостей і цілей правового регулювання, що відображають взаємне становище сторін, порядок прийняття ними юридично значущих рішень, характер юридичної відповідальності у випадку порушення і способи юридичного захисту прав та законних інтересів сторін [4, с. 107].

Під методами господарського права слід розуміти сукупність прийомів та способів впливу на господарські правовідносини. Комплексний характер господарських правовідносин, які поєднують у собі організаційні та майнові відносини, зумовлює складний характер методів правового регулювання [6, с. 15].

Таким чином, методи правового регулювання господарських відносин – це застосовувані законодавцем способи правового оформлення господарських відносин відповідно до їхніх властивостей і цілей правового регулювання, що відображають взаємне становище сторін, порядок прийняття ними юридично значущих рішень, характер юридичної відповідальності у випадку порушення і способи юридичного захисту прав та законних інтересів сторін

Розрізняють чотири основні методи правового регулювання господарських відносин, що забезпечують комплексне та більш-менш збалансоване врахування публічних та приватних інтересів у сфері господарювання. До них належать:

- метод приписів;
- метод автономних рішень;
- метод координації;
- метод рекомендацій.

Доцільним буде розкрити поняття і сутність кожного методу.

1. *Метод приписів*, що передбачає право прийняття юридично значущих рішень органом господарського управління (власником майна) щодо підпорядкованого йому суб'єкта (рішення власника про створення підприємства чи його реорганізацію, ліквідацію; видача ліцензії; розміщення державного замовлення на підприємствах, що функціонують на базі державного майна, і підприємствах-монополістах).

Застосування цього методу законодавцем відбувається у формі імперативних норм (щодо мінімального розміру статутного фонду/капіталу окремих видів господарських товариств, комерційних банків, корпоративних інвестиційних фондів та ін.), джерел формування їх майна, обов'язковості певних фондів чи резервів (або навпаки – заборони їх створювати, як це передбачено ст. 12 Закону «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» [7].

Метод владних приписів передбачає насамперед урахування публічних інтересів (якщо застосовується державою чи територіальною громадою в особі уповноважених органів). Разом з тим він використовується будь-яким власником майна щодо створеного ним підприємства (у формі статуту, що визначає межі використання підприємством майна власника та обов'язки щодо власника) і відповідно, віддзеркалює інтереси власника.

Тобто, метод владних приписів являє собою сукупність вимог законів і вказівок компетентних органів, обов'язкових для суб'єктів господарських відносин. Згідно з ним діяльність (поведінка) суб'єктів підпорядковується обов'язковим моделям правовідносин, визначеним законодавством. Це, зокрема:

- *обов'язковість додержання заборон закону щодо здійснення господарської діяльності.*

Наприклад, підприємницька діяльність, яка безпосередньо впливає на здоров'я людей, навколишнє природне середовище та безпеку держави і суспільства, вимагає спеціального дозволу ліцензії. Для здійснення ліцензованої підприємницької діяльності необхідно отримати відповідну ліцензію та дотримуватись певних умов і правил здійснення саме цього виду діяльності. Ліцензія – це дозвільний документ, що видається Кабінетом Міністрів України або уповноваженими ним органом виконавчої влади, згідно з яким його власник має право на здійснення певного виду підприємницької діяльності, який вимагає такого дозволу. Щоб одержати ліцензію на кожен вид ліцензованої діяльності підприємець подає органу, який уповноважений видавати ліцензію, заяву встановленого зразка, із

засначенням для фізичних осіб – прізвище, ім'я та по батькові, паспортні дані, місце проживання, ідентифікаційний номер; для юридичних осіб – назва, місце розташування, організаційно-правова форма, банківські реквізити, ідентифікаційний код); вид діяльності на який передбачається отримати ліцензію; заявлений термін дії ліцензії.

Одним із яскравих проявів методу владних приписів у господарському праві на думку О. П. Гетманець є спеціальний режим господарювання. У теорії господарського законодавства під спеціальним режимом розуміється особливий порядок регулювання, виражений через застосування певної сукупності правових засобів, що створюють своєрідне поєднання повелінь, дозволів, заборон та особливу спрямованість правового регулювання, яка реалізується через специфіку елементів механізму регулювання цих відносин [8, с. 54].

Спеціальний режим господарювання, визначає порядок організації та здійснення господарської діяльності на певній території, у певній галузі економіки, що відрізняється від загального режиму господарської діяльності, передбаченого законодавством, і вводиться державою з певною метою для забезпечення розумного сполучення публічних і приватних інтересів за допомогою встановлення обмежень та/або заохочень для суб'єктів господарювання. Виходячи з цього, можна визначити такі критерії віднесення до спеціального режиму господарювання: наявність спеціального нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність на певній території або в певній галузі економіки, який містить спеціальні правила, що відрізняються від загальних; встановлення спеціального дозвільного порядку, не передбаченого загальним законодавством, для здійснення господарської діяльності на певній території або в певній галузі економіки; законодавче закріплення обмежень та/або заохочень суб'єктів господарювання під час організації та здійснення господарської діяльності на певній території або в певній галузі економіки. Усі перераховані критерії мають бути дотримані в сукупності, тільки тоді той чи інший режим можна віднести до спеціального режиму господарювання [9, с. 40].

– *обов'язок визначених у законодавстві підприємств укладати з державою державні контракти та ін.*

Договір за державним замовленням (державний контракт) укладається в порядку, передбаченому ст. 181 ГК України, з урахуванням особливостей, передбачених у законодавстві [5]. Державний контракт викладається у формі єдиного документа, підписаного сторонами і скріпленого печатками. Укладання господарських договорів за державним замовленням спрощеним способом, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами і т.п., а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень не допускається. Порушенням господарського законодавства вважається ухилення від укладання договору за державним замовленням. Це згідно зі ст. 218 ГК України є підставою господарсько-правової відповідальності і тягне за собою застосування господарських санкцій. Відповідальність за правопорушення в сфері господарювання передбачена в розділі V ГК України та інших законодавчих актах [10, с. 127].

2. *Метод автономних рішень* дозволяє суб'єктам господарювання приймати самостійно (але в межах своєї компетенції) юридично значущі рішення й передбачає обов'язок усіх інших суб'єктів не перешкоджати прийняттю та виконанню цих

рішень (наприклад, ухвалення загальними зборами акціонерного товариства рішення про напрями використання прибутку товариства за минулий фінансово-господарський рік).

Метод автономних рішень суб'єктів господарської діяльності ґрунтується на тому, що підприємства чи підприємці мають право з власної ініціативи приймати будь-які рішення, які не суперечать законодавству України.

На думку І. О. Віхрової даний метод має свій вияв наприклад у положеннях ст. 44 ГКУ яка говорить про те, що підприємство здійснюється на основі:

- вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності;
- самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;
- вільного найму підприємцем працівників;
- комерційного розрахунку та власного комерційного ризику;
- вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;
- самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд [11, с. 54].

Крім того, в ст. 45 ГК України, у якій зазначено, що підприємство в Україні здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця [5].

Відповідно методу автономних рішень суб'єкти господарювання в межах законодавства вільно обирають предмети господарських договорів і визначають зобов'язання в них, всі необхідні умови господарських взаємовідносин. В ст. 67 ГК України встановлено, що підприємства вільні у виборі предмета договору, визначенні зобов'язань, інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству України. Підприємство має право реалізовувати самостійно всю продукцію, яка не увійшла в державне замовлення або державне завдання, на території України і за її межами, якщо інше не передбачено законом [12, с. 113].

Крім того, ч. 3 ст. 64 ГК України визначає, що підприємство самостійно визначає свою організаційну структуру, встановлює чисельність працівників і штатний розпис, а також ч. 6 ст. 69 ГК України визначає, що підприємство самостійно встановлює для своїх працівників додаткові відпустки, скорочений робочий день та інші пільги, а також має право заохочувати працівників інших підприємств, установ, організацій, які його обслуговують [5].

Таким чином, аналізуючи метод автономних рішень шляхом виявлення його прояву у нормативно-правових актах України, зокрема ГК України, можна сказати що даний метод характеризується наступними рисами: самостійністю прийняття рішень, які не суперечать закону; вільного вибору форм діяльності.

Отже, метод автономних рішень дозволяє суб'єктам господарювання приймати самостійно (але в межах своєї компетенції) юридично значущі рішення, і обов'язок усіх інших суб'єктів не перешкоджати прийняттю та виконанню цих рішень.

3. *Метод координації* забезпечує прийняття юридично значущих рішень за згодою сторін, кожна з яких не вправі нав'язувати свої умови іншій стороні; рішення приймається шляхом компромісу (укладення господарського договору).

Метод координації займає важливе значення, так як забезпечує прийняття юридично значущих рішень за згодою сторін, кожна з яких не вправі нав'язувати свої умови іншій стороні, рішення приймається на основі компромісу (наприклад укладення господарського договору).

Доцільним прикладом, на нашу думку є існування інституту медіації який являє собою неформалізований, конфіденційний процес переговорів для врегулювання суперечок, який дозволяє розглянути предмет спору під різним кутом і виявити важливі для обох сторін питання, досягнути консенсусу та відновити чи зберегти ділові відносини між ними.

Так, Закон України «Про медіацію» визначає, що медіація проводиться за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації [13].

Крім того, як зазначає Г. І. Єрмоєнко медіаційна угода може укладатися у формі медіаційного застереження в договорі або у формі окремої угоди. Медіаційне застереження, це коли сторони погоджуються передати на медіацію всі або певні спори, які можуть виникнути між ними у зв'язку з будь-якими відносинами, незалежно від того, мають вони договірний характер чи ні. Але наявність медіаційного застереження в договорі, відповідно до Закону України «Про медіацію» не є перешкодою для звернення в суд або третейський суд. Тут слід погодитися з Г. І. Єрмоєнко, що це цілком відповідає основному принципу медіації – добровільності вирішення конфлікту [14, с. 85].

4. *Метод рекомендацій* передбачає видання компетентними органами пропозицій (рекомендацій), адресованих суб'єктам господарювання щодо певної (бажаної для суспільства, ефективної) поведінки (порядку дій) у сфері господарювання. Це типові господарські договори, типові установчі та внутрішні правові документи господарських організацій, у тому числі відкритих акціонерних товариств.

Так відповідно ч. 2 ст. 179 ГК України Кабінет Міністрів України, уповноважений ним або законом органи виконавчої влади можуть рекомендувати суб'єктам господарювання орієнтовні умови господарських договорів (примірні договори), а у визначених законом випадках – затверджувати типові договори [5].

Крім того, відповідно до ч. 4 ст. 56 ГК України суб'єкт господарювання може створюватися та діяти на підставі модельного статуту, затвердженого Кабінетом Міністрів України, що після його прийняття учасниками стає установчим документом [5].

Тобто, як зазначає Л. А. Жук, метод рекомендацій виражається у рекомендуванні типового договору [15, с. 101].

На думку Г. Л. Знаменського, що господарські відносини регулюються за допомогою одного комплексного методу, що інтегрує всі вищезазнані. Це – метод рівного підпорядкування всіх учасників господарських відносин суспільному господарському порядку, що забезпечує оптимальне поєднання приватних і публічних інтересів і створює партнерські та добропорядні відносини у сфері господарювання [3, с. 212].

На нашу думку, така точка зору є суперечливою, оскільки гуртується на тому, що держава в особі уповноважених органів має особливий статус, зокрема визначає ті правила суспільного

господарського порядку, якому згодом сама має підпорядковуватися нарівні з іншими учасниками господарського життя. Проте держава (в особі уповноважених органів) не лише встановлює, а й може змінювати ці правила, що свідчить про її особливе становище серед інших учасників господарських правовідносин – як організатора господарського життя в країні.

Висновки. Методи правового регулювання господарських відносин є ключовим елементом забезпечення ефективного функціонування економіки, оскільки дозволяють узгоджувати інтереси суб'єктів господарювання та держави. Господарські відносини мають особливу правову природу, що зумовлює застосування комплексних правових механізмів для їх регулювання.

Проаналізувавши чотири основні методи регулювання: метод приписів (імперативне втручання), метод автономних рішень (свобода волі суб'єктів), метод координації (узгодження позицій сторін) та метод рекомендацій (ненормативні орієнтири поведінки), можна стверджувати, що кожен із них має власну сферу застосування, а їх поєднання забезпечує баланс між публічними і приватними інтересами в господарській сфері.

Особливої уваги заслуговує метод приписів як інструмент реалізації публічних інтересів та гарантій державної безпеки, а також метод автономних рішень, що забезпечує ініціативність і гнучкість підприємницької діяльності. Метод координації сприяє досягненню консенсусу між учасниками господарських відносин, а метод рекомендацій створює правову основу для адаптації до змін ринку через типові та модельні форми.

Окремо розглядається дискусійне питання щодо існування єдиного комплексного методу господарсько-правового регулювання, який інтегрує всі інші. Також слід підкреслити важливу роль держави у регулюванні господарських відносин.

Таким чином, дослідження методів регулювання господарських правовідносин має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки дозволяє ефективніше формувати політику у сфері господарських відносин, враховуючи специфіку суб'єктів і сфери їх діяльності.

Література:

1. Андреева О. Б. Господарське право України : підручник : у 2 ч. Ч. 1 / О. Б. Андреева, Ю. М. Жорнокуй, О. П. Гетманець, І. І. Гришина, А. С. Загородній. Харків, 2014. 339 с.
2. Вінник О.М. Господарське право: курс лекцій (загальна частина). Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 240 с.
3. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / За заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. 2-е вид.; перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 720 с.
4. Щербина В.С. Господарське право. 6-те вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 640 с.
5. Господарський кодекс України №436-IV від 16.01.2003. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 16.04.2025).
6. Несинова С. В., Воронко В. С., Чебикина Т. С. Господарське право України. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 564 с.
7. Про інститути спільного інвестування: Закон України № 5080-VI від 05.07.2012. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text> (дата звернення: 16.04.2025).
8. Господарське право України : навч. посіб. : у 2 ч. Ч. 1 / О. Б. Андреева, О. П. Гетманець, І. І. Гришина, Ю. М. Жорнокуй, А. С. Загородній; ред.: О. П. Гетманець, Ю. М. Жорнокуй, О. М. Шуміло; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2013. 366 с.
9. Матвеева, А. В. Спеціальний правовий режим господарювання: поняття і види. *Право та інновації*. . 2019. №4 (24), 39–44.

10. Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар. Видання друге, доповнене та перероблене / Харитонova О.І., Харитонов Є.О., Коссак В.М. та ін. За ред. О.І. Харитонovої. Харків: ТОВ «Одіссей». 2016. 784 с.
11. Віхрова І. О. Режим правового регулювання галузі господарського права. *Форум права*. 2016. № 4. С. 54–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index(дата звернення: 18.04.2025).
12. Господарське право: підручник у 2 ч. Ч.2. В.Ф. Опришко, Н.С. Хатнюк, Н.А.Фукс та ін.; за заг. ред. В.Ф. Опришка та Н.С. Хатнюк. Київ: КНЕУ, 2011. 501 с.
13. Про медіацію: Закон України № 1875-IX від 16.11.2021. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 22.04.2025).
14. Єрмоєнко Г.І. Медіація як спосіб вирішення суперечок. *Форум права*. 2015. № 2. С. 85–89. URL: <http://innovations.com.ua/ua/interview/13281/temp> (дата звернення: 17.04.2025).
15. Правові основи підприємницької діяльності: Навч. посібник / Л. А. Жук, І. Л. Жук, О. М. Неживець: Наук, керівник Л. А. Жук. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2012. 292 с.

Mkrтчian R., Popov S., Stadnik M. Methods of regulating economic relations

Summary. The article is devoted to the analysis of scholarly approaches to the methods of regulating economic relations. It is established that the methods of legal regulation of economic relations are a key element in ensuring the effective functioning of the economy, as they allow for the coordination of the interests of business entities and the state. Economic relations possess a specific legal nature, which necessitates the application of complex legal mechanisms for their regulation. The article analyzes four main methods of regulating economic relations: the prescription method (imperative intervention), the method of autonomous decisions (freedom of will of the entities), the coordination method (harmonization of the parties' positions), and the recommendation method (non-binding behavioral guidelines). Each method has its own scope of application, and their combination ensures a balance between public and private interests in the economic sphere.

It has been established that the directive method entails the right of the economic management authority (the owner of property) to adopt legally significant decisions in relation to a subordinate entity (such as the owner's decision to establish, reorganize, or liquidate an enterprise; the issuance of a license; the placement of a state order with enterprises operating on the basis of state-owned property or with monopoly enterprises). The method of autonomous decision-making permits business entities to independently adopt legally significant decisions within the scope of their competence and imposes an obligation on all other entities not to obstruct the adoption and implementation of such decisions (for example, a resolution adopted by the general meeting of a joint-stock company regarding the allocation of the company's profit for the previous financial and economic year). The coordination method ensures the adoption of legally significant decisions on the basis of mutual consent between the parties, whereby neither party is entitled to impose its terms on the other; such decisions are reached by means of compromise (e.g., the conclusion of a commercial agreement). The recommendation method involves the issuance of proposals (recommendations) by competent authorities, addressed to business entities, concerning certain conduct (or procedures) in the field of economic activity that is deemed socially desirable or efficient.

It is concluded that the prescription method deserves particular attention as a tool for realizing public interests and ensuring national security, while the method of autonomous decisions promotes initiative and flexibility in entrepreneurial activity. The coordination method contributes to achieving consensus among participants in economic relations, and the recommendation method provides a legal foundation for market adaptation through standard and model forms.

The article also considers the debated issue of the existence of a single comprehensive method of economic-legal regulation that integrates all others. The important role of the state in regulating economic relations is emphasized.

Key words: regulatory method, economic relations, prescription method, method of autonomous decisions, recommendation method, coordination method, economic regime.

Салай М. Г.,
*аспірант кафедри адміністративного та конституційного права
Навчально-наукового інституту права,
правоохоронної діяльності та психології
Пенітенціарної академії України*

ХАРАКТЕРИСТИКА ДОКУМЕНТІВ, НА ЯКИХ НОТАРІУС ВЧИНЯЄ ВИКОНАВЧИЙ НАПИС

Анотація. У статті досліджуються документи, на яких передбачена можливість вчинення нотаріусами виконавчих написів для стягнення з боржника на користь стягувача безспірної заборгованості. Такі документи визначені в постанові Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року № 1172 «Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів».

Аналізуючи дану постанову, автор доходить висновку, що її важко назвати досконалим документом, який встановлює підстави вчинення виконавчого напису. У ній поряд з нотаріально посвідченими договорами наведені інші документи, які за своєю суттю не можуть підтверджувати наявність безспірної заборгованості боржника перед стягувачем. Також акцентовано увагу на тому, що безспірність вимоги та безспірний порядок є зовсім різними категоріями, а відтак неправильно під призвою безспірного порядку стягувати заборгованість, яка за своєю суттю не є такою.

Доведено, що виключно нотаріально посвідчені договори є підставою для вчинення виконавчих написів, оскільки вони відповідають такій zasadі, як безспірність. Положення нотаріально посвідченого договору, що встановлюють обов'язок боржника передати кошти чи майно та право стягувача вимагати їх, є безспірними для сторін з огляду на попереднє посвідчення нотаріусом договору. Вказане свідчить про безспірність заявленої до стягнення вимоги, оскільки одна сторона, підписуючи договір, добровільно погодилася передати іншій кошти чи майно у тому разі, якщо прострочить з виконанням зобов'язання. Вказане відповідає загальним уявленням про диспозитивне регулювання приватноправових відносин, що ґрунтується на юридичній рівності та вільному волевиявленні суб'єктів. У інших же випадках, коли орган виконавчої влади відніс ті чи інші вимоги до безспірних, як-от стягнення заборгованостей за відрахуваннями творчим спілкам України за використання творів літератури і мистецтва, стягнення за диспашею, стягнення заборгованості з притягнутих до матеріальної відповідальності військовослужбовців, стягнення заборгованості з орендної плати за користування державним та комунальним майном, стягнення заборгованості з виплати дивідендів, встановити безспірність заборгованості стає проблематичним.

За результатами дослідження запропоновано визначити такий єдиний документ для вчинення виконавчого напису, як нотаріально посвідчений договір, саме в Законі України «Про нотаріат», тоді як можливість вчинення виконавчих написів на інших документах має бути виключена.

Ключові слова: нотаріат, нотаріус, нотаріальні дії, нотаріальне провадження, виконавчий напис нотаріуса, безспірність заборгованості.

Постановка проблеми. У минулих роботах ми звертали увагу на те, що виконавчий напис нотаріуса є позасудовою формою захисту цивільних права та інтересів, результатом нотаріальної дії, вираженої у формі відповідного нотаріального акту, що підтверджує наявність безспірної заборгованості та право на її стягнення, та який одночасно є виконавчим документом, що дозволяє стягнути таку заборгованість у примусовому порядку [1]. При цьому вчинення виконавчого напису здійснюється в рамках відповідного нотаріального провадження, яке у своєму розвитку проходить три обов'язкові стадії: відкриття нотаріального провадження; підготовка до його вчинення; розгляд нотаріальної справи, що закінчується безпосереднім вчиненням нотаріальної дії та видачею нотаріального акта [2].

На стадії підготовки до вчинення виконавчого напису нотаріус перевіряє наявність умов для вчинення даної нотаріальної дії, до яких згідно зі статтею 88 Закону України «Про нотаріат» належать дотримання строків давності та подання документів, що підтверджують безспірність заборгованості [3]. Перелік документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів (далі – Перелік), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року № 1172 [4]. Проте його важко назвати досконалим документом, який встановлює підстави вчинення виконавчого напису.

По-перше, згідно зі статтею 18 Цивільного кодексу України випадки вчинення виконавчих написів мають встановлюватися законом, а ототожнювати Перелік з ним безпідставно [5]. По-друге, його назва не відповідає статті 88 Закону України «Про нотаріат», яка виокремлює саме безспірність заборгованості як основну умову вчинення виконавчого напису, тоді як Перелік акцентує на безспірному порядку стягнення заборгованості. Також у ньому поряд з нотаріально посвідченими договорами наведені інші документи, які за своєю суттю не можуть підтверджувати наявність безспірної заборгованості боржника перед стягувачем. Тому дослідження документів, на яких нотаріус вчиняє виконавчий напис, та їх характеристика з точки зору безспірності заборгованості допоможе виявити недоліки правозастосування, а також довести необхідність встановлення саме в Законі України «Про нотаріат» такого єдиного документа для вчинення виконавчого напису, як нотаріально посвідчений договір.

Стан дослідження. Дослідженню документів, на яких вчиняються виконавчі написи, присвячувались праці таких науковців, як Т. Андрущенко, В. Баранкової, В. Комарова, І. Мельник, А. Серветник, І. Строкач, С. Фурси та ін. Однак можливість вчинення нотаріусами виконавчих написів на тих документах,

які не посвідчені нотаріально, у зв'язку з чим такі документи не можуть вважатися безспірними для сторін, обумовлює необхідність подальшого дослідження цієї проблеми.

Мета статті полягає в характеристиці документів, на яких для стягнення заборгованості нотаріуси вчиняють виконавчі написи, та обґрунтування відсутності такої ознаки, як безспірність, в інших документах, аніж нотаріально посвідчених договорах.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі неодноразово висловлювались думки про те, що виконавчі написи повинні вчинятися лише на оригіналах нотаріально посвідчених документах, оскільки заборгованості, які не мають нотаріальної форми посвідчення правовідносин між кредитором та боржником, важко визнати безспірними, у зв'язку з чим повинні розглядатися в судах, у тому числі через видачу судового наказу в усіх інших безспірних вимогах, що базуються на безспірних доказах [6, с. 15; 7], а також тільки нотаріальна форма може вважатися для нотаріусів безспірною [8]. Як слушно підмічають В. Комаров та В. Баранкова, єдиною умовою вчинення виконавчого напису має бути волевиявлення зобов'язаної особи, висловлене нею в нотаріально посвідченому правочині при його укладенні, а не віднесення законодавчими та виконавчими органами певних зобов'язань до безспірних [9, с. 218].

Ми приєднуємось до цього погляду та вважаємо, що саме нотаріально посвідчені угоди мають бути єдиними документами, на підставі яких вчиняються виконавчі написи, з огляду на їх юридичну природу. Основною умовою вчинення виконавчого напису є безспірність. Найкраще це проявляється в нотаріально посвідчених договорах, що впливає з самого призначення нотаріату як органу безспірної юрисдикції. При посвідченні договору нотаріус перевіряє його умови вимогам законодавства для того, аби вони не суперечили закону та у сторін не виникало спорів щодо них. Тобто, посвідчуючи договори, нотаріус наділяє їх юридичною вірогідністю та у такий спосіб зменшує можливість виникнення потенційних спорів, а також необхідність звертатися у майбутньому до судових органів. Надалі, після посвідчення договору та у разі неналежного виконання чи невиконання його умов однією зі сторін, в іншій сторони з'являється можливість захистити свої права за допомогою виконавчого напису, оскільки положення договору, що встановлюють обов'язок боржника передати кошти чи майно та право стягувача вимагати їх, є безспірними для сторін з огляду на попереднє посвідчення нотаріусом договору, умови якого визначені законом як істотні або щодо яких досягнуто згоди між сторонами. Вказане свідчить про безспірність заявленої до стягнення вимоги, позаяк одна сторона, підписуючи договір, добровільно погодилася передати іншій кошти чи майно у тому разі, якщо прострочить з виконанням зобов'язання. У інших же випадках, передбачених Переліком, встановити безспірність стає важчим, а подекуди неможливим, про що буде зазначено далі.

Під час постановки проблеми наголошувалось на тому, що Перелік важко назвати досконалим документом, який встановлює підстави вчинення виконавчого напису, оскільки випадки вчинення виконавчих написів мають встановлюватися виключно законом та в ньому акцентується увага на безспірному порядку стягнення заборгованості, хоча стаття 88 Закону України «Про нотаріат» виокремлює саме безспірність заборгованості як основну умову вчинення виконавчого напису.

Очевидно, що безспірність вимоги та безспірний порядок є зовсім різними категоріями, а відтак неправильно під призою безспірного порядку стягувати заборгованість, яка за своєю суттю не є такою. У зв'язку з цим варто погодитись з І. Мельник, яка вказує, що вищезазначена постанова Кабінету Міністрів України для деяких спірних вимог встановлює безспірний порядок стягнення заборгованості [10]. Додамо до цього те, що такі спірні вимоги встановлені Переліком саме щодо інших документів, аніж нотаріально посвідчених договорів. Слушним є зауваження С. Фурси та Є. Фурси, відповідно до якого в цьому нормативно-правовому акті визнаються безспірними ті документи, які з точки зору теорії нотаріального процесу не можуть розцінюватися такими, що призводить до подальшого виникнення спорів [6, с. 24].

Тому єдиною умовою вчинення виконавчого напису має бути лише нотаріально посвідчений договір, а сама ця умова повинна міститися виключно в Законі України «Про нотаріат». При цьому треба мати на увазі, що виконавчий напис може бути вчинений не на будь-якій нотаріально посвідченій угоді, а тільки на тій, яка передбачає сплату грошових сум, передачу чи повернення майна, звернення стягнення на заставлене майно [11]. Для вчинення виконавчого напису на нотаріально посвідченому договорі нотаріусу подаються оригінал такого договору та документи, що підтверджують безспірність заборгованості боржника та встановлюють прострочення виконання зобов'язання [4].

Що стосується інших визначених Переліком документів, то можливість вчинення нотаріусами виконавчих написів на них несумісна із засадам безспірної юрисдикції нотаріату, а тому їх перебування в Переліку викликає обґрунтовані заперечення.

Однією з підстав вчинення виконавчого напису є стягнення заборгованостей за відрахуваннями творчим спілкам України за використання творів літератури і мистецтва (пункт 3 Переліку). Для одержання виконавчого напису подається скріплений підписами керівника і головного (старшого) бухгалтера підприємства, установи, організації розрахунковий лист із зазначенням розміру заборгованості [4]. Проблеми вчинення виконавчого напису в такому випадку зумовлені тим, що з моменту затвердження Переліку (1999 рік) даний розділ не змінювався, тоді як правове регулювання права інтелектуальної власності з того часу докорінно змінилось, що свідчить про невідповідність постанови Кабінету Міністрів України в цій частині специфіці сучасних правовідносин авторського права. Також пункт 3 Переліку встановлює такі розміри відсотків, що підлягають відрахуванню за використання творів, які існували більше 25 років тому. У цьому контексті С. Фурса та Є. Фурса зауважують, що дані положення були введені як тимчасові з метою підтримки діячів літератури та мистецтва в умовах переходу до ринкових відносин, тоді як нині характер творчих відносин змінився. Крім того, для вчинення виконавчого напису необхідним є подання складеного саме боржником (підприємством, установою, організацією) розрахункового листа, в якому визначений розмір заборгованості, що є парадоксальним: боржник має надати документ для стягнення з нього заборгованості стягувачу, а останній – нотаріусу для вчинення виконавчого напису на ньому [6, с. 18–19]. У цілому в даному нотаріальному провадженні відсутній чіткий механізм реалізації правовідносин, пов'язаних з авторським правом [12], а тому проблематичним є встановлення

того факту, чи насправді творча спілка має безспірне право отримати відрахування за використання творів.

Іншою підставою для вчинення виконавчого напису є стягнення за диспашею, яка не оскаржена або оскаржена, але залишена судом в силі (пункт 6 Переліку). Як справедливо вказує С. Фурса, правове регулювання даного питання є недосконалим, оскільки законодавством не встановлені розмір і порядок справляння збору за складання диспаші, її форма та зміст, форма довідки про те, що диспаша не скасована та не змінена судом. Також не вирішене питання, якими документами підтверджується статус диспашера – експерта в галузі морського права з розрахунку розміру збитків та їх розподілу [12]. У фаховій літературі наголошується, що нормальне функціонування механізму стягнення за диспашею в нотаріальному порядку є можливим лише тоді, коли всі зацікавлені сторони знаходяться на території України. Якщо якась сторона знаходиться за кордоном, то ситуація ускладнюється, оскільки виконавчий напис нотаріуса, на відміну від рішення судових органів, не визнається в іноземних державах. Тому питання про порядок виконання української диспаші за кордоном залежатиме від статусу диспаші в конкретній країні, де потрібне виконання [13]. Окремо слід зазначити про те, що розрахунок збитків здійснює саме диспашер, який має надати докази на підтвердження передачі диспаші особам, які повинні відшкодувати збитки, спричинені загальною аварією. Останні, зі свого боку, можуть оскаржити диспашу з моменту передачі [6, с. 21]. Однак документи, які подаються замовником диспаші, тобто стягувачем, для одержання виконавчого напису, не враховують такі обставини. З огляду на це важко визнати дані правовідносини безспірними у тій мірі, щоб нотаріус мав змогу достовірно переконатися в цьому та санкціонувати примусове стягнення за диспашею.

При розгляді процедури стягнення заборгованості з притягнених до матеріальної відповідальності військовослужбовців, які звільнені з військової служби, чи військовозобов'язаних після закінчення зборів, які не відшкодували шкоду, завдану ними державі (пункт 7 Переліку), відразу впадає в око відсутність достатніх документів, що підтверджують даний факт, оскільки сама лише довідка командира (начальника) військової частини про суму заборгованості, що підлягає стягненню, недостатня для одержання виконавчого напису. На думку С.Я. Фурси, з якою ми повністю солідарні, її важко визнати тим документом, на якому може ставитись виконавчий напис нотаріуса та який підлягає примусовому виконанню [6, с. 19]. Така довідка відображає лише суму заборгованості, яка розрахована в односторонньому порядку, без доведення вини боржника в спричиненні матеріальної шкоди військовій частині. Навіть якщо розширити пункт 7 Переліку іншими документами та, як пропонують деякі автори, для вчинення виконавчого напису надавати документи на підтвердження факту перебування боржника на службі та факту його притягнення до матеріальної відповідальності [14, с. 117], на наш погляд, все одно не представляється за можливе однозначно впевнитися в безспірності заборгованості. Наприклад, наказ командира військової частини про притягнення боржника-військовослужбовця до матеріальної відповідальності, виданий після закінчення службового розслідування, може бути оскаржений в судовому порядку, про що нотаріус не матиме змогу дізнатися. Також даний наказ чи акт службового розслідування не можуть бути безспірними доказами вини боржника, оскільки складені заін-

тересованою особою (стягувачем) та за своєю суттю є звинуваченням військовослужбовця в спричиненні матеріальної шкоди. Для того, аби підтвердити факт виникнення заборгованості, процедура притягнення до відповідальності повинна здійснюватись незайнтересованою стороною та враховувати всі складові деліктного правопорушення. При цьому військовослужбовець, з огляд на презумпцію винуватості, повинен мати змогу доводити відсутність своєї вини в спричиненні матеріальної шкоди військовій частині. Очевидно, що це має відбуватися виключно в судовому порядку.

Ще однією проблемною підставою для вчинення виконавчого напису є стягнення заборгованості з орендної плати за користування державним та комунальним майном (пункт 9 Переліку). Для одержання виконавчого напису подаються оригінал договору оренди та засвідчена стягувачем копія надісланого боржникові рахунка з відміткою про непогашення заборгованості після вручення письмового попередження [4]. При цьому достатня подача договору оренди, укладеного в простій письмовій формі без нотаріального посвідчення. Вказане зумовлює необхідність здійснення нотаріусом додаткової перевірки відповідності його умов положенням законодавства. Хоча такі дії не передбачені нотаріальним законодавством як обов'язкові, проте є об'єктивно необхідні, оскільки у разі невідповідності договору оренди вимогам законодавства нехтується засада безспірності нотаріального провадження [14, с. 118–119]. У цьому контексті І. Мельник зазначає, що якби договір оренди державного чи комунального майна був нотаріально посвідчений, то нотаріусу не доводилось би проводити його аналіз на відповідність вимогам закону, оскільки при посвідченні правочину нотаріусом вже підтверджується відповідність його змісту вимогам закону, а спростувати цей факт можна лише в судовому порядку. Якщо поданий договір оренди державного або комунального майна, на думку нотаріуса, не відповідає вимогам законодавства, то він зобов'язаний відмовити у вчиненні виконавчого напису [15]. Разом з тим, ми вважаємо, що безспірність заборгованості має походити виключно з попереднього нотаріально посвідченого договору оренди, а не визначатись подальшим дослідженням відповідності такого договору законодавчим вимогам, що, по суті, є змішуванням нотаріального провадження з надання документам виконавчої сили та нотаріального провадження з посвідчення безспірних фактів, які є відмінними як за своєю правовою природою, так і за процедурою здійснення.

Що стосується стягнення заборгованості за опротестованим векселем (пункт 11 Переліку), то в науковій літературі існує концепція, до якої ми приєднуємось, за якою відсутня необхідність у вчиненні виконавчого напису на опротестованому в неплатежі векселі, оскільки в такому випадку заборгованість очевидна і матеріальна відповідальність векселедавця безспірна. Тобто, не має потреби у вчиненні двох подібних нотаріальних дій, змушуючи особу їх оплачувати, якщо самим нотаріусом була встановлена заборгованість по безспірному платіжному документу – векселю [16, с. 38].

Постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року № 1172 також передбачає стягнення на підставі виконавчих написів заборгованості з виплати дивідендів у разі їх виплати через депозитарну систему України. Згідно з пунктом 13 Переліку, для цього нотаріусу подаються: витяг з протоколу загальних зборів акціонерного товариства, на яких

прийнято рішення про виплату дивідендів, або витяг із статуту акціонерного товариства, в якому передбачена виплата дивідендів за привілейованими акціями; витяг з переліку осіб, які мають право на отримання дивідендів, що містить інформацію щодо включення стягувача в зазначений перелік; виписка з рахунка в цінних паперах депонента, що підтверджує його права на акції та права за акціями на відповідний час; повідомлення, що надсилається особам, які мають право на отримання дивідендів, із зазначенням інформації про дату, розмір, порядок та строк їх виплати; документ, виданий депозитарною установою, що підтверджує факт неперерахування дивідендів через депозитарну систему України [4].

Даний пункт має очевидні недоліки. По-перше, не зрозуміло який саме документ підтверджує заборгованість та на якому саме з вищенаведених документів треба вчиняти виконавчий напис або він має викладатися окремо на спеціальному бланку. По-друге, аналізуючи в сукупності вказані документи з точки зору безспірності заборгованості у відповідних правовідносинах, ми погоджуємось з В. Цікалом, який наголошує, що вони не встановлюють наявності заборгованості товариства перед акціонером щодо виплати дивідендів. Сама по собі відсутність дивідендів на рахунку акціонера не свідчить про безспірну заборгованість, оскільки їх невикплата може бути пов'язана зі спором товариства з конкретним акціонером. Автор вказує, що безспірність вимоги акціонера може бути встановлена лише акціонерним товариством, яке визнало свою заборгованість. Законом України «Про акціонерні товариства» встановлені випадки заборони товариства здійснювати виплату дивідендів акціонерам після прийняття рішення про їх виплату, про що нотаріусу не може бути відомо. Тому лише суд може ефективно захистити права акціонера на виплату дивідендів та встановити наявності заборгованості акціонерного товариства [17]. У зв'язку з цим питання обґрунтованості стягнення заборгованості з виплати дивідендів на підставі виконавчого напису нотаріуса залишається дискусійним та відкритим, що не може однозначно свідчити про існування такої обов'язкової умови для вчинення виконавчого напису, як безспірність заборгованості.

Висновки. Отже, виключно нотаріально посвідчені договори є підставою для вчинення виконавчих написів, оскільки вони відповідають такій засаді, як безспірність. При цьому волевиявлення сторін нотаріально посвідченого договору щодо наділення його виконавчою силою має відображатися в ньому. Тобто, при укладенні такого договору сторони самостійно встановлюють можливість вчинення виконавчого напису, якщо будуть порушені його умови, у такий спосіб погоджуючись на майбутнє визнавати виниклу заборгованість безспірною. Вказане відповідає загальним уявленням про диспозитивне регулювання приватноправових відносин, що ґрунтується на юридичній рівності та вільному волевиявленні суб'єктів.

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне запропонувати зміни в статтю 87 Закону України «Про нотаріат», зазначивши, що для стягнення грошових сум або витребування від боржника майна нотаріуси вчиняють виконавчі написи на нотаріально посвідчених договорах, що передбачають сплату грошових сум, передачу чи повернення майна, звернення стягнення на заставлене майно. Як наслідок таких змін, Перелік документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів, має бути визнаний Кабінетом Міністрів України таким, що втратив

чинність, оскільки єдина підстава для вчинення виконавчого напису: нотаріально посвідчений договір, буде міститися саме в Законі України «Про нотаріат», що відповідатиме положенням статті 18 Цивільного кодексу України та пункту 14 частини першої статті 92 Конституції України.

Література:

1. Андрущенко Т.С., Салай М.Г. Юридична природа виконавчого напису нотаріуса та його місце в системі нотаріальних проваджень. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2022. № 1(11). С. 101–111.
2. Салай М.Г. Процесуальні дії нотаріуса на стадії підготовки до вчинення виконавчого напису та особливості встановлення предмета доказування. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право*. 2024. № 3 (23). С. 98–110.
3. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 18.04.2025).
4. Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів: постанова Кабінету Міністрів України від 29.06.1999 № 1172. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1172-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.04.2025).
5. Кузнець О.М. Окремі проблеми правового регулювання вчинення виконавчого напису на кредитному договорі. *Цивілістична процесуальна думка*. 2016. № 5. С. 10–16.
6. Виконавчий напис нотаріуса у цивілістичному процесі: нотаріат, суд, виконавче провадження. Науково-практичний посібник (з практикумом) (Серія «Процесуальні науки») / за заг. редакцією доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України Фурси С.Я. Київ: Алерта, 2021. 284 с.
7. Дика А. О. Способи захисту цивільних прав фізичних та юридичних осіб: судовий наказ та виконавчий напис нотаріуса (порівняльний аналіз). *Цивілістична процесуальна думка*. 2016. № 5. С. 22–30.
8. Дика А. О. Процесуальні особливості видачі судового наказу та вчинення виконавчого напису нотаріуса. *Правові новели*. 2017. № 3. С. 56–64.
9. Комаров В. В., Баранкова В. В. Нотаріат в Україні: підручник. Харків: Право, 2011. 384 с.
10. Мельник І.С. Процесуальні особливості вчинення виконавчих написів за нотаріально посвідченими правочинами. *Наше право*. 2013. № 10. С. 155–160.
11. Строкач І. І. Виконавчий напис нотаріуса як нотаріальна дія та підстави його вчинення. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 224–229.
12. Теорія нотаріального процесу: наук.-практ. посібник / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. 920 с.
13. Шемонаєв В.Ю. Правові аспекти складання та виконання загальнонаварійної диспаші в Україні в сучасних умовах. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1-2. С. 109–112.
14. Серветник А.Г. Виконавчий напис нотаріуса як спосіб реалізації нотаріальної форми захисту цивільних прав : дис. ... докт. філос. Київ, 2020. 232 с. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/16849/4/dis_servetnyk.pdf (дата звернення: 18.04.2025).
15. Мельник І.С. Окремі проблемні аспекти вчинення виконавчих написів щодо стягнення заборгованості з орендної плати за користування державним чи комунальним майном. *Європейські перспективи*. 2014. № 1. С. 121–125.
16. Строкач І.І. Виконавчий напис нотаріуса в цивілістичному процесі : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 228 с.
17. Цікало В. І. Право акціонера на звернення до нотаріуса у разі невикплати дивідендів. *Міжнародний журнал «Право і суспільство»*. Івано-Франківськ: Фоліант, 2017. Вип. 5. С. 175–182.

Salai M. Characteristics of documents on which a notary makes an executive inscription

Summary. The article examines the documents which provide for the possibility of notaries to make executive inscriptions for recovery of indisputable debts from the debtor in favour of the claimant. Such documents are defined in the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1172 dated 29 June 1999 'On Approval of the List of Documents for Debt Recovery in an Undisputed Procedure on the Basis of Executive Inscriptions of Notaries'.

Analysing this resolution, the author comes to the conclusion that it can hardly be called a perfect document establishing the grounds for making an enforcement order. Along with notarised agreements, it contains other documents that, by their nature, cannot confirm the existence of an indisputable debt of the debtor to the creditor. The article also emphasises that indisputability of a claim and indisputable procedure are completely different categories, and therefore it is wrong to collect a debt that is not indisputable in nature under the prism of an indisputable procedure.

The author proves that only notarised agreements are the basis for making executive inscriptions, since they meet the principle of indisputability. The provisions of a notarised agreement establishing the debtor's obligation to transfer

funds or property and the creditor's right to claim them are indisputable for the parties, given that the agreement has been previously certified by a notary. This indicates that the claim for recovery is indisputable, since one party, by signing the agreement, voluntarily agreed to transfer funds or property to the other in the event of a delay in fulfilling the obligation. This is in line with the general idea of dispositive regulation of private law relations based on legal equality and free will of the parties. In other cases, however, when an executive authority has classified certain claims as indisputable, such as the collection of arrears of deductions to creative unions of Ukraine for the use of works of literature and art, collection of dispatch payments, collection of arrears from military personnel held liable, collection of arrears of rent for the use of state and municipal property, collection of arrears of dividends, it becomes problematic to establish the indisputability of the debt.

The research results suggest that the Law of Ukraine 'On Notaries' should define such a single document for making an executive inscription as a notarised contract, while the possibility of making executive inscriptions on other documents should be excluded.

Key words: notary, notary public, notarial act, executive inscription, indisputability of debt.

*Світличний О. П.,**доктор юридичних наук, професор,**професор кафедри цивільного та господарського права**Національного університету біоресурсів і природокористування України*

ДО ПИТАННЯ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню сучасного стану судового захисту суб'єктивних прав правовласників об'єктів права інтелектуальної власності. Наголошено, що інтелектуальна власність відіграє надзвичайно важливу роль у повсякденному житті громадян, суспільства держави. Проаналізовано статті 41 та статті 54 Конституції України, відповідно до положень якої кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю інтелектуальною власністю, а також статті 55 Конституції України, яка містить положення, відповідно до якого кожен має право звернутися до суду, якщо його права чи свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або порушуються інші права. На підставі здійсненого аналізу нормативно-правових актів, що регулюють питання охорони прав інтелектуальної власності, звернено увагу, що охорона та захист прав інтелектуальної власності постійно перебуває в центрі уваги суспільства і держави. Підкреслено, що з метою упорядкування відносин у сфері інтелектуальної власності тільки в останні роки було прийнято низку законодавчих актів у сфері державної системи охорони інтелектуальної власності та охорони прав окремих об'єктів права інтелектуальної власності.

Звертається увага, що провідну роль захисті прав інтелектуальної власності відіграють господарські суди. Зазначено, що на сьогодні для України, яка вибрала для себе одним із пріоритетних напрямів розвитку спрямованість на набуття членства у Європейському Союзі, особливого значення набуває судовий захист прав інтелектуальної власності з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом до держав, які мають намір вступити до нього. Звертається увага, що незважаючи на чинні законодавчі акти, якими передбачена діяльність Вищого суду з питань інтелектуальної власності, який повинен розглядати справи, які віднесені до його юрисдикції процесуальним законом, може бути ліквідований, так і не розпочавши свою діяльність. Зроблено висновок, що у разі ліквідації Вищого суду з питань інтелектуальної власності, правовласники об'єктів права інтелектуальної власності будуть здійснювати судовий захист відповідно до положень процесуальних законів, а також встановленого порядку який наразі діє у національному судочинстві, а також необхідність використання позитивного досвіду судового захисту розвинутих країн у захисті прав інтелектуальної власності з урахуванням особливостей національної судової системи.

Ключові слова: судовий захист, інтелектуальна власність, права, охорона.

Постановка проблеми. Захист прав інтелектуальної власності в Україні потребує сучасної чіткої правової регламентації. Основоположним у цьому питанні стало законодавче рішення

проте діяльність Вищого суду з питань інтелектуальної власності, який було утворено у 2017 році, але так і не розпочав свою роботу, може бути ліквідований, що потребує наукового погляду на існуючу проблему.

Стан дослідження. Дослідження окремих проблем судового захисту прав інтелектуальної власності займалися такі вітчизняні вчені, як Г. Андрощук, В. Дроб'язко, Ю. Бошицький, О. Орлюк, Ю. Канарик, І. Коваль, О. Коротун, А. Майданевич, О. Михальський, М. Потоцький, А. Хрідочкін, О. Чомахашвілі та ін. Проте й на сьогодні не досягнуто однастайності щодо важливих теоретичних і практичних питань у означеному аспекті.

Мета статті полягає у з'ясуванні сучасного стану проблем судового захисту прав інтелектуальної власності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Поряд з людською творчістю і винахідливістю інтелектуальна власність всюди навколо нас. Кожний продукт або послуга, які ми вживаємо або отримуємо у повсякденному житті, – це результат інтелектуальної, творчої діяльності людини. Сьогодні все більше зростає розуміння того, що трансформація науково-технічних розробок в інноваційний продукт, придатний для виробництва і ринку, чи не найважчий етап у ланцюзі, який пов'язує розробника зі споживачем, а тому належна охорона суб'єктивних прав суб'єктів права інтелектуальної власності на належні ним об'єкти права інтелектуальної власності визнається в усьому світі невід'ємним елементом ринкових відносин [1, с. 5].

Відзначаючи важливість інтелектуальної власності, варто наголосити, що це питання перебуває в центрі уваги суспільства і держави. Тільки в останні роки було прийнято низку законодавчих актів, зокрема, у сфері державної системи охорони інтелектуальної власності, охорони авторського права і суміжних прав, географічних зазначень тощо. Так, з 1 квітня 2022 року, з дня введення в Україні воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України, зупиняється перебіг строків для вчинення дій, пов'язаних з охороною прав інтелектуальної власності, а також строків щодо процедур набуття цих прав, Законом України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» від 01.04.2022 р. № 2174-IX, щодо об'єктів права інтелектуальної власності на промислові зразки, торговельні марки, компонування напівпровідникових виробів, винаходи і корисні моделі, географічні зазначення, авторські та суміжні права, сорти рослин [2]. Норми цього нормативно-правового акту свідчать, що дотримання визначених строків є надзвичайно важливим аспектом захисту прав інтелектуальної власності, яка будучи введеною у господарський (цивільний) обіг надає можливість реалізації суб'єктивних прав правовлас-

ників об'єктів права інтелектуальної власності, задовольнити інтересам бізнесові та державні інтереси у сфері інтелектуальної власності. На важливість інтелектуальної власності вказують і норми Основного закону держави.

Відповідно до положень статті 41 та статті 54 Конституції України кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю інтелектуальною власністю. Захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності, ніхто не має права незаконно використовувати об'єкти права інтелектуальної власності, за винятками, встановленими законом стаття 55 Конституції України містить положення, відповідно до якого кожен має право звернутися до суду, якщо його права чи свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або порушуються інші права, що зобов'язує суди забезпечити право особи на судовий захист [3].

Це означає, що у разі порушення права інтелектуальної власності, особа, права та законні інтереси якої порушено, невизнане або оспорюване, має право захистити їх у судовому порядку. При чому відповідно до положень ст. 64 Конституції України таке право не підлягає обмеженню навіть у період воєнного або надзвичайного стану.

Положення норм Конституції України закріплює одну з найважливіших конституційних гарантій захисту інтелектуальної власності в суді. В практичній площині – це означає, що в більшості випадків порушення права інтелектуальної власності особа звертається до судового захисту, коли інші методи захисту права інтелектуальної власності не задовольнили її права та законні інтереси. При цьому судовий процес пов'язаний із захистом прав інтелектуальної власності охоплюється різними галузями права, що потребує забезпечення балансу публічних і приватних інтересів у процесі встановлення матеріальних і процесуальних норм. У свою чергу відповідальність у сфері інтелектуальної власності є невід'ємною складовою правового масиву різноманітних правопорушень, де юридична відповідальність постає як міжгалузевий правовий інститут [4, с. 328].

Можливість широкого застосування судового захисту прав інтелектуальної власності передбачено і конкретними спеціальними нормами, які надають можливість звернення особи звернутися до суду за захистом порушеного невизнаного чи/або оспорюваного права. На захист прав інтелектуальної власності вказують норми статей 16 ЦК України, яка передбачає загальні правові засоби захисту права інтелектуальної власності, так і ст. 432 ЦК України, яка передбачає спеціальні засоби захисту права інтелектуальної власності. Зокрема, згідно частини 2 ст. 432 ЦК України, суд у випадках та в порядку, встановлених законом, може постановити рішення про:

1) застосування негайних заходів щодо запобігання порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів;

2) зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорту чи експорту яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності;

3) вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності, та знищення таких товарів за рахунок особи, яка вчинила порушення;

4) вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності, або вилучення та знищення таких матеріалів та знарядь за рахунок особи, яка вчинила порушення;

4¹) застосування разової грошової виплати замість застосування способів захисту права інтелектуальної власності, встановлених пунктами 3 та/або 4 цієї частини. Застосування разової грошової виплати здійснюється за заявою відповідача, за умови що право інтелектуальної власності порушено відповідачем ненавмисно і без недбалості та що застосування способів захисту, встановлених пунктами 3 і 4 цієї частини, є неспівмірним шкоді, заподіяній позивачеві. Розмір разової грошової виплати визначається судом як розмір винагороди, яка була б сплачена за надання позивачем дозволу на використання права інтелектуальної власності, щодо якого виник спір, і обґрунтовано задовольняє позивача;

5) застосування компенсації замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності. Розмір компенсації визначається відповідно до закону з урахуванням вини особи та інших обставин, що мають істотне значення;

6) опублікування за заявою позивача в засобах масової інформації або доведення до загального відома іншим визначеним судом шляхом відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення за рахунок особи, яка вчинила правопорушення [5].

Слід звернути увагу на те, що нормами вказаної статті передбачено дві групи засобів захисту прав інтелектуальної власності, загально-правові та спеціальні (адміністративні) засоби захисту інтелектуальної власності. Наприклад, на захист суб'єктів авторського права і суб'єктів суміжних прав в адміністративному та судовому порядку вказують норми статті 54 та статті 55 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 р. № 2811-IX [6], а також інших спеціальних законів у сфері охорони інтелектуальної власності. Тому слід погодитися із позицією Я. Богданової, що захист права інтелектуальної власності – це весь той комплекс заходів, які задіюються при порушенні або заперечуванні права на інтелектуальну власність. Сюди входять передбачені законами України заходи стосовно визнання та поновлення права на інтелектуальну власність, боротьба з порушеннями і застосування відповідних санкцій до порушників і механізм, який сприяє реалізації у справі даних заходів [7, с. 104].

Такий правовий механізм забезпечує на рівні норм законів охорону та захист прав інтелектуальної власності, водночас аналіз законодавчих актів у сфері охорони інтелектуальної власності вказує на те, що основним засобом захисту прав інтелектуальної власності, є судовий захист. Такий захист здійснюється судами загальної юрисдикції в порядку адміністративного, господарського, кримінального та цивільного судочинства. Також чинним законодавством передбачено захист прав інтелектуальної власності спеціалізованим судом у сфері охорони прав інтелектуальної власності, яким відповідно до п. 1 частини 2 ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус судів» від 02.06. 2016 р. № 1402-VIII, є Вищий суд з питань інтелектуальної власності (ВСІВ) [8], який повинен розглядати справи, які віднесені до його юрисдикції процесуальним законом. Ним є Господарський процесуальний кодекс

України від 06.11.1991 р. № 1798-XII, згідно частини 2 ст. 21 якого Вищий суд з питань інтелектуальної власності уповноважений розглядати справи щодо порушення прав інтелектуальної власності [9]. Проте, за повідомленням із Офісу Президента, існує ймовірність, що ВСІВ, а також його Апеляційна палата, що були створені 29 вересня 2017 року під час судової реформи, які до речі так і не запровадили до цього часу свою діяльність, скоріш за все будуть ліквідовані у зв'язку з відсутністю необхідності існування такого суду. Відповідне рішення планується ухвалити після затвердження Президентом Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства до 2029 року [10].

Отже, незважаючи на тривалі багаторічні дискусії фіхівців, науковців, експертів, які стикалися з проблемами правозастосування у сфері охорони інтелектуальної власності та стояли на позиції створення в нашій державі суду для ефективного захисту прав інтелектуальної власності, готовності нашої держави впроваджувати прозорі та ефективні механізми захисту прав інтелектуальної власності відповідно до міжнародних стандартів у цій сфері відносин, позиція сторонників ліквідації Вишого суду з питань інтелектуальної власності порушує належне та ефективне виконання Україною зобов'язань за міжнародними договорами у сфері інтелектуальної власності, учасниками яких вони є. Перш за все це стосується Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, та необхідності виконання Україною Угоди про асоціацію з ЄС, а також схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року від 31.12.2024 р. № 1351-р, яка пропонує бачення того, яким чином буде створено сприятливі умови для бізнесу, стартапів, науковців, інвесторів і міжнародних партнерів у сфері створення інновацій, які є критично важливими для захисту суверенітету та територіальної цілісності, відбудови та підтримки процесу трансформації України шляхом цифрового розвитку інноваційної діяльності, та визначає однією із стратегічних цілей є забезпечення охорони, комерціалізації та захисту інтелектуальної власності [11].

Приймаючи до уваги важливість діяльності ВСІВ у сфері захисту прав інтелектуальної власності, діяльність якого в цілому відповідала б так званій ідеальній моделі спеціалізованого правового захисту інтелектуальної власності, слід прийняти до уваги існуючу низку об'єктивних складників, які не сприяють позитивному прийняттю рішення щодо майбутнього ВСІВ. Між тим, незважаючи на існуючі проблеми судового захисту прав інтелектуальної власності, на сьогодні більшість справ у сфері інтелектуальної власності розглядаються господарськими судами, які не зважаючи на існуючі проблеми, в цілому забезпечують належний судовий захист прав інтелектуальної власності. Так, за інформацією Верховного Суду, переважна частина справ щодо захисту прав інтелектуальної власності розглядається саме господарськими судами (порівняно із судами цивільної юрисдикції у 2021 році господарські суди розглянули в п'ять разів більше ІР-спорів, а у 2022 і 2023 роках – у три рази більше). При цьому у 2023-му приблизно 45% ІР-спорів надійшли на розгляд Господарського суду міста Києва [12]. Але суспільні відносини в сучасному світі змінюються швидко, що передбачити подальші кроки

влади у сфері судового захисту прав інтелектуальної власності є неможливим.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене можна зробити висновок про те, що незважаючи на існуючі недоліки судового захисту у сфері інтелектуальної власності, а також у разі ліквідації Вишого суду з питань інтелектуальної власності, правовласники об'єктів права інтелектуальної власності будуть здійснювати судовий захист, який на разі діє у національному судочинстві. Між тим необхідно зазначити, що на сьогодні для України, яка вибрала для себе одним із пріоритетних напрямів розвитку спрямованість на набуття членства у Європейському Союзі, особливого значення набуває судовий захист прав інтелектуальної власності з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом до держав, які мають намір вступити до нього, захист прав інтелектуальної власності потребує сучасної чіткої правової регламентації.

За сучасних умов особливу значимість для вітчизняного судочинства має використання позитивного досвіду розвинутих країн у захисті прав інтелектуальної власності, але з урахуванням особливостей національної судової системи.

Література:

1. Світличний О. П. Право інтелектуальної власності: Підручник. Вид. 2, змін. і доп. К.: НУБіП України, 2017. 355 с.
2. Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 01.04.2022 р. № 2174-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2174-20#Text> (дата звернення 23.04.2025)
3. Конституції України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Михальський Д. Судовий захист інтелектуальної власності в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. № 4. С. 326–330.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
6. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 57. Ст. 166.
7. Богданова Я.І. Проблематика захисту прав суб'єктів господарювання у сфері інтелектуальної власності. *Управління розвитком*. 2014. № 6. С. 102–105.
8. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.
9. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
10. Хрипун В. Буде проведено вивчення доцільності функціонування Вишого суду з питань інтелектуальної власності – Офіс Президента. *Судово-юридична газета*. 7 березня 2025 року. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/325049-vysshiy-sud-povoprosam-intellektualnoy-sobstvennosti-budet-likvidirovan-ofis-prezidenta> (дата звернення 23.04.2025)
11. Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 р. № 1351-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-p>. (дата звернення 24.04.2025)
12. Від моніторингу до захисту: інструменти права інтелектуальної власності. Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1596771/> (дата звернення 27.04.2025)

Svitlychnyy O. On the issue of judicial protection of intellectual property rights in Ukraine

Summary. The article is devoted to the study of the current state of judicial protection of subjective rights of right holders of intellectual property rights. It is emphasized that intellectual property plays an extremely important role in the everyday life of citizens, society, and the state. Articles 41 and 54 of the Constitution of Ukraine are analyzed, according to the provisions of which everyone has the right to own, use, and dispose of their intellectual property, as well as Article 55 of the Constitution of Ukraine, which contains a provision according to which everyone has the right to apply to court if his rights or freedoms are violated or are being violated, obstacles to their implementation are created or are being created, or other rights are violated. Based on the analysis of regulatory legal acts regulating the protection of intellectual property rights, it is noted that the protection and defense of intellectual property rights is constantly in the focus of attention of society and the state. It is emphasized that in order to regulate relations in the field of intellectual property, only in recent years has a number of legislative acts been adopted in the field of the state system of intellectual property protection and protection of the rights of individual objects

of intellectual property rights. It is noted that the leading role in the protection of intellectual property rights is played by commercial courts. It is noted that today for Ukraine, which has chosen one of the priority areas of development for itself to be oriented towards gaining membership in the European Union, judicial protection of intellectual property rights is of particular importance, taking into account the criteria put forward by the European Union to states that intend to join it. It is noted that despite the current legislative acts that provide for the activities of the High Court on Intellectual Property, which must consider cases that are attributed to its jurisdiction by procedural law, it may be liquidated without starting its activities. It is concluded that in the event of the liquidation of the High Court for Intellectual Property, the rightholders of intellectual property rights will exercise judicial protection in accordance with the provisions of procedural laws, as well as the established procedure currently in force in national judicial proceedings, as well as the need to use the positive experience of judicial protection of developed countries in the protection of intellectual property rights, taking into account the peculiarities of the national judicial system.

Key words: judicial protection, intellectual property, rights, protection.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ,
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ, ЩО ВЧИНЯЄ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Анотація. У статті надана кримінологічна характеристика особи злочинця, що вчиняє кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель. Звернута увага, що такий вид правопорушень слід розглядати як дії, що становлять загрозу для суспільства, оскільки вони передбачають нецільове використання державних коштів під час проведення публічних закупівель. Такі дії можуть проявлятися у вигляді шахрайства, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, корупційних дій у сфері службової діяльності та інших правопорушень. Характеристика злочинця має велике значення, оскільки особистісні риси індивіда впливають не лише на вибір злочинної діяльності, а й на способи вчинення кримінальних правопорушень, а також на час, місце і обставини їх вчинення. Крім того, особливості особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель, необхідно враховувати під час виявлення та припинення злочинної діяльності. Відтак, уся запобіжна діяльність зосереджена на особі злочинця.

Поведінка є важливим показником рівня соціалізації особистості, оскільки вона демонструє, наскільки дії людини відповідають звичаям, традиціям, релігійним нормам, моральним принципам, а також правовим нормам, які діють у певному соціальному середовищі в конкретний період часу. Встановлено, що одними із головних характеристик особи-злочинця є особистісні характеристики, а саме мотив та мети кримінальних правопорушень. Основною метою кримінальних правопорушень у цій сфері є незаконне збагачення, яке можуть здійснювати як представники замовника, так і учасники закупівельного процесу. Мотив у цьому випадку виступає як певний імпульс, спонукання та усвідомлення цілей, які переслідують злочинець, що є чіткою волевою та емоційною орієнтацією особи на досягнення бажаного результату, який виникає під час підготовки та вчинення кримінального правопорушення, і визначає мету, з якою це правопорушення вчиняється.

Ключові слова: особа злочинця, публічні закупівлі, кримінальне правопорушення, кримінологічна характеристика, мотив, мета, вина.

Постановка проблеми. Дослідження особи злочинця є важливим для розуміння всієї злочинності, її окремих видів та виявлення причинно-наслідкових зв'язків, що є необхідним для ефективного запобігання кримінальним правопорушенням у бюджетній сфері. Аналіз осіб, які вчиняють правопорушення, пов'язані з бюджетними коштами, у сфері публічних закупівель, передбачає, насамперед, вивчення кримінологічних характеристик особи-злочинця, що є важливими для оцінки ситуації з такими кримінальними правопорушеннями. Така характеристика також включає узагальнення внутрішніх, соці-

ально зумовлених причин вчинення правопорушень та виявлення закономірностей, які можуть характеризувати економічну злочинність в цілому.

Характеристика злочинця має велике значення, оскільки особистісні риси індивіда впливають не лише на вибір злочинної діяльності, а й на методи вчинення кримінальних правопорушень, а також на час, місце і обставини їх вчинення. Крім того, особливості особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель, необхідно враховувати під час виявлення та припинення злочинної діяльності. Відтак, уся запобіжна діяльність зосереджена на особі злочинця.

Стан дослідження. Окремі аспекти кримінологічної характеристики особи злочинця, що вчиняє кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель досліджували такі вчені, як: Н. О. Антонюк, В. І. Василичук, А. А. Вознюк, О. Г. Кальман, А. М. Меденцев, Д. Ю. Нікітін, Ю. Овrameць, М. В. Одуха, О. В. Тихонова, А. М. Чередарчук, С. С. Чернявський, О. Ю. Шиян та інші. Однак, особа злочинця, як і інші питання у сфері публічних закупівель, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням, в літературі до теперішнього часу в цілому розглядалися фрагментарно.

Виклад основного матеріалу. Кримінальні правопорушення в сфері публічних закупівель слід розглядати як дії, що становлять загрозу для суспільства, оскільки вони передбачають нецільове використання державних (бюджетних) коштів під час проведення закупівель. Такі дії можуть проявлятися через шахрайство, зловживання службовим становищем, корупційні дії та інші правопорушення, визначені КК України [2]. Зазвичай вони пов'язані з особою, яка виступає «замовником» публічних закупівель відповідно до законодавства. Важливо зазначити, що нераціональне та неефективне використання бюджетних коштів, а також невиконання державою своїх бюджетних зобов'язань, загострюють соціальні проблеми. Це призводить до збільшення розриву між більшістю населення, яке змушене виживати, і тими, хто швидко збагачується, незаконно привласнюючи бюджетні ресурси. Безкарність чиновників, які займаються розкраданням бюджетних коштів, підриває довіру до правосуддя, формуючи в суспільній свідомості відчуття беззахисності громадян як перед злочинністю, так і перед владою [1, с. 126–127]. Головною метою кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є незаконне збагачення, яке може здійснюватися як особами, що представляють замовника, так і учасниками процесу закупівель. При цьому мотив виступає як певний імпульс, спонукання та усвідомлення мети, яку переслідують злочинець. Це чітка волева та емоційна орієнтація особи на досягнення бажаного результату, що виникає під час підго-

товки та вчинення кримінального правопорушення, і визначає ціль, з якою це правопорушення вчиняється.

Кримінологічні дослідження особи злочинця мають своєю метою, з одного боку, визначити ступінь суспільної небезпеки вчинених ним дій, індивідуалізувати відповідальність злочинця, визначити шляхи його перевиховання або оцінити ефективність відбутого ним покарання, з іншого – з'ясувати справжні причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів, запланувати і провести профілактичні заходи щодо їх усунення. При цьому, під час встановлення обставин, що стосуються вини злочинця, важливо враховувати, що усвідомлення незаконності його дій може бути підтверджене шляхом аналізу об'єктивних обставин вчинення правопорушення. Зокрема, порушення особою чинного законодавства щодо публічних закупівель, а також внутрішніх нормативно-правових актів замовника, які регламентують певні інструкції або правила. Що стосується службових осіб підприємств постачальника, то їх вина може бути визначена сутністю необхідної технічної бази та професійного складу підприємства, відсутністю дозвільних документів на зайняття певними видами діяльності тощо [3, с. 193].

Зміст вини в кожному конкретному випадку визначається поєднанням свідомості, волі та їх взаємозв'язком. Коли особа вчиняє кримінальне правопорушення, її свідомість охоплює фактичні обставини, що характеризують об'єкт правопорушення, ознаки предмета, спеціального суб'єкта, а також об'єктивну сторону – характер вчинюваних дій (або бездіяльності) та суспільно небезпечні наслідки. Вольовий аспект змісту вини передбачає свідоме спрямування розумових і фізичних зусиль на досягнення певної мети або на утримання від активних дій. Вольовими характеристиками умисного психічного ставлення особи є прагнення до настання конкретних суспільно небезпечних наслідків своїх дій чи бездіяльності (прямий умисел), або усвідомлене їх допущення (непрямий умисел) [4, с. 73–74].

Незважаючи на це, особи, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель, часто керуються принципом, що «красти у держави не є соромно, не є гріхом і не викликає осуду, а іноді навіть вважається почесним». Внаслідок цього бюджетні правопорушення сприймаються ними як психологічно виправдані дії, які свідомо обґрунтовуються і не засуджуються ані самими злочинцями, ані суспільством. Отже, у кримінальних правопорушеннях, пов'язаних із публічними закупівлями, держава, в першу чергу, виступає жертвою, оскільки не отримує очікуваного результату від виділених бюджетних коштів. Це призводить до втрати репутації держави та її інституцій, а також до зростання недовіри населення до органів влади.

Поняття вини у кримінальному провадженні охоплює не лише її наявність як теоретичну основу, а й визнання та доведення у судовому порядку. Як зазначається, «ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом». Кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель мають свою специфіку, що впливає на особливості та труднощі визначення вини суб'єктів таких кримінальних правопорушень. Тому все частіше порушники тендерного законодавства намагаються уникнути відповідальності, перекладаючи свою провину на інших, підпорядкованих або вищестоящих службових осіб. Вони можуть давати свідчення проти інших осіб,

оскільки мають право на захист, не несучи відповідальності за неправдиві свідчення [5, с. 196–197].

Крім того, все частіше виникає ситуація, коли особа не заперечує факти порушення законодавства у сфері публічних закупівель, але стверджує, що не усвідомлювала протиправний характер своїх дій. Проте таке твердження не може бути виправданням для особи, яка підозрюється у скоєнні кримінального правопорушення в цій сфері, оскільки відповідно до ст. 68 Конституції України «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». Доказування такої вини, як і в більшості випадків бюджетних правопорушень, вимагає значних зусиль. Для підтвердження умисної форми вини доцільно застосовувати негласні слідчі (розшукові) дії, а також результати оперативно-розшукової діяльності. Крім того, можуть бути використані адміністративні протоколи, накази про покарання, акти перевірок контролюючих органів тощо, складання яких було пов'язане з виконанням службовою особою обов'язків, пов'язаних із проведенням публічних закупівель [6, с. 104–105].

Основною рисою мотиву та мети кримінальних правопорушень є те, що їх необхідно встановлювати лише в тих випадках, коли це прямо вказано в законі або коли вони чітко впливають із суті кримінального правопорушення. Проблема мотивації злочинної поведінки традиційно вважається однією з ключових у кримінально-правових науках. Щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із публічними закупівлями, їх мотив має значну завуальованість. Така ситуація створює численні труднощі у визначенні внутрішніх мотивів злочинної поведінки та кваліфікації кримінальних правопорушень. Коли йдеться про мотиви кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, зазвичай асоціюємо користь з такими категоріями, як пристрасть, прагнення до наживи, особиста вигода, жадібність тощо.

Мотив є внутрішнім чинником, що спонукає до вчинення кримінального правопорушення, його причиною та стимулом. Він слугує основою для суспільно небезпечного вчинку [7, с. 171–172]. Вивчаючи мотив, можна зрозуміти суть і значення кримінального правопорушення, зокрема тих, що відбуваються в сфері публічних закупівель. На нашу думку, основними мотивами злочинної діяльності в цій сфері є соціальний статус особи. Аналізуючи статистичні дані, можна дійти до висновку, що більшість осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель, не живуть на чесно зароблені кошти (91,0%). Аналізуючи їхні витрати, можна помітити, що вони значно перевищують задекларовані доходи (88,0%). При цьому їхня поведінка не відрізняється від поведінки законослужбових громадян; навпаки, вони пропагують чесний спосіб життя і вимагають від своїх підлеглих високих моральних і ділових якостей, а також здебільшого мають позитивну характеристику (84%).

З огляду на це, мотив допомагає зрозуміти, чому особа вчиняє кримінальне правопорушення, тоді як мета вказує на результати, яких вона прагне досягти через свою суспільно небезпечну діяльність. Таким чином, можна стверджувати, що, по-перше, про мотиви та мету кримінального правопорушення можна говорити лише в контексті умисних правопорушень, до яких відносяться кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель. По-друге, суб'єктивна сторона охоплює не всі мотиви та мету, а лише ті, що визначають суспільну небезпечність, антисоціальну спрямованість дій, а також впливають на ступінь їх тяжкості або на рівень суспільної небезпечності

особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Підсумовуючи, можна зазначити, що мотив і мета кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є тісно пов'язаними поняттями, оскільки обидва спрямовані на досягнення спільного результату – незаконне збагачення, незалежно від того, чи є особа замовником, чи учасником процесу закупівель [8, с. 132–133].

Характеристика злочинця має велике значення, оскільки особистісні риси індивіда впливають не лише на вибір злочинної діяльності, а й на методи вчинення кримінальних правопорушень, а також на час, місце і обставини їх вчинення. Крім того, особливості особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель, необхідно враховувати під час виявлення та припинення кримінальних правопорушень. Уся запобіжна діяльність зосереджена на особі злочинця, оскільки вона має на меті отримання доказової інформації. Як вірно підкреслив В. В. Лисенко в контексті дослідження особи злочинця, який ухиляється від сплати податків, інформація про злочинця є важливим елементом для організації та планування профілактики кримінальних правопорушень, вибору подальшої тактики проведення окремих процесуальних дій. Це також допомагає прогнозувати поведінку злочинця [9, с. 182–183].

Аналіз досліджень щодо запобігання кримінальним правопорушенням, показує, що кримінологія систематизує, аналізує та вивчає інформацію про осіб, які скоюють кримінальні правопорушення в бюджетній сфері, а також їхні характеристики. У криміналістиці та оперативно-розшуковій діяльності особа злочинця розглядається з двох перспектив: як елемент, що характеризує кримінальне правопорушення, і як об'єкт тактичного впливу під час виявлення та розслідування кримінальних правопорушень. Саме кримінологія та віктимологія досліджують особистість злочинця і жертви, а також взаємозв'язки між ними.

Відповідно до цього, А. М. Меденцев вказує, що суб'єктом кримінального правопорушення, яке визначене ст. 210 КК України, є службова особа, наділена повноваженнями щодо управління та використання бюджетних коштів, а також має право здійснювати бюджетні видатки або надавати кредити з бюджету. До таких осіб можуть належати, зокрема, розпорядники бюджетних коштів нижчих рівнів, головні розпорядники бюджетних коштів, а також службові особи, які отримують бюджетні кошти [10, с. 136–137]. О. Г. Кальман акцентує увагу на тому, що суб'єктами цих кримінальних правопорушень є керівники та головні бухгалтери бюджетних установ, які здійснюють витрати бюджету та беруть на себе бюджетні зобов'язання; а також службові особи, які є одержувачами бюджетних коштів – громадських чи інших організацій, суб'єктів господарювання, що не мають статусу бюджетної установи, але уповноважені розпорядниками бюджетних коштів для виконання відповідних функцій [11, с. 231–232].

А. М. Чередарчук, виділяє дві основні категорії осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення в бюджетній сфері. Перша категорія складається з осіб, що беруть участь у розподілі, формуванні та використанні бюджетних коштів. Друга категорія охоплює осіб, які посягають на бюджетні кошти, а також на будь-яке комунальне і державне майно, використовуючи певні господарські механізми. Цей поділ є досить цікавим для визначення характеристик кримінальних правопорушень, пов'язаних з нецільовим використанням бюджетних коштів у співучасті. Перша група складається з осіб, які є службовими особами, наділеними державою правом використовувати бюджетні

кошти відповідно до їх цільового призначення. Друга група, в свою чергу, включає осіб, які не мають необхідних повноважень для використання бюджетних коштів, але є співучасниками неправомірних дій суб'єктів першої групи [6, с. 163–164].

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень, пов'язаних із нецільовим використанням бюджетних коштів, свідчить про те, що більшість таких кримінальних правопорушень вчиняють чоловіки, хоча жінки також становлять значну частину правопорушників (приблизно 43,5%). Усі ці особи є громадянами України, з яких 81,7% – українці, а 18,3% – іноземці. Близько 94,2% правопорушників мають вищу освіту, тоді як лише 5,8% – професійно-технічну або середньо-спеціальну. Щодо сімейного стану, 74,5% осіб перебувають у шлюбі. 82,9% з них не мали судимостей, а у 17,1% судимість була знята або погашена. Більшість правопорушників отримали відповідну фахову освіту та вже мають певний матеріальний і службовий статус. Згідно зі статистичними даними, віковий розподіл осіб, які вчиняють такі кримінальні правопорушення, виглядає наступним чином: 13,7% – у віці 29–39 років; 39,1% – 40–54 роки; 33,9% – 55–59 років; 10,2% – 60 років і старше.

Суб'єкти кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель мають такі характеристики: по-перше, вони добре обізнані з законодавством, що регулює бюджетні відносини, і намагаються узгодити свої злочинні наміри з принципами економічного лібералізму; по-друге, у них спостерігається тенденція до поєднання легальних і нелегальних методів управління під час виконання службових обов'язків; по-третє, вони мають чітку мету збагачення та здобуття влади будь-якими засобами; по-четверте, їхні матеріальні стандарти є підвищеними; по-п'яте, вони демонструють зовнішню респектабельність і доброчесність, що створює позитивне враження і формально свідчить про їхню законослухняність, а також вказує на високий статус і приналежність до елітного соціального прошарку; нарешті, у них виявляються гіпертрофовані особистісні якості, такі як енергійність, значна зарозумілість і самовпевненість, при цьому сумніви у досягнутому у них або відсутні, або незначні [12, с. 163–164].

У соціально-демографічній структурі осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в сфері публічних закупівель, переважають чоловіки (76%), тоді як жінки становлять 24% випадків. Це можна пояснити тим, що чоловіки зазвичай займають керівні посади в обласних та районних адміністраціях, а також є керівниками державних підприємств і підрядних організацій. Варто зазначити, що за рівнем інтелектуального розвитку, освіти, життєвого досвіду та колом інтересів особи, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель, безумовно, можна вважати одними з найбільш «інтелектуальних» злочинців, оскільки більшість з них має вищу освіту.

Висновки. Таким чином, слід зазначити, що кримінальні правопорушення в сфері публічних закупівель слід розглядати як дії, що становлять загрозу для суспільства, оскільки вони передбачають нецільове використання державних (бюджетних) коштів під час проведення закупівель. Такі дії можуть проявлятися через шахрайство, зловживання службовим становищем, корупційні дії та інші правопорушення, визначені КК України. Основною метою кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель є незаконне збагачення, яке можуть здійснювати як представники замовника, так і учасники закупівельного процесу. Мотив у цьому випадку виступає як певний

імпульс, спонукання та усвідомлення цілей, які переслідує злочинець. Це є чіткою вольовою та емоційною орієнтацією особи на досягнення бажаного результату, що виникає під час підготовки та вчинення кримінального правопорушення, і визначає мету, з якою це правопорушення вчиняється.

Основною характеристикою мотиву та мети кримінальних правопорушень є те, що їх слід встановлювати лише в тих випадках, коли це прямо зазначено в законодавстві або коли вони очевидно впливають із суті правопорушення. Проблема мотивації злочинної поведінки традиційно вважається однією з найважливіших у кримінально-правових науках. Щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із публічними закупівлями, їх мотиви мають значну завуальованість. Це створює численні труднощі у визначенні внутрішніх мотивів злочинної поведінки та у кваліфікації правопорушень. Коли мова йде про мотиви кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель, зазвичай асоціюємо їх з такими категоріями, як пристрасть, прагнення до наживи, особиста вигода, жадібність тощо. Поняття вини в кримінальному провадженні включає не лише її наявність як теоретичну основу, а й визнання та доведення в судовому порядку. Як зазначається, «ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом». Кримінальні правопорушення в сфері публічних закупівель мають свої особливості, які впливають на складності визначення вини суб'єктів таких правопорушень. Тому все частіше порушники тендерного законодавства намагаються уникнути відповідальності, перекладаючи свою провину на інших, підлеглих або вищестоящих службових осіб.

Що стосується кримінологічної характеристики особи злочинця, що вчиняє кримінальні правопорушення у сфері публічних закупівель, то потрібно зазначити, що аналізуючи матеріали кримінальних проваджень, пов'язаних із нецільовим використанням бюджетних коштів, дає можливість визначити, що більшість кримінальних правопорушень вчиняються чоловіками, хоча жінки також становлять значну частину правопорушників (приблизно 43,5%). Усі ці особи є громадянами України, з яких 81,7% – українці, а 18,3% – іноземці. Близько 94,2% правопорушників мають вищу освіту, тоді як лише 5,8% – професійно-технічну або середньо-спеціальну. Щодо сімейного стану, 74,5% осіб перебувають у шлюбі. 82,9% з них не мали судимостей, а у 17,1% судимість була знята або погашена. Більшість правопорушників отримали відповідну фахову освіту та вже мають певний матеріальний і службовий статус. Згідно зі статистичними даними, віковий розподіл осіб, які вчиняють такі кримінальні правопорушення, виглядає наступним чином: 13,7% – у віці 29–39 років; 39,1% – 40–54 роки; 33,9% – 55–59 років; 10,2% – 60 років і старше.

Література:

1. Антонюк Н. О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою : монографія. Львів, 2008. 216 с.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
3. Оврамець Ю. Поняття та сутність «публічних закупівель» в адміністративному праві України. *Journals.Nubip*. 2022. С. 187–199.
4. Чернявський С. С., Василичук В. І., Вознюк А. А. Розслідування нецільового використання бюджетних коштів : метод. реком. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 89 с.

5. Нікітін Д. Ю. Кримінологічна характеристика та запобігання нецільовому використанню бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням: дис. канд. юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2021. 289 с.
6. Чередарчук А. М. Кримінально-правове забезпечення охорони публічних закупівель: дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. Івано-Франківськ, 2021. 206 с.
7. Шиян О. Ю. Проблема нецільового використання бюджетних коштів з корисливих мотивів. *Юридична наука (Juridical science)*. 2017. № 5 (71). С. 168–177.
8. Тихонова О. В. Кримінальна відповідальність за порушення законодавства про бюджетну систему України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2009. 220 с.
9. Кримінологія: підручник / за заг. ред. І. Г. Богатирьова, В. В. Топчія. Київ: ВД Дакор. 2018. 352 с.
10. Меденцев А. М. Розслідування злочинів, що вчиняються у сфері державних закупівель: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2015. 258 с.
11. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України: теоретичні та прикладні проблеми попередження: дис. докт. юрид. наук : 12.00.08. Х., 2004. 431 с.
12. Одуха М. В. Поняття та зміст публічного адміністрування публічних закупівель в Україні. *Юридичний бюлетень*. 2022. Вип. 26. С. 162–171.

Sokolov D. Criminological characteristics of the person of a criminal who commits criminal offenses in the field of public procurement

Summary. The article provides a criminological description of the personality of a criminal who commits criminal offenses in the field of public procurement. It is noted that this type of offense should be considered as actions that pose a threat to society, since they involve the misuse of public funds during public procurement. Such actions may manifest themselves in the form of fraud, embezzlement, embezzlement of property or taking possession of it through abuse of official position, corrupt actions in the field of official activities, and other offenses.

The characteristics of the criminal are of great importance, since the personal traits of the individual influence not only the choice of criminal activity, but also the methods of committing criminal offenses, as well as the time, place and circumstances of their commission.

In addition, the characteristics of the person committing criminal offenses in the field of public procurement must be taken into account when detecting and stopping criminal activity. Therefore, all preventive activities are focused on the person of the criminal.

Behavior is an important indicator of the level of socialization of an individual, as it demonstrates the extent to which a person's actions correspond to customs, traditions, religious norms, moral principles, and legal norms that operate in a particular social environment at a specific period of time.

It has been established that one of the main characteristics of a criminal is personal characteristics, namely the motive and goals of criminal offenses. The main goal of criminal offenses in this area is illegal enrichment, which can be carried out by both representatives of the customer and participants in the procurement process. The motive in this case acts as a certain impulse, encouragement and awareness of the goals pursued by the criminal, which is a clear volitional and emotional orientation of a person to achieve the desired result that arises during the preparation and commission of a criminal offense, and determines the purpose for which this offense is committed.

Key words: identity of the criminal, public procurement, criminal offense, criminological characteristics, motive, goal, guilt.

*Сорокін А. А.,
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Сумського державного університету*

СИСТЕМА ПОКАРАНЬ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті представлено комплексний теоретико-прикладний аналіз системи покарань за колабораційну діяльність, передбачених статтею 111-1 Кримінального кодексу України. Автор досліджує диференційований підхід законодавця до криміналізації різних форм колабораційної діяльності, що знаходить своє відображення у розгалуженій системі санкцій. Обґрунтовано, що такий підхід відповідає принципам справедливості, індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності.

У роботі детально проаналізовано кожен вид покарання, передбачений за колабораційну діяльність: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, виправні роботи, арешт, штраф, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі, а також конфіскацію майна як додаткове покарання. Особливу увагу приділено позбавленню права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, яке може застосовуватися як у ролі основного, так і додаткового покарання, з урахуванням правових позицій Верховного Суду щодо необхідності прямого зв'язку між злочином і діяльністю обвинуваченого.

Висвітлено проблематику ефективності виправних робіт як виду покарання. Представлено критичні погляди науковців, які ставлять під сумнів виправний потенціал цього покарання, з одного боку, та аргументи на користь його збереження завдяки системі обмежень, які супроводжують виправні роботи, з іншого.

Досліджено особливості застосування арешту як короткострокового виду позбавлення волі за колабораційну діяльність у формі пропаганди в закладах освіти та впровадження освітніх стандартів держави-агресора. Проаналізовано його функціональне призначення у забезпеченні пропорційного реагування на правопорушення, де застосування тривалого позбавлення волі є надмірним.

У статті розглянуто питання призначення штрафу за економічну співпрацю з державою-агресором та обґрунтовано його каральну та компенсаційну функції. Проаналізовано градацію строків позбавлення волі за різні форми колабораційної діяльності, що відображає прагнення законодавця забезпечити відповідність між тяжкістю конкретної форми колабораційної діяльності та суворістю покарання за неї.

Окрему увагу приділено питанню довічного позбавлення волі за колабораційну діяльність, що призвела до тяжких наслідків, та висвітлено проблему відсутності законодавчого визначення цього виду покарання. Проаналізовано особливості застосування конфіскації майна як додаткового покарання, у тому числі з урахуванням судової практики та законодавчих змін щодо стягнення активів колаборантів у дохід держави.

Виявлено низку проблемних аспектів системи покарань за колабораційну діяльність, зокрема відсутність

таких видів покарань, як громадські роботи чи обмеження волі, однакові строки заборони обіймати посади для всіх форм колабораційної діяльності, недоцільність застосування пробаційного нагляду. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення системи покарань за колабораційну діяльність, серед яких: розширення переліку покарань, диференціація строків заборони обіймати певні посади, уточнення законодавчого визначення довічного позбавлення волі, посилення механізмів виявлення та розслідування колабораційної діяльності.

Ключові слова: колабораційна діяльність, система покарань, кримінально-правова заборона, національна безпека, диференціація кримінальної відповідальності, індивідуалізація покарання.

Постановка проблеми. В умовах збройної агресії проти України питання кримінально-правової протидії колабораційній діяльності набуло особливої актуальності. Запровадження кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність шляхом доповнення Кримінального кодексу України статтею 111-1 стало важливим кроком у забезпеченні захисту національної безпеки держави. Водночас ефективність кримінально-правової заборони значною мірою залежить від системи покарань, передбачених за її порушення, адже саме покарання є основним засобом правового впливу на осіб, які вчинили кримінальне правопорушення.

Система покарань за колабораційну діяльність характеризується значною варіативністю та включає широкий спектр кримінально-правових заходів впливу – від найменш суворих до найбільш репресивних. Це зумовлено диференційованим підходом законодавця до криміналізації різних форм колабораційної діяльності, що об'єктивно мають різний ступінь суспільної небезпечності. Водночас, незважаючи на розгалужену систему санкцій, передбачених статтею 111-1 Кримінального кодексу України, виникає ціла низка теоретичних і практичних питань щодо її обґрунтованості, співрозмірності та ефективності.

Актуальність дослідження системи покарань за колабораційну діяльність зумовлюється також тим, що відповідна норма є відносно новою для українського кримінального законодавства, а практика її застосування лише формується. У цих умовах важливо провести комплексний теоретико-прикладний аналіз видів покарань, передбачених за колабораційну діяльність, їх співвідношення та функціонального призначення.

Стан дослідження. Проблематику колабораційної діяльності як кримінально-правової категорії привернула увагу багатьох українських науковців після введення відповідної статті до Кримінального кодексу України в 2022 році. Водночас

більшість досліджень зосереджені переважно на об'єктивних і суб'єктивних ознаках складу цього кримінального правопорушення, тоді як питання системи покарань за колабораційну діяльність залишаються малодослідженими.

Окремі аспекти кримінально-правової кваліфікації колабораційної діяльності розглядалися у працях В. Гацелюка, О. Дудорова, М. Хавронюка, Є. Письменського, З. Загинеї-Заболотенко. Загальнотеоретичні питання системи покарань та їх видів детально досліджували Ю. Пономаренко [1, с. 10], О. Євдокімова [2, с. 143], К. Марисюк [3, с. 283], С. Загороднюк та В. Слатвінська [4, с. 862], В. Бурдін [5, с. 83], Н. Парасюк [6, с. 288] та інші науковці.

Водночас комплексного дослідження системи покарань за колабораційну діяльність в українській кримінально-правовій науці досі не проводилось, що й зумовлює необхідність заповнення цієї прогалини.

Метою статті є комплексний теоретико-прикладний аналіз системи покарань за колабораційну діяльність, передбачених статтею 111-1 Кримінального кодексу України, їх систематизація та визначення функціонального призначення кожного виду покарання.

Виклад основного матеріалу. Одним із ключових видів покарань за колабораційну діяльність є заборона обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, передбачена всіма частинами статті 111-1 Кримінального кодексу України. Цей вид покарання може виступати як у ролі основного, так і додаткового покарання. У постанові від 1 листопада 2018 року у справі № 753/12073/15-к Верховний Суд наголосив, що застосування додаткового покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю є допустимим виключно у випадках, коли вчинене кримінальне правопорушення має безпосередній зв'язок із посадовою діяльністю обвинуваченого або з видом діяльності, якою він займався на момент вчинення злочину. Суд підкреслив, що санкція, передбачена статті 55 Кримінального кодексу України, фактично означає позбавлення особи її права займати посаду чи здійснювати діяльність, яка була знаряддям або сприяла вчиненню правопорушення, а також тимчасове обмеження її правоздатності у цій сфері протягом визначеного строку. Аналогічна правова позиція була висловлена й у рішенні від 22 січня 2019 року у справі № 708/40/18 (провадження № 51-7569 км 18), а також у постанові Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 1 лютого 2022 року у справі № 130/1011/20 (провадження № 51-4423км21) [2, с. 143].

Зміни до цієї статті, внесені Законом № 2108-IX, підкреслюють особливу суспільну небезпеку колабораційних діянь, які часто пов'язані зі зловживанням службовим становищем. Верховний Суд у постанові від 1 листопада 2018 року (справа № 753/12073/15-к) та 1 лютого 2022 року (справа № 130/1011/20) наголосив, що таке покарання доцільне лише за наявності прямого зв'язку між злочином і діяльністю обвинуваченого.

На думку І. Метелецького, доцільно законодавчо закріпити перелік посад, до яких може застосовуватися ця санкція, наприклад, посади в правоохоронних органах [7, с. 66]. Це сприяло б уніфікації судової практики, але надмірна деталізація може обмежити судовий розсуд. Оптимальним є поєднання рамкового переліку з типовими прикладами, що забезпечить передбачуваність і гнучкість. Тривалий строк заборони вико-

нує не лише каральну, але й превентивну функцію, унеможливаючи використання професійного статусу для повторних правопорушень.

Виправні роботи, передбачені частиною 3 статті 111-1 Кримінального кодексу України, застосовуються за менш тяжкі форми колабораційної діяльності, такі як пропаганда в закладах освіти. Строк цього покарання становить до двох років із відрахуванням 10–20% заробітку в дохід держави (стаття 57 Кримінального кодексу України). Цей вид покарання дозволяє засудженому залишатися в суспільстві, зберігаючи трудові права, за винятком заборони змінювати роботу без дозволу (стаття 42 Кримінально-виконавчого кодексу України).

О. Ільїна критикує виправні роботи за низький виправний потенціал, оскільки засуджений виконує ту саму роботу, що й до вироку, що не сприяє ресоціалізації. О. Жердев і Т. Михайліна, навпаки, вважають, що обмеження, такі як заборона виїзду за кордон чи регулярна реєстрація, створюють психологічний тиск, сприяючи усвідомленню провини [9, с. 27]. Щодо можливості застосування цього покарання за колабораційну діяльність, то вважаємо, що колабораційна діяльність характеризується підвищеним ступенем суспільної небезпеки, оскільки посягає на фундаментальні цінності державності – суверенітет, територіальну цілісність та національну безпеку. Заміна арешту як покарання, пов'язаного з ізоляцією від суспільства, на пробачний нагляд, що залишає особу на волі під наглядом уповноважених органів, суперечить принципу відповідності покарання тяжкості вчиненого кримінального правопорушення. Лише реальна і відчутна кара, що тимчасово виключає особу з суспільних процесів, здатна забезпечити належний виправний та превентивний вплив на осіб, які вчинили колабораційну діяльність, особливо в умовах триваючої збройної агресії.

Арешт, передбачений частиною 3 статті 111-1 Кримінального кодексу України, становить короткострокову ізоляцію до шести місяців (стаття 60 Кримінального кодексу України). С. Загороднюк і В. Слатвінська зазначають, що арешт є пропорційною санкцією для нетяжких злочинів, дозволяючи уникнути надмірного втручання в права особи [4, с. 862]. У контексті колабораційної діяльності арешт спрямований на тимчасову ізоляцію для усвідомлення небезпеки діяння. С. Шевченко підкреслює, що короткий строк арешту відповідає принципу пропорційності [10, с. 290]. Цей вид покарання є ефективним для менш тяжких форм колаборації, але його застосування обмежене через специфіку діяння.

Штраф, передбачений частиною 4 статті 111-1 Кримінального кодексу України, становить до 10 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і застосовується за економічну співпрацю з державою-агресором. К. Марисюк критикує законодавче визначення штрафу за недостатню чіткість, пропонує акцентувати його примусовий характер і спрямування коштів на користь держави [3, с. 283]. Автор статті частково підтримує цю позицію, але вважає, що визначення має враховувати положення Загальної частини КК України. Штраф виконує каральну та компенсаційну функції, спрямовані на відшкодування шкоди державі. Його значний розмір має превентивний ефект, стримуючи економічно мотивовані злочини.

Позбавлення волі є основним видом покарання за колабораційну діяльність, передбаченим частинами 3–8 статті 111-1 КК України, із строками від 3 до 15 років. Частина 8 допускає довічне позбавлення волі за діяння з тяжкими наслідками.

В. Бурдін і Г. Хохряков критикують ізоляцію за її деструктивний вплив на психіку, що ускладнює ресоціалізацію [5, с. 87].

В. Коротаєв зазначає, що відсутність законодавчого визначення довічного позбавлення волі створює ризики для правової визначеності [11, с. 200]. Н. Парасюк підкреслює, що довічне ув'язнення є винятковим заходом, який втрачає виправний потенціал без перспектив звільнення [6, с. 287]. У контексті колабораційної діяльності довічне позбавлення волі виправдане лише за найтяжчі діяння, такі як спричинення загибелі людей, але потребує чіткішого законодавчого регулювання.

Конфіскація майна, передбачена частинами 4–8 статті 111-1 Кримінального кодексу України, є додатковим покаранням, обов'язковим для частини 4 і факультативним для інших. Рішення Касаційного кримінального суду від 2 липня 2024 року (справа № 646/3551/23) підтверджує факультативність конфіскації, надаючи суду дискреційні повноваження [12]. Зміни до Закону України «Про санкції» від 24 травня 2022 року запровадили стягнення активів колаборантів у дохід держави, що доповнює кримінально-правові заходи [13]. Конфіскація виконує функцію компенсації шкоди та превенції.

Аналіз системи покарань за колабораційну діяльність виявляє кілька проблем. По-перше, відсутність таких санкцій, як громадські роботи чи обмеження волі, обмежує гнучкість індивідуалізації для менш тяжких діянь. По-друге, однакові строки заборони обіймати посади (10–15 років) для всіх форм колаборації не враховують їх різну небезпеку. По-третє, пробаційний нагляд, як зазначає Д. Крикливець, є ефективним для нетяжких злочинів, але недоцільним для колабораційної діяльності через її високу суспільну небезпеку [14, с. 355]. К. Долгорученко підкреслює, що ідеологічна мотивація колаборантів ускладнює їх ресоціалізацію через пробаційні програми [15, с. 17].

Для вдосконалення системи покарань пропонується: включити громадські роботи та обмеження волі до санкцій частин 1–3 статті 111-1 Кримінального кодексу України; диференціювати строки заборони обіймати певні посади залежно від тяжкості діяння; уточнити законодавче визначення довічного позбавлення волі для забезпечення правової визначеності; посилити механізми виявлення та розслідування колабораційної діяльності, особливо на окупованих територіях.

Висновки. Система покарань за колабораційну діяльність, передбачена статтею 111-1 Кримінального кодексу України, є диференційованою та відповідає принципам справедливості й індивідуалізації. Вона охоплює широкий спектр санкцій, від штрафу до довічного позбавлення волі, що дозволяє суду адаптувати покарання до обставин справи. Однак окремі аспекти, такі як відсутність менш суворих санкцій і недиференційовані строки заборони обіймати посади, потребують доопрацювання. Пробаційний нагляд є недоцільним через ідеологічну мотивацію колаборантів і ризики продовження протиправної діяльності. Подальший розвиток кримінального законодавства має враховувати ці виклики для забезпечення ефективності та невідворотності покарання.

Література:

- Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.) : наук. наук. ред. Ю. В. Баулін. Харків : Право, 2012. 80 с.
- Свдокімова О. В. Особливості призначення позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. Том 34 (73). № 1. С. 141–147.
- Марисюк К. Б. Кримінально-правове регулювання покарання у виді штрафу потребує вдосконалення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2015. № 827. С. 280–285.
- Загороднюк С. О., Слатвінська В. М. Ефективність виконання покарання у виді арешту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 860–867. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/212>
- Бурдін В. М. Позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі: актуальні проблеми застосування. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 2 (8). С. 80–88.
- Парасюк Н. М. Новий етап гуманізації кримінально-правового впливу щодо застосування покарання у виді довічного позбавлення волі: проблема відповідності. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 287–292.
- Метелецький І. Д. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як засіб запобігання злочинам працівниками правоохоронних органів (окремі проблеми використання). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 1. С. 64–67.
- Льбіна О. Зміст виправних робіт та проблемні питання їх застосування. *Часопис Київського університету права*. 2020. № (1). С. 307–312. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.61>
- Жердєв О. А., Михайліна Т. В. Виправні роботи: доктринальні аспекти застосування та співвідношення з іншими видами покарань. *Вісник Студентського наукового товариства Донецького національного університету*. 2016. Т. 2. С. 26–30.
- Шевченко С. Принцип пропорційності у системі принципів кримінального права: стан дослідження проблеми. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 3. С. 289–296.
- Коротаєв В. Правова природа довічного позбавлення волі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 197–201. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/12/35.pdf>.
- Конфіскація майна колаборантів: статистика Мін'юсту. *Юридична газета онлайн*. 2024. 15 квітня. URL : <https://yur-gazeta.com/golovna/konfiskaciya-mayna-kolaborantiv-statistika-minyustu.html> (дата звернення: 16.04.2025).
- Конфіскація майна не є альтернативною для колаборантів – ВС. *Закон і бізнес* : вебсайт. URL : https://zib.com.ua/ua/162062-konfiskaciya_mayna_ne_e_bezalternativnoyu_dlya_kolaborantiv_.html (дата звернення: 16.04.2025).
- Крикливець Д. Є. Пробаційний нагляд як вид покарання: погляд у майбутнє. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 354–356 DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/86>
- Долгорученко К. О. Колабораціонізм як феномен війни та наукове поняття в межах історико-правових досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 16–19.

Sorokin A. The system of punishments for collaboration under the criminal law of Ukraine: theoretical and applied aspects

Summary. The article presents a comprehensive theoretical and applied analysis of the system of punishments for collaboration activities as stipulated in Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. The author explores the legislator's differentiated approach to the criminalization of various forms of collaboration, which is reflected in a complex and stratified system of sanctions. It is argued that this approach aligns with the principles of justice, individualization, and differentiation of criminal liability.

Each type of punishment for collaboration is examined in detail, including deprivation of the right to hold certain positions or engage in specific activities, correctional labour, arrest, fines, fixed-term imprisonment, life imprisonment, and asset confiscation as an additional sanction. Particular attention is paid to the deprivation of the right to hold certain positions or engage activities, which may be imposed either as a principal or supplementary punishment. The article considers the legal position of the Supreme Court, which emphasizes the necessity of a direct link between the offence and the professional activity of the accused.

The effectiveness of correctional labor as a form of punishment is addressed, presenting critical academic perspectives that question its rehabilitative potential, as well as arguments in favor of retaining it due to the restrictive measures that accompany such punishment.

The article also explores the application of arrest as a short-term form of deprivation of liberty for collaboration in the form of propaganda in educational institutions or the implementation of educational standards of the aggressor state. The function of arrest is analyzed in terms of providing a proportionate response to offences for which long-term imprisonment would be excessive.

The imposition of fines for economic cooperation with the aggressor state is discussed, with emphasis on both the punitive and compensatory functions of such a sanction.

The article further analyses the gradation of prison terms for different forms of collaboration, which reflects the legislator's effort to ensure proportionality between the gravity of specific collaboration-related conduct and the severity of the punishment.

Special attention is given to the issue of life imprisonment for collaboration resulting in grave consequences, highlighting the problem of the absence of a clear legislative definition of this sanction. The article analyses the application of asset confiscation as an additional punishment, including an overview of judicial practice and recent legislative developments regarding the seizure of collaborators' assets for the benefit of the state.

Several systemic issues in the punishment of collaboration-related offences are identified, including the absence of penalties such as community service or restraint of liberty, the uniform term for bans on holding public office regardless of the form of collaboration, and the questionable suitability of probation supervision. The article concludes with proposals for improving the punishment system, including expanding the range of available sanctions, differentiating the duration of bans on holding positions, clarifying the legal definition of life imprisonment, and enhancing mechanisms for detecting and investigating collaboration.

Key words: collaboration, system of punishments, criminal prohibition, national security, differentiation of criminal liability, individualization of punishment.

Стратонов В. М.,*доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
професор кафедри національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету*

ЗАХИСТ МОРАЛЬНИХ ТА ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НАРУГИ НАД ПОХОВАННЯМИ ТА ТІЛАМИ ПОМЕРЛИХ

Анотація. У статті здійснено комплексний кримінально-правовий аналіз складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 297 Кримінального кодексу України, яка стосується наруги над місцями поховання, могилами, тілами (останками, прахом) померлих, а також незаконного заволодіння предметами, що перебувають у цих місцях. Увагу приділено об'єктивній та суб'єктивній стороні зазначеного правопорушення, а також проаналізовано його кваліфіковані склади, передбачені частинами другою, третьою та четвертою ст. 297 КК України. Досліджується термін «наруга» та його кримінально-правове значення, розглядаючи широкий спектр дій, що підпадають під це поняття. Встановлено, що кримінальна відповідальність за наругу охоплює дії, спрямовані на образу пам'яті померлих, пошкодження місць поховання, осквернення тіл померлих або використання їх останків з протиправною метою, включаючи акти некрофілії. У статті розглядається різноманітна судова практика, яка ілюструє специфіку виявлення та кваліфікації таких правопорушень. Наприклад, наведено випадки пошкодження могильних споруд, крадіжки предметів із місць поховання із корисливих мотивів, а також акти розчленування тіл для ритуальних або інших цілей. Особливу увагу приділено проблемі термінологічної невизначеності у кримінальному законодавстві, зокрема терміну «незаконне заволодіння». Аналізуються сучасні наукові підходи до тлумачення цього поняття, його етимологію та правове значення. Наголошується, що термін «заволодіння» в контексті ст. 297 КК України має специфічний зміст, який відрізняється від звичайних посягань на власність, оскільки спрямований на об'єкти, що мають символічне та соціальне значення. Крім того, підкреслено важливість розмежування актів осквернення та звичайного пошкодження чи знищення майна. Зазначається, що дії, які кваліфікуються за ст. 297 КК України, завжди мають демонстративний характер, спрямований на образу релігійних, соціальних або морально-етичних цінностей суспільства. У дослідженні розкрито психологічні аспекти злочинної поведінки, зокрема мотиви та цілі злочинців, які вчиняють наругу над могилами та тілами померлих. Наводяться конкретні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства. Зокрема, запропоновано чітко визначити поняття «наруга» та «заволодіння майном, що перебуває у місцях поховання», а також розробити детальні рекомендації щодо їх кваліфікації.

Ключові слова: наруга, місця поховання, тіла померлих, кримінальне правопорушення, незаконне заволодіння, некрофілія, кримінальна відповідальність, судова практика.

Постановка проблеми. Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 Кримінального кодексу України, є досить різноманітною, оскільки охоплює два окремі види злочинів. Перший полягає у вчиненні злочинних дій щодо могил, інших місць поховання, тіл (останків, праху) померлих. Другий охоплює злочинні дії, спрямовані на поховання героїв України різних часів. Крім того, частина перша цієї статті передбачає два різновиди злочинної поведінки: «наруга над могилою, іншим місцем поховання, над тілом (останками, прахом) померлого або урною з прахом померлого, незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого».

У свою чергу, частина друга статті також містить два види злочинної поведінки: «осквернення або руйнування братської могили, могили Невідомого солдата, пам'ятника, спорудженого на честь тих, хто боровся проти...».

Частини третя та четверта статті 297 передбачають кваліфіковані склади злочинних дій, описаних у попередніх частинах.

Таким чином, основною рисою об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, є суспільно небезпечне діяння. Воно може проявлятися у нарузі над могилами, іншими місцями поховання, тілами (останками, прахом) померлих або урнами з прахом, а також у незаконному заволодінні цими об'єктами чи предметами, розташованими на (в) могилах або інших місцях поховання (ч. 1 ст. 297 КК України). Також це може бути осквернення чи руйнування братських могил, могил Невідомого солдата, пам'ятників, споруджених на честь борців проти... (ч. 2 ст. 297 КК України).

Як елемент об'єктивної сторони, такі діяння повинні відповідати низці ознак, що надають їм кримінально-правового значення. Це означає, що злочинні дії мають бути «конкретними, усвідомленими, вольовими актами поведінки людини, а також суспільно небезпечними та протиправними» [1, с. 368].

Стан дослідження. Системного кримінально-правового аналізу наруги над могилою, іншим місцем поховання або тілом померлого в Україні вже тривалий час не проводили як окремого предмета спеціального дослідження. Окремі аспекти цієї проблематики розглядалися лише в роботах вітчизняних фахівців, таких як О. М. Бандурка, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, С. Ф. Денисов, В. Т. Дзюба, А. Ф. Зелінський, О. М. Костенко, А. В. Ландіна, В. А. Ломако, П. П. Михайленко, П. П. Сердюк, М. І. Хавронюк та інші. Комплексні дослідження,

присвячені кримінальній відповідальності за такі діяння, наразі відсутні, що підкреслює необхідність детального вивчення цієї проблеми.

Метою нашої статті є аналіз об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 297 КК України, зокрема, діяння, визначеного у частині першій цієї статті. Воно включає наругу «над могилою, іншим місцем поховання, над тілом (останками, прахом) померлого або урною з прахом померлого, а також незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого».

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про поховання та похоронну справу» [2] надає досить детальне визначення наруги над відповідними об'єктами. Згідно зі ст. 2 цього закону, наруга над могилою чи іншим місцем поховання включає: самовільне нанесення написів, символів або малюнків на кладовищенські споруди, що використовуються для проведення похоронних та поминальних церемоній, а також на намогильні споруди, урни з прахом, склепи, могили чи інші місця поховання; незаконне пошкодження, руйнування, розкопування або інше знищення споруд на кладовищах, включаючи намогильні споруди, урни з прахом, склепи, могили чи інші місця поховання; використання кладовищенських чи намогильних споруд, склепів, урн з прахом, могил чи інших місць поховання для цілей, не передбачених чинним законодавством, або їх самовільне використання у спосіб, що демонструє неповагу до родинної чи суспільної пам'яті померлих, зневажливе ставлення до місць поховання, чи порушує суспільні, релігійні принципи та традиції у цій сфері [2]. Прикладом такої поведінки є випадок із судової практики. Так, 17 листопада 2018 року громадянин Д., перебуваючи на Центральному кладовищі м. Суми, умисно зайшов на місце поховання П., Р., О. Там, порушуючи громадський порядок і нехтуючи моральними принципами шанобливого ставлення до померлих, а також честі й гідності померлих, він розбив одну секцію металевої огорожі могили. У судовому засіданні Д. повністю визнав свою вину. Він пояснив, що вказаного дня і часу йшов з роботи через Центральне кладовище м. Суми, побачив могилу і, діючи зумисно, пошкодив секцію металевої огорожі. Після цього його затримала патрульна поліція [3].

Термін «наруга», що використовується для визначення злочинних дій, охоплює широкий спектр поведінки, спрямованої на певні матеріальні об'єкти. Проте кримінальна відповідальність настає лише за дії, які мають ознаки наруги над чітко визначеним колом специфічних об'єктів: могилами, іншими місцями поховання або тілами померлих (ст. 297 КК України).

Законодавець у Кримінальному кодексі України не надає офіційного визначення терміну «наруга», обмежуючись переліком об'єктів та способів вчинення таких злочинів. Водночас ст. 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу» також не розкриває змісту цього поняття, хоча і містить опис можливих способів вчинення наруги.

Науковці намагаються заповнити цю прогалину, пропонуючи різні підходи до тлумачення терміну «наруга». Зокрема, його визначають як «образливе ставлення, грубе знущання, демонстрацію зневаги до місця поховання чи праху померлого» [4], або як «будь-які дії, що ображають пам'ять померлих» [5].

Окремо слід звернути увагу на наругу над тілом померлого. У ст. 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу» цей вид наруги визначено як «вчинення непристойних умисних дій щодо тіла (останків, праху) померлого». Це включає: навмисні непристойні дії над тілом (останками, прахом); самовільне зняття одягу з померлого; переміщення тіла в інше місце; розчленування чи знищення тіла (останків, праху); вчинення акту некрофілії; використання частин тіла для ритуалів або інших цілей, що не передбачені чинним законодавством.

Окрім цього, до наруги відносять будь-які дії, спрямовані на зневажання родинної чи суспільної пам'яті про померлого, демонстрацію негативного ставлення до нього, образу рідних і близьких померлого, а також порушення суспільних чи релігійних принципів і традицій у цій сфері [2].

Варто наголосити, що такі дії, як патологоанатомічний розтин, судово-медична експертиза, вилучення органів чи тканин для трансплантації, екструзія тощо, не підпадають під кримінальну відповідальність за ст. 297 КК України, за умови, що до тіла померлого ставляться з повагою.

Злочинці ж, здійснюючи розчленування трупа, використовують гострі ріжучі інструменти, такі як ножі, сокири чи пилки, щоб робити розрізи шкіри, розрубувати кістки, відокремлювати кінцівки, голову чи інші частини тіла від тулуба, а також розділяти саме тулуб. У процесі таких дій вони можуть застосовувати фізичну силу для нанесення ударів по частинах тіла. Мотиви таких дій можуть бути різними: від раптового бажання, викликаного психоемоційним станом чи психічними розладами, до умислу використати частини тіла для певних цілей, зокрема тих, що зазначені у ст. 2 Закону України «Про поховання та похоронну справу» [2].

Дії, спрямовані на спотворення тіла померлого, часто є наслідком психічних розладів або різкої зміни психоемоційного стану. Наприклад, це може статися у випадках, коли насильницькі дії іншої особи провокують вбивство з особливою жорстокістю та подальше знущання над тілом. У таких ситуаціях винний, використовуючи відповідні інструменти, завдає ушкоджень тілу жертви. Після завершення процесу спотворення злочинець може вирішити знищити тіло або не вживати жодних заходів для приховування свого злочину.

Щодо актів некрофілії, то під час вчинення сексуальних дій з тілом померлого злочинець може керуватися садистськими нахилами, психічними розладами або раптово виниклим бажанням, спричиненим впливом алкоголю чи наркотиків. У таких випадках метою злочинця є отримання особистого сексуального задоволення. Для цього він створює умови, за яких тіло жертви опиняється поруч із ним, наприклад, попередньо вчиняючи вбивство. Після цього злочинець вступає у статевий контакт із тілом у формах, які визнаються сексуальними діями. Після завершення таких дій він може вирішити знищити тіло або залишити його без спроб приховати кримінальне правопорушення.

У деяких крематоріях після церемонії прощання з покійним перед кремацією може відбуватися відкриття труни. У таких випадках іноді вилучають одяг, цінні речі померлого або навіть саму труну. Такі дії, хоча й не стосуються безпосередньо тіла померлого, можуть розглядатися як наруга, оскільки вони порушують встановлені норми та правила поховання.

У судовій практиці іноді висловлюється думка, що наруга можлива лише щодо тіл померлих, які ще не були поховані.

Однак це твердження є помилковим. Хоча більшість випадків наруги над тілами відбувається незабаром після смерті, кримінальне законодавство не встановлює жодних часових чи просторових обмежень для вчинення таких дій. Таким чином, наруга над тілом можлива навіть через багато років після поховання, доки тіло фізично існує.

Отже, поняття наруги над могилою, іншим місцем поховання чи тілом померлого охоплює різноманітні дії, які порушують традиції, звичаї та порядок поховання, демонструють неповагу до родинної чи суспільної пам'яті про померлого, виражають негативне ставлення до нього або мають на меті завдати образи рідним і близьким. Наруга над могилою чи іншим місцем поховання як активна дія може включати: самовільне нанесення написів, малюнків чи інших зображень; пошкодження, розкопування, руйнування чи знищення кладовищеских споруд; використання таких споруд із цілями, не передбаченими законодавством; інші подібні дії.

Наруга над тілом (останками, прахом) померлого як активна дія може включати: вчинення непристойних умисних дій; знімання одягу; переміщення, розчленування чи знищення тіла; акт некрофільї; використання частин тіла для ритуальних чи інших незаконних цілей; інші подібні дії.

Тлумачення дії, передбаченої ч. 1 ст. 297 КК України, а саме «незаконне заволодіння речами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі, останках чи прахові померлого», викликає суперечки. Деякі науковці вважають, що такі дії не зачіпають відносини власності. Інші ж стверджують, що подібні посягання можливі лише за умови, що майно має власника, і в таких випадках їх слід кваліфікувати за сукупністю зі статтями Розділу VI Особливої частини КК України [7, с. 13; 8, с. 220]. Ще одна група науковців переконана, що заволодіння такими речами завжди порушує право власності, і тому пропонують виключити відповідні положення зі ст. 297 КК України [9, с. 202; 10, с. 176].

Критика щодо неоднозначного використання терміну «заволодіння майном» є цілком обґрунтованою [11]. Відсутність чіткого визначення цього поняття в законодавстві створює правову невизначеність щодо його обсягу. У Кримінальному кодексі України, крім терміну «заволодіння», використовуються й інші схожі терміни, такі як викрадення, привласнення, захоплення, розграбування, пограбування. Це породжує питання: чи всі ці форми посягань охоплюються поняттям «заволодіння», чи їх слід розглядати окремо. Від відповіді на це питання залежить розуміння терміну «заволодіння» у тих випадках, коли він використовується самостійно, як, наприклад, у ч. 1 ст. 297 КК України. Для чіткого визначення змісту терміну «заволодіння» варто звернутися до його етимології. Термін «заволодіння» тісно пов'язаний із поняттям «володіння», яке має конкретне правове значення. Згідно зі ст. 397 Цивільного кодексу України, «володільцем чужого майна є той, хто фактично тримає його у себе» [12].

У спеціальній літературі існують різні підходи до тлумачення цього терміну. Наприклад, у термінологічному словнику «Правове регулювання відносин власності» зазначено, що «володіння – це здатність особи мати майно під своїм безпосереднім фізичним чи юридичним контролем, фактичне утримання речі у сфері свого господарського чи іншого впливу» [13, с. 25]. В інших джерелах володіння визначається як «закріплення матеріальних благ за конкретними власниками, фактичне утримання речі у сфері їхнього господарського впливу» [14].

У судовій практиці цей термін розглядається як фактичне фізичне панування над майном, що може включати як законне володіння (з правовим титулом), так і незаконне володіння (без належного правового титулу) [15; 16, с. 241].

Наукові джерела пропонують досить широке трактування поняття «заволодіння чужим майном». Наприклад, Р. Л. Максимович зазначає, що у випадках, коли кримінальний закон не уточнює, які саме суспільно небезпечні дії охоплює термін «заволодіння», обмеження лише шахрайством або зловживанням службовим становищем є занадто вузьким підходом. Він підкреслює, що це поняття слід розуміти буквально і системно, хоча чітке визначення цього підходу залишається дещо невизначеним [17, с. 322]. Своєю чергою, С. С. Сироватка відзначає, що термін «заволодіння майном» має значно ширше значення, ніж просто «привласнення чужого ввіреного або підконтрольного майна». Він включає різноманітні методи незаконного отримання будь-якого чужого майна [18, с. 140].

Заволодіння слід розуміти як отримання фактичного володіння майном. Незаконне заволодіння, у свою чергу, означає, що особа бере майно під свій фізичний контроль без законних підстав. Такий контроль надає можливість використовувати майно для власних потреб чи потреб інших осіб, розпоряджатися ним на власний розсуд або просто утримувати його без здійснення активних дій. Важливим аспектом є саме можливість розпоряджатися майном, наприклад, передавати його іншим особам. Якщо така можливість відсутня (наприклад, використання обладнання підприємства для особистих потреб без його переміщення за межі підприємства, використання службового транспорту без фактичного вилучення його з майнового фонду юридичної особи, чи фізичне захоплення приміщення без зміни власника), це не вважається повним контролем і не підпадає під визначення заволодіння.

Крім того, майно повинно бути чужим, тобто належати іншій особі або перебувати у її незаконному володінні. Це дозволяє відокремити поняття незаконного заволодіння від незаконного створення предметів (наприклад, зброї чи наркотиків). Також заволодіння майном має відбуватися всупереч волі власника або володільця, або без врахування їхньої згоди. Це дає змогу відрізнити незаконне заволодіння від незаконного придбання майна.

Ще одним важливим аспектом є те, що дії повинні бути незаконними, тобто такими, що суперечать правовим нормам. Це особливо важливо, оскільки законодавство передбачає правомірні випадки вилучення або встановлення контролю над майном фізичних чи юридичних осіб (наприклад, конфіскація в межах закону). Окрім цього, незаконне заволодіння можливе лише при умисному характері дій. Іншими словами, дії злочинця мають бути свідомими й навмисними, що виключає випадкові чи ненавмисні ситуації.

На нашу думку, незаконне заволодіння чужим майном слід розуміти як умисні дії, що здійснюються всупереч волі власника чи фактичного володільця або без урахування їхньої волі. Такі дії полягають у встановленні повного фізичного контролю над майном, яке належить іншій фізичній чи юридичній особі або перебуває у незаконному володінні іншої особи. Ці дії дозволяють використовувати або розпоряджатися майном на власний розсуд. Заволодіння може включати фізичне переміщення майна або здійснюватися без такого переміщення. Незаконне заволодіння може бути мотивоване корисливими цілями, але

також може мати інші мотиви. Виходячи з цього, таємне або відкрите викрадення можна розглядати як форми незаконного заволодіння речами, що знаходяться на (в) могилі, іншому місці поховання, на тілі, останках чи прахові померлого.

Висновки. Якщо систематизувати різні наукові підходи, можна виділити основні риси, які визначають наругу як особливий вид незаконного впливу на об'єкти матеріального світу. Ці риси умовно поділяються на дві основні категорії. Об'єктивні характеристики – описують методи вчинення наруги, а також особливості об'єктів, зазначених у ст. 297 КК України, над якими здійснюються такі дії. Суб'єктивні характеристики – включають цілі та мотиви вчинення наруги, наприклад: демонстрація негативного ставлення до місця поховання або до померлого; прагнення завдати образи близьким покійного; вираження зневаги до суспільних і релігійних принципів та традицій у цій сфері. Саме наявність таких об'єктивних і суб'єктивних характеристик дозволяє класифікувати певні дії як наругу.

Щодо незаконного заволодіння чужим майном, це поняття охоплює умисні дії, спрямовані на встановлення повного фізичного контролю над майном іншої особи. Такі дії дозволяють використовувати або розпоряджатися майном на власний розсуд, включаючи його переміщення або утримання без переміщення (наприклад, протиправне вилучення чи привласнення).

У контексті ст. 297 КК України, незаконне заволодіння може включати: викрадення тіла (останків, праху) з метою вимагання викупу за їх повернення; демонтаж і продаж огорож, пам'ятників, плит, вінків, квітів, лампад, що знаходяться на місці поховання; привласнення коштовних речей, які є частиною поховання. аким чином, таємне або відкрите викрадення речей, що знаходяться на (в) могилі, іншому місці поховання, на тілі, останках чи прахові померлого, можна розглядати як форми незаконного заволодіння, якщо вони відповідають зазначеним об'єктивним і суб'єктивним характеристикам.

Література:

- Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. 4-те, переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.
- Про поховання та похоронну справу : Закон України від 10 липня 2003 р. № 1102-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15> (дата звернення: 12.01.2024).
- Вирок по справі № 591/641/19 від 24 квітня 2019 року Зарічного районного суду м. Суми. Єдиний державний реєстр судових рішень : веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81380684> (дата звернення: 12.08.2022).
- Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2000. 771 с.
- Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У 2-х ч. / Під заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. Ч. 2. Особлива частина. Київ : Форум, 2001. 941 с.
- Безуглий Л. А. Об'єктивні ознаки злочину, передбаченого статтею 297 КК України. *Формування національної правової системи України в контексті євроінтеграційних процесів*. 2017. С. 42–44. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/3943/180_p043-045.pdf (дата звернення: 07.04.2024).
- Горб Н. О. Наруга над могилою : кримінально-правовий та кримінологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2005. 20 с., с. 13;
- Кучанська Л. С. Реформування законодавства – важливий напрям апробації наукових досліджень. *Правова держава*. 2009. № 11. С. 218–221.
- Дорохіна Ю. А. Злочини проти власності : теоретико-правове дослідження : монографія. Київ, 2016. 744 с., с. 202.
- Кузнецов В. В. Кримінальна відповідальність за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого за законодавством країн колишнього СРСР. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 173–177.
- Максимович Р. Л. Норми про посягання на власність. *IV Львівський форум кримінальної юстиції* : Збірник матеріалів міжн. наук.-практ. конф. Львів, С. 116–120.
- Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 27.02.2024).
- Правове регулювання відносин власності : термінологічний словник / за заг. ред. О. В. Нестерцової-Собакар. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 170 с. URL: <http://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/1388/1> (дата звернення: 19.03.2024).
- Терещенко С. І. Приватизація як механізм трансформації форм власності. *Національне господарство України : теорія та практика управління*. 2009. С. 277–284.
- Постанова касаційного господарського суду Верховного Суду у справі № 926/1288/18 від 05 червня 2019 року. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82426179> (дата звернення: 09.03.2024).
- Ходико Ю. Є. Щодо особливостей правового режиму об'єкта володіння. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 237–244.
- Максимович Р. Л. Про поняття «заволодіння» в Кримінальному кодексі України. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. № 2. С. 317–324.
- Сироватка С. С. Кримінальна відповідальність за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, вчинені у співучасті : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2020. 290 с.

Stratonov V. Protection of moral and legal values: criminal-legal analysis of desecration of graves and bodies of the deceased

Summary. The article provides a comprehensive criminal-legal analysis of the elements of the criminal offense stipulated in Article 297 of the Criminal Code of Ukraine, which concerns the desecration of burial sites, graves, bodies (remains, ashes) of the deceased, as well as the unlawful appropriation of items located in these places. Attention is given to the objective and subjective aspects of this offense, as well as an analysis of its qualified elements provided in parts two, three, and four of Article 297 of the Criminal Code of Ukraine. The term "desecration" and its criminal-legal significance are examined, considering a wide range of actions that fall under this concept. It is established that criminal liability for desecration encompasses actions aimed at insulting the memory of the deceased, damaging burial sites, defiling the bodies of the deceased, or using their remains for unlawful purposes, including acts of necrophilia. The article reviews diverse judicial practices illustrating the specifics of identifying and qualifying such offenses. For example, cases of damage to grave structures, theft of items from burial sites for profit, and acts of dismemberment of bodies for ritualistic or other purposes are presented. Particular attention is paid to the issue of terminological ambiguity in criminal legislation, specifically the term "unlawful appropriation." The article analyzes modern scientific approaches to interpreting this concept, its etymology, and legal significance. It is emphasized that the term "appropriation" in the context of Article 297 of the Criminal Code of Ukraine has a specific meaning that differs from ordinary offenses against property, as it targets objects with symbolic and social significance. Furthermore,

the importance of distinguishing acts of desecration from ordinary damage or destruction of property is highlighted. It is noted that actions qualified under Article 297 of the Criminal Code of Ukraine always have a demonstrative nature, aimed at insulting the religious, social, or moral-ethical values of society. The study reveals the psychological aspects of criminal behavior, particularly the motives and goals of offenders who commit desecration of graves and the bodies

of the deceased. Specific proposals for improving current legislation are provided. In particular, it is proposed to clearly define the concepts of "desecration" and "appropriation of property located in burial sites," as well as to develop detailed recommendations for their qualification.

Key words: desecration, burial sites, bodies of the deceased, criminal offense, unlawful appropriation, necrophilia, criminal liability, judicial practice.

Ткач Ю. О.,*ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології
Дніпровського державного університету внутрішніх справ***Гаркуша А. Г.,***кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Дніпровського державного університету внутрішніх справ*

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ПРОВЕДЕННЯ АБОРТУ

Анотація. У межах статті висвітлюються актуальні й важливі аспекти кваліфікації здійснення нелегальних абортів з підкресленням складних юридичних проблем щодо притягнення до кримінальної відповідальності за вказане злочинне діяння. Автор наголошує на неузгодженості, що існує між кримінальним законодавством і законодавством у сфері охорони здоров'я громадян, створюючи правові прогалини та ускладнюючи правозастосування. Стаття детально аналізує вимоги до медичних операцій, що допомагає виявляти основні ознаки проведення незаконних абортів (незаконного переривання вагітності). За результатами аналізу автор висновок необхідності внести зміни до диспозиції статті 134 Кримінального Кодексу України. З урахуванням зазначеного, пропонуємо внесення змін до статті 134 Кримінального Кодексу України: формулювання «Незаконне проведення абортів або стерилізації» може бути подано в наступній редакції: «Незаконне проведення абортів або стерилізації, вчинене із застосуванням шантажу, примусу, матеріальної або іншої залежності потерпілої, – карається». Ці зміни передусім уточнять медичну термінологію, використану законодавством, що сприятиме уникненню неоднозначності й підвищенню правової визначеності. Також автор актуалізує гострі питання про репродуктивне здоров'я жінок і їх право на безпечний аборт. Сьогодні в багатьох країнах переглядаються норми законів для забезпечення балансу між правами людини і охороною життя і здоров'я жінок. А тому є надзвичайно важливим, що перегляд законодавства в цій сфері є важливим кроком до забезпечення прав та здоров'я жінок в країні. Призначення кримінальної відповідальності має бути обґрунтованим, щоб не перетворитись на інструмент тиску на жінок, які переживають складні життєві ситуації (особливо в умовах російської збройної агресії проти України). Щоб забезпечити належну кримінально-правову охорону репродуктивного здоров'я жінок, необхідно не лише внести зміни до чинного законодавства, а й забезпечити комплексність підходу до розв'язання окреслених питань (із застосуванням просвітництва, доступу до медичних послуг, психологічної підтримки жінок, що перебувають у скрутних ситуаціях).

Ключові слова: аборт, штучне переривання вагітності, незаконне проведення абортів, відповідальність за незаконне проведення абортів, примус, матеріальна залежність.

Постановка проблеми. Безумовним пріоритетом в Україні є захист життя, здоров'я та безпеки громадян. Ця фундаментальна законодавча норма, закріплена в Конституції України,

є основою і вектором державної політики, яка забезпечує відповідальність перед кожною людиною. Статтею 3 Конституції України [1] проголошена найвища соціальна цінність кайни – людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Це положення несе не лише декларативний характер – це один з основоположних принципів вибудовування всієї системи правового захисту громадян. Держава взяла на себе зобов'язання гарантувати громадянам ці права, а також відповідати перед громадянами за порушення цих прав. Утверджувати і забезпечувати права і свободи людини є і функцією держави, і її головним обов'язком. Тому одне з ключових завдань кримінально-правової сфери полягає в захисті життя і здоров'я громадян. Законодавством України передбачена суворі кримінальна відповідальність за посягання на ці фундаментальні права (убивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, спричинення смерті з необережності тощо). Правоохоронні органи, судова і пенітенціарна системи покликані забезпечувати ефективну протидію злочинній діяльності та справедливе правосуддя для потерпілих. Кримінально-правова сфера перебуває в процесі постійного розвитку. Тому потребує додаткових інвестицій у профілактику злочинності, вдосконалення їх розслідувань і реабілітацію жертв.

При цьому особливу увагу приділяють захисту вразливих категорій громадян: дітей, жінок, літніх людей, людей з інвалідністю. У ст. 28 Конституції України [1] закріплена категорична заборона будь-яких медичних, наукових чи інших експериментів без добровільної та інформованої згоди особи. Ця норма захищає людину від свавільних дій та забезпечує етичні норми в медицині та сфері наукових дослідів. Порушення цієї статті призводить до серйозної юридичної відповідальності. Зазначимо, що згода людини повинна мати добровільний та інформований характер, виключаючи примус чи маніпуляції.

Охорона репродуктивного здоров'я жінок – окрема непроста галузь, де актуальними є дискусії щодо абортів. Вагітним жінкам в Україні надається безоплатна кваліфікована медична допомога (зокрема й послуга штучного переривання вагітності), але питання абортів супроводжується широкою суспільною дискусією, включаючи етичні, релігійні та соціальні аспекти.

Обговорення абортів апелює різними точками зору: від «повністю заборонити аборти» до «розширити доступ до цих процедур». Держава шукає баланс між тим, щоб захистити право жінки на вибір у питанні абортів, і тим, щоб зберегти

життя майбутнього малюка. І тут важливим є комплекс заходів: від пропагування норм планування сім'ї і доступності засобів контрацепції до впровадження програм сексуального виховання для зниження кількості абортів. В останнє десятиріччя зміцнюється підтримка матерів і дітей (зокрема збільшуються материнські капітали, розширюється мережа дитячих установ тощо). Завдяки комплексу заходів, метою яких є поліпшення становища вагітних жінок і новонароджених дітей, зменшується кількість звернень на аборти. Проте, попри постійне вдосконалення системи, що забезпечує права і свободи людини в Україні, є низка викликів для нагального розв'язання. Серед них: недостатнє фінансування у сфері охорони здоров'я, недостатня доступність якісних медичних послуг для жінок з віддалених регіонів, недостатня поінформованість громадян щодо їх прав, а також виклики у правоохоронних органах і судовій системі. Щоб забезпечити ефективний захист життя, здоров'я та безпеки українців, потрібно постійно моніторити ситуацію, аналізувати наявні проблеми та вносити зміни до законодавства і правової практики.

Стан дослідження. Розгляд проблем, пов'язаних з незаконним проведенням абортів, дослідження злочинів, направлених проти життя і здоров'я людей, а також питання кримінальної відповідальності медпрацівників за такі злочини викладено в монографії В. В. Балабо. Питання незаконного проведення абортів вивчала І. Р. Христина. Проблемні аспекти встановлення покарання за незаконні аборти розглядала О. М. Алієва. Юридичні питання щодо жертв незаконних абортів і стерилізації висвітлювала О. П. Дьоміна. Суб'єктивний склад злочинів, пов'язаних з незаконним проведенням абортів, за ст. 134 КК України вивчали Д. В. Каменський і А. А. Вознюк, а самих суб'єктів таких злочинів аналізував Х. І. Романюк. Наслідки незаконно проведених абортів (зокрема безплідність) розглядалися в роботі І. В. Павленко.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити норми національного і зарубіжного законодавств щодо незаконного проведення абортів, щоб виявити правові прогалини та запропонувати їх виправлення.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 49 Сімейного кодексу України від 10.01.2002 № 2947-III [2], у дружини є право на материнство. Згідно зі ст. 51 Конституції України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [1], підґрунтям шлюбу є вільна згода жінки і чоловіка. І жінка, і чоловік у шлюбі наділені рівними правами і обов'язками. Проте в Сімейному кодексі України наголошується, що коли чоловік (або жінка) не бажає мати дитину (або нездатний / нездатна її зачати), шлюб може бути розірваний.

Кримінальне законодавство розмежовує поняття «аборт» і «незаконне проведення абортів». Незаконним проведенням абортів називають штучне переривання вагітності через стороннє втручання в організм жінки [3, с. 85]. Аборт вважається незаконним при порушенні всіх або однієї з умов законності (наприклад, якщо процедура проведена особою без вищої медичної освіти відповідного профілю). Незаконне проведення абортів передбачає кримінальну законодавчо закріплену відповідальність (ст. 134 КК України – Незаконне проведення абортів або стерилізації), однак не кожний незаконний аборт є кримінальним [4].

Звернемо увагу, що є певна неузгодженість між нормами: у кримінальному законодавстві використовується термін «аборт», а в законодавстві у сфері охорони здоров'я використовується термін «штучне переривання вагітності».

Слово «аборт» походить від латинських слів «abortus» і «abortio», що перекладається як «передчасні пологи» і «викидень». Буквально аборт – це припинення вагітності, що здійснюється в перші 28 тижнів вагітності, під час якого з матки видаляється плідне яйце або його частина. ВООЗ визначає аборт як мимовільний вихід яйця або медичне видалення ембріона (екстракція) за умови, що маса плоду не перевищує 500 г, що відповідає терміну до 22 тижнів вагітності.Abortом не є несвоєчасні пологи (коли жінка народжує незрілий крупний 28-тижневий плід – *partus immaturus*) і передчасні пологи (коли цей плід виживає до моменту виписки матері) [5].

Під «штучним перериванням вагітності» розуміють різні види зупинення вагітності:

- 1) медикаментозні аборти: вагітність переривається медикаментозним шляхом на терміні до 8 тижнів;
- 2) міні-аборти або вакуум-аспірації: вагітність переривається на терміні до 12 тижнів витисненням плодового яйця;
- 3) класичні (інструментальні) аборти: вагітність переривається під наркозом шляхом інструментального втручання;
- 4) інші види переривання вагітності на пізніх термінах [5, с. 99].

У медичній класифікації абортів враховуються різні чинники: строк вагітності (ранні аборти до 12 тижнів, пізні аборти 12–22 тижня, штучні пологи після 22 тижнів); методи проведення абортів (медикаментозні, хірургічні, вакуум-аспірації, вишкрібальні, індукція пологів); наявність або відсутність ускладнень та інші. Кожний з цих методів має свої медичні показання, свої особливості, свої ризики і наслідки для здоров'я жінок. Проте аборт – це не лише медичне, а й юридичне поняття, яке, відповідно до кримінально-правових норм, теж має певні нюанси. Юридичний термін має значні відмінності від медичного визначення. Перша відмінність полягає в тому, що юридичний термін «аборт» більш вузький, тому що не розповсюджується на мимовільні переривання вагітності (викидні). Мимовільні аборти стаються природним шляхом (без медичного втручання) і не вважаються злочином, тоді як штучний аборт викликається активним медичним втручанням, яке і припиняє вагітність. Друга відмінність полягає в тому, що юридичний термін «аборт» більш широкий, тому що охоплює різні ситуації впродовж усього терміну вагітності, регулюючи не лише саме ухвалення жінки щодо припинення вагітності, а й умови проведення абортів і наслідки для кожного учасника процесу.

Законодавства багатьох країн мають суворі норми щодо термінів, у межах яких дозволяється проведення абортів, і щодо показань для його проведення (наявність загрози життю матері, виявлення серйозних патологій плода, випадки зґвалтування та інші підстави). Юридичне регулювання проведення абортів у різних країнах варіюється залежно від культурних традицій: одні держави визначають аборт як легальну і доступну медичну процедуру, інші держави повністю забороняють проведення абортів або суворо обмежують підстави для його проведення. Різні бачення абортів призводить до складних правових і етичних дилем, які обговорюються на суспільному і законодавчому рівнях. Також зазначимо, що й на рівні однієї окремо взятої держави правові норми знають постійних змін залежно від змінення громадської думки і нових наукових досягнень в медицині. Тому питання абортів, залишаючись актуальними і багатограними, потребують уважних досліджень і фахових обговорень.

Правовими підставами для штучного переривання вагітності є:

1) згідно зі ст. 281 Цивільного кодексу України [7], дозволене штучне переривання вагітності за бажанням жінки за умови, що термін вагітності не перевищує 12 тижнів;

2) згідно з п. 1.8 Порядку надання комплексної медичної допомоги вагітним жінкам під час небажаної вагітності, форм первинної облікової документації та інструкцій, затверджених Наказом МОЗ України від 24.05.2013 № 423 [8], дозволене штучне переривання небажаної вагітності за умови, що вагітній жінці ще не виповнилось 14 років або вагітна жінка є недієздатною особою і її законні представники написали заяву на аборт;

3) згідно зі ст. 284 Цивільного кодексу України [7] та ст. 50 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» [9], дозволене штучне переривання вагітності у пацієнтку, які досягли 14 років, за їх згодою.

Наголосимо, що процедура штучного переривання вагітності у II триместрі може бути здійснена згідно з Переліком підстав для штучного переривання вагітності терміном від 12 до 22 тижнів, затвердженим Постановою КабМіну України від 15.02.2006 № 144 (144-2006-п) «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України».

У разі виникнення ускладнення під час або після здійснення оперативного втручання з метою штучного припинення небажаної вагітності в амбулаторних умовах, жінку терміново госпіталізують у стаціонарне відділення акредитованого закладу охорони здоров'я II та III рівнів. Після здійснення процедури штучного абортів при встановленні вроджених вад плода, несумісних з життям, проводять обов'язковий розтин плода (патолого-анатомічний висновок додають до форми № 003/о, результати розтину зазначають у виписному епікрізі) [10].

Якщо жінка бажає перервати небажану вагітність до 12 тижнів, операцію (процедуру) штучного переривання вагітності проводять акушери-гінекологи з відповідним рівнем підготовки і досвіду, за місцем звернення вагітної (у закладі охорони здоров'я II або III рівня акредитації), застосовуючи безпечні методики згідно з Клінічним протоколом. Проведення абортів в указаному випадку здійснюють після того, як вагітна жінка підписала обов'язкову інформовану добровільну згоду на проведення абортів (форма згоди затверджена Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 24.05.2013 № 423).

Штучне переривання вагітності у строк 12–22 тижнів передбачає наступні підстави: наявність певного інфекційного чи паразитарного захворювання (краснухи, ВІЛ-інфекції IV стадії, туберкульозу); наявність новоутворення (злоякісної пухлини будь-якої локалізації); виявлення патології ендокринної системи (тяжкої форми цукрового діабету, гіперпаратиреозу, гіперльдостеронізму); виявлення захворювання крові, кровотворних органів або окремих порушень імунної системи (апластичної анемії); діагностування розладів психіки та поведінки (судинної деменції, органічного амnestичного синдрому, не спричиненого алкоголем чи психотропною речовиною); наявність захворювання ЦНС (хвороби Альцгеймера, м'язової дистрофії); наявність захворювання системи кровообігу (вторинної гіпертензії, серцевої недостатності); наявність захворювання органів дихання (хронічної респіраторної недостатності); наявність захворювання органів травлення (непрохідності стравоходу, цирозу печінки); діагностування патології сечостатевої системи (гідронефрозу); виявлення

захворювання шкіри та підшкірної клітковини (пухирчатки); наявність захворювання кістково-м'язової системи та сполучної тканини; вроджена вада розвитку, деформація чи хромосомна аномалія; вік вагітної жінки менше 15 років або більше 45 років; вагітність, спричинена зґвалтуванням; настання інвалідності під час вагітності. Повний список підстав для штучного переривання вагітності містить Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2006 № 144 «Про реалізацію ст. 281 Цивільного кодексу України».

Крім зазначених вище підстав медичного характеру, є і підстави немедичного характеру для штучного припинення небажаної вагітності, зазначені в Переліку. У разі немедичного показання для абортів процедуру штучного переривання вагітності проводять при наявності заяви вагітної жінки або її законних представників (для неповнолітніх і недієздатних осіб) та при наявності документів для підтвердження цих обставин. Якщо при обстеженні вагітної жінки виявляється медичне показання, яке не зазначене в Переліку, але може загрожувати здоров'ю або життю жінки, рішення про проведення абортів приймається за заключенням, наданим консилиумом лікарів. Якщо виникає невідкладний стан (наприклад, маткова кровотеча), медичну допомогу надають за місцем звернення пацієнтки. Якщо проведення абортів показане на підставі вродженої вади розвитку плода, вагітну жінку направляють на подальше обстеження і медико-генетичну консультацію [10].

Отже, за одними юрисдикціями допускається штучне припинення вагітності на підставі медичних показань незалежно від терміну вагітності, а за іншими юрисдикціями проведення абортів суворо обмежено або повністю заборонено. Підкреслимо, що юридичні та медичні аспекти абортів можуть тісно переплітатися, але не можуть взаємозамінюватися. Медична система інформує людей щодо методів, ризиків та показань до абортів, а правова система встановлює правові межі для проведення абортів, норми регулювання їх легальності і норми юридичної відповідальності. Суспільне обговорення абортів може зачіпати коло етичних і моральних аспектів, спричиняючи ті чи інші розбіжності в законодавчих підходах по всьому світу. Більш того, сама доступність до процедур безпечного медичного переривання вагітності має нерівномірне географічне і соціально-економічне розподілення, що призводить до серйозних проблем у забезпеченні репродуктивного здоров'я жінок. З цих причин поняття абортів варто застосовувати обережно – з певною кількістю уточнень для уникнення некоректних тлумачень.

Згідно з моніторингом Всесвітньої організації охорони здоров'я, щорічна кількість абортів по всьому світу сягає 50 мільйонів, 50% яких здійснюється нелегальним шляхом, оминаючи норми законів. На підставі цих даних більш ніж 20% вагітностей вважаються приреченими на припинення. Кожний п'ятий людський ембріон гине незабаром після зачаття [11].

Відповідно до статистичних даних аналітичної платформи «Слово і діло» [12], кількість абортів, зроблених жінками в Україні за останні 10 років, виглядає наступним чином (табл. 1).

Відповідно до даних «Опендатаботу» [13] та Центру громадського здоров'я МОЗ, майже 90 тисяч абортів зроблено українками впродовж перших двох років повномасштабного вторгнення. Починаючи з 2011 року, спостерігалось поступове зниження кількості абортів. Зазначимо, що до початку вторгнення кількість абортів мала щорічне середньоста-

Рис. 1. Як змінювалась кількість абортів в Україні

Рис. 2. Жінки якого віку найчастіше роблять аборт

згвалтування, коли плід має серйозну аномалію, коли вагітність створює серйозну загрозу фізичному або психічному здоров'ю жінки; аборти за медичними показаннями допускаються також в Польщі, Ізраїлі, Аргентині, Бразилії, Мексиці, Алжирі, Нігерії, Коста-Ріці, Пакистані, Перу, Болівії, Гані, Кенії, Марокко та Уругваї [14; 15];

– країни, які допускають проведення абортів не лише за медичними, а й за соціально-економічними показаннями: наприклад, у таких державах, як Люксембург, Великобританія, Фінляндія, Індія, Ісландія та Японія, штучно перервати вагітність дозволяється за медичними показаннями (при аномаліях плоду та загрозі життю жінки) та за соціально-економічними показаннями (при низькому рівні життя і доходів, а також при підтвердженні згвалтування); у Великобританії, згідно з законом «Про аборти», медичний аборт допускається за наявності висновків 2-х лікарів із зазначенням причин необхідності проведення абортів [14; 15];

– країни, які законодавчо закріплюють свободу абортів: держави з цієї категорії є найбільш ліберальними, визнаючи за жінкою право самій приймати рішення щодо продовження вагітності [14; 15].

В останній категорії держав кримінально караються тільки ті аборти, які проводять за межами лікарень на пізніх термінах вагітності.

Штучні аборти на ранніх термінах вагітності дозволяють країни СНД і Балтії, колишні югославські республіки, Австрія, Австрія, Албанія, Бельгія, Болгарія, Угорщина, В'єтнам, Німеччина, Греція, Данія, Італія, Камбоджі, Канада, КНР, Куба, Монголія, Нідерланди, Норвегія, Румунія, Сінгапур, Словаччина, США, Туніс, Туреччина, Франція, Чехія, Швеція, ПАР. Наприклад, Франція допускає проведення абортів до завершення 12-го тижня вагітності, а після 12 тижнів – лише за наявністю медичних висновків. Також переривання вагітності у період перших 12 тижнів дозволяють Німеччина, Данія, Бельгія та Норвегія, а аборт після 12 тижнів може бути проведений виключно на підставі вагової причини. Законодавство невеликої латиноамериканської країни Гайани дозволяє проведення

абортів лише в перші 8 тижнів вагітності, в Туреччині цей термін збільшений до 10 тижнів, але для здійснення абортів заміжньої жінки обов'язковою є згода її чоловіка, а для здійснення абортів незаміжньої жінки обов'язковою є згода потенційного батька її дитини [14; 16].

Законодавство США довгий період часу забороняло будь-які аборти, лише в 1967–1973 роках 17 штатів внесли зміни в місцеві законодавства, визначивши терміни вагітності, в межах яких допускається проведення абортів (такі терміни кожний штат визначає самостійно). Сусідня Канада має аналогічну ситуацію: тут найбільшим терміном вагітності, в межах якого допускається проведення абортів, вважають 18 місяців і 6 днів.

Аборти за соціально-економічними причинами у терміни до 24 тижнів дозволені в Англії, проте заборонені в Шотландії. Фінляндія допускає переривання вагітності при наявності соціальних показань лише в період перших 12 тижнів, а в більш пізні строки – виключно за наявності серйозних аномалій плоду або небезпеки для життя і здоров'я родиллі [14; 16].

Учений Бутрин-Бока Н. С. досліджував також відповідальність осіб за здійснення незаконного переривання вагітності в різних країнах, звертаючи велику увагу на дві європейські держави: Польщу, де аборти допускаються тільки на підставі медичних показань, і Німеччину, де закріплено свободу проведення абортів [14].

Кримінальний кодекс Польщі визначає злочини проти нормального розвитку плоду як злочини проти життя і здоров'я. До такої категорії злочинів віднесені: аборти за згодою вагітної, які порушують приписи закону або у випадку схвалення жінки до абортів; аборти без згоди вагітної з використанням насильства, погроз, обману тощо. Обставинами, обтяжуючими покарання, вважають: смерть вагітної внаслідок абортів і проведення абортів на терміні, коли плід здатен самостійно жити за межами утробы матері [14; 16].

Кримінальний кодекс Німеччини передбачає усвідомлення жінкою факту, що в ненародженій дитині теж є право на життя (це право розповсюджується на всі стадії вагітності). При доведенні, що вагітна усвідомлювала вищезазначене при

прийнятті рішення щодо абортів, жінка нестиме кримінальну відповідальність згідно зі статтями розділу КК ФРН «Карані діяння проти життя». Зазначимо, що у кримінальному законодавстві Німеччини такий склад злочину закріплений з метою «агітації за переривання вагітності». Також КК ФРН передбачає кримінальне покарання за збут препаратів для припинення вагітності [14; 16].

Аналізуючи законодавство України в питаннях переривання вагітності та зіставляючи норми законів з висновками науковців, юристів, медиків та інших фахівців у сфері репродуктивного здоров'я, доходимо висновку, що в країні зберігається легальний характер проведення абортів. Українським законодавством жінкам гарантується право самим приймати рішення щодо продовження чи припинення вагітності. Це право закріплено законодавчо, ґрунтуючись на принципі самовизначення, коли за людиною визнається право розпоряджатися своїм тілом і здоров'ям.

Зазначимо, що це право не абсолютне – воно залежить від певних часових і медичних обмежень. Так, право на аборт може обмежуватися на пізньому терміні вагітності (за винятком ситуацій, коли є небезпека для життя і здоров'я породіллі або важка патологія плода, підтверджена медичним висновком). В Україні діють суворі медичні протоколи з проведення абортів – це забезпечує безпеку вагітної та мінімізує ризик ускладнення. Також українським законодавством передбачено обов'язкові консультації жінки до проведення абортів, роз'яснення можливих наслідків та забезпечення доступу до контрацепції.

Проте, ситуація з безпечним перериванням вагітності є неоднорідною по Україні: наприклад, в невеликих містах і особливо селах доступ жінок до кваліфікованих медичних послуг (зокрема до процедури абортів) може мати суттєві обмеження, пов'язані з недостатньою кількістю лікарів певних категорій, відсутністю необхідного медичного обладнання і препаратів, а також з випадками негативного ставлення до абортів деяких медичних працівників. Чинники соціально-економічного характеру теж впливають на обмеження: вагітні з малозабезпечених родин стикаються з додатковою перешкодою в доступі до абортів через фінансові проблеми. Недостатня інформованість щодо репродуктивного здоров'я та контрацепції – ще один причина збільшення кількості небезпечних підпільних абортів, які створюють реальну загрозу життю і здоров'ю жінок.

Враховуючи це, зазначимо, що, маючи законодавчо закріплене право жінок на аборт, діяльність, направлена на забезпечення і покращення доступу до безпечної і законної медицини, потребує системності і постійності. Заходи по розширенню доступу жінок до кваліфікованих процедур можуть містити: курси з підвищення кваліфікації медичних працівників, масштабування доступу до контрацептивних засобів і препаратів, просвітницьку діяльність про репродуктивне здоров'я та відповідальне батьківство, психологічну підтримку жінок, які вирішили перервати вагітність. Лише комплексним підходом, який охоплюватиме і юридичні аспекти, і медичні чинники, і соціально-економічні причини, можна забезпечити жінкам гарантії реалізації їх права на безпечне і законне проведення абортів в Україні, що, своєю чергою, знижуватиме кількість небезпечних абортів. Подальший аналіз має бути спрямований на дослідження того, як різні соціальні чинники впливають на доступ до якісного проведення абортів в різних областях України.

За Собко Г. М., поняття «примус», яке використовується в різних статтях КК України, охоплює як процес примушування, так і результат примушування. Фізичне і психічне примушування як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння, означають, що, застосувавши вплив, примушувач отримав результат – примушуваний порушив правоохоронювані інтереси, адже у випадку, коли примушувач не отримав результат, немає і підстав говорити про обставину, що виключає кримінальну протиправність діяння. Законодавче розуміння примусу, як способу підбурювання, теж охоплює і процес, і результат – під впливом примушування підбурюваний скоює кримінальне порушення. Аналогічний розгляд стосується і примушування, внаслідок впливу якого вчиняється кримінальне порушення з обставиною, що пом'якшує покарання.

Важливо зазначити, що примус в законодавчому тлумаченні може мати значення лише процесу, а щодо кінцевого результату (здійснення чи нездійснення вимоги) юридичне значення для призначення кримінальної відповідальності може бути відсутнє. Так, діяння, пов'язані з примусом (наприклад, коли священнослужителя примушують провести релігійний обряд, коли особу примушують відмовитися від надання свідчень, коли особу примушують займатися проституцією тощо), є кримінальними злочинами формального складу, відповідальність за які настає незалежно від того, чи отримав примушувач результат (скоїв примушуваний дію чи відмовився від її скоєння) [17, с. 118]. Одночасно з цим, у кримінальному праві під фізичним примусом (насильством) розуміють протиправний фізичний вплив на особу (з використанням фізичної сили, нанесенням ударів, побиттям, тілесними ушкодженнями, введенням в організм різних препаратів тощо) для примушування її до вчинення кримінального діяння (не чинити перешкод для проникнення на склад, внести неправильний запис, видати чужі речі тощо). Фізичне примушування, коли примушувану людину повністю позбавили можливостей діяти чи утриматися від дій, визнають як непереможне примушування [18].

Діяння, які визнаються як фізичний примус:

- позбавлення особи фізичних можливостей керувати своїми діями шляхом зв'язування, замкнення у приміщенні, завдання тілесного ушкодження, яке спричинило втрату свідомості, тощо);

- злам психологічного опору особи і змушування її до вчинення заборонених законом дій шляхом мордування, катування тощо).

Під психічним примусом розуміють погрози застосувати до особи фізичне насильство або заподіяти матеріальну чи моральну шкоду (погроза вбивством, погроза знищення чи пошкодження майна, погроза поширення приватних відомостей, що завдають репутаційних втрат, тощо) для спонукання особи до вчинення кримінального діяння [18].

Психічний примус – це також і:

- застосування або погроза застосувати певне фізичне насильство (наприклад, шляхом використання зброї);

- застосування або погроза застосувати насильство по відношенню до рідної чи близької людини (або іншої людини, чия доля важлива для примушуваного);

- знищення або погроза знищити майно, яке є власністю потерпілого або власністю його рідної чи близької людини (або іншої людини, чия доля важлива для примушуваного);

- розголошення або погроза розголосити відомості, які особа має бажання зберігати в таємниці;
- вплив на психічний стан особи шляхом гіпнозу або іншого подібного методу впливу.

Питання щодо відповідальності людини за порушення правоохоронюваних інтересів внаслідок фізичного примушування, в результаті чого особа могла продовжувати діяти (а також внаслідок психічного примушування згідно з ч. 2 ст. 40) регламентуються положеннями Кримінального кодексу про крайню необхідність [18]. У цих ситуаціях фізичне чи психічне примушування повинно визнаватись у якості своєрідного прояву небезпеки, що загрожувала особі або її рідній / близькій людині чи людині, доля якої важлива для особи, їх законним правам та інтересам.

Винний, який шляхом застосування фізичного чи психічного примушування змусив іншу особу під впливом примусу до скоєння протиправної дії чи бездіяльності, несе кримінальну відповідальність за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам незалежно від того, чи кваліфіковано як злочин поведінку примушованого [18].

Поняття примусу у кримінальному праві складний і багатогранний феномен, який складається і з фізичного, і з психічного впливу на жертву з метою отримати її згоду на виконання або невиконання певних дій. Наголосимо, що примушування здатне проявлятися в різних формах. Примус тягне за собою серйозні наслідки (як для самих примушованих осіб, так і для всієї правової системи).

Однією з форм примусу є фізичне насильство, яке набуває різних проявів, спрямованих не лише на примушованого, а й на його близьких. Серед цих проявів можуть бути як відкрите насильство, так і завуальовані форми тиску, які завдають глибоких фізичних і психічних травм. Наприклад, у деяких ситуаціях примушована особа піддається залякуванню, яке представляє собою ще одну форму фізичного примушування, коли погрози насильством використовують з метою маніпулювати поведінкою людини.

Психічне примушування також здійснюється з використанням різних комунікативних засобів: усних погроз, письмових повідомлень, електронного листування через електронну пошту чи месенджери. З урахуванням сказаного важливо наголосити, що під руйнівним впливом погроз і шантажу психічний стан жертв погіршується, формуючи через страх і безвихідь суїцидальне підґрунтя. Чинення психологічного тиску може відбуватися і через близьких людей, і через сторонніх осіб, ускладнюючи ситуацію для примушованої особи. Наприклад, у випадку примушування до абортів жінка може піддаватися тиску і з боку партнера, і з боку рідних, і з боку лікарів (з нав'язуванням своїх поглядів і рішень від кожної з цих категорій). Особлива увага має приділятися схиланню до припинення вагітності. Такий тиск є порушенням права жінки на свободу вибору і може бути кваліфікований як злочин діяння. Штучний аборт, здійснений без вільної згоди вагітної, є умисним заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю згідно зі ст. 134 КК України. Підкреслимо, що проведення абортів за відсутності згоди є кримінально караним. Проте зазначимо і те, що особа, яка проводить процедуру абортів, може не знати, що жінку змусили на аборт шляхом тиску чи погроз, що згода жінки на аборт могла бути отримана не добровільно.

Багато факторів можуть тиснути на жінку (зокрема соціальні, культурні та економічні обставини). Вагітні, які нале-

жать до уразливих категорій (наприклад, категорія низькооплачуваних працівниць, категорія жінок, що опинились у складних життєвих ситуаціях, тощо), стикаються з додатковими формами примусу. Через страх втрати фінансової підтримки чи засудження з боку громади, часто їх змушують приймати рішення, які суперечать їх дійсним бажанням.

У Кримінальному кодексі України враховане також питання невинного завдання шкоди, що додатково ускладнює правозастосування. У випадку, коли лікар, який перериває вагітність, не знає про те, що згода жінки була отримана під примусом, його діяння не підлягає кримінальній відповідальності. Це свідчить про те, що необхідно підвищувати рівень обізнаності медпрацівників щодо ознак і проявів примушування, а також щодо правильних дій в таких випадках.

Отже, правове значення примусу має складний і багатоаспектний характер, потребує уважного вивчення. Першочерговими пріоритетними заходами можуть бути: розвиток правового захисту жінок, які перебувають у вразливому становищі, підвищення рівня обізнаності як серед громадян, так і серед фахівців в медичній і правовій сфері, профілактика примусу та захист прав жінок.

Ще один прояв примусу полягає у використанні залежного стану вагітної. Про матеріальну залежність вагітної йдеться тоді, коли жінка перебуває на повному чи частковому утриманні примушувача або отримує від нього інший вид істотної матеріальної допомоги. Інший вид залежності вагітної має родинний, шлюбно-сімейний, партійний, релігійний, службовий, навчальний чи інший характер відносин [3, с. 102]. Іншими словами, ключовою причиною, яка примушує жінку до переривання вагітності, може бути матеріальна чи інша залежність від примушувача. Така залежність особливо актуальна для вразливих категорій громадян (наприклад, неповнолітніх, в яких часто немає можливостей для прийняття самостійних рішень). Неповнолітня дівчина, яка перебуває під опікою батьків, може піддаватися тиску в різних проявах (так, батьки можуть примусити доньку на аборт, керуючись страхом суспільного осуду чи страхом соціальної стигматизації внаслідок вагітності неповнолітньої доньки, особливо якщо виникла позашлюбна вагітність). Чинення тиску особливо помітне в релігійних родин, де традиційним цінностям і нормам надають значущої ролі. Також примушувати до переривання вагітності може й батько дитини.

У деяких ситуаціях чоловіки наполягають на аборті з метою уникнення фінансово-юридичних обов'язків, які передбачає батьківство. Усе це посилює тиск на вагітну, в якій може бути недостатньо сил і підтримки для протистояння таким випробуванням. Тиск може посилюватися і за відсутності доступу до інформаційних ресурсів, які надають жінкам допомогу в ухваленні усвідомлених рішень. Частину вагітних можуть і не підозрювати про те, якими вони володіють правами і можливостями для збереження вагітності і отримання необхідної підтримки.

Висновок: Підсумовуючи вищевикладене, підкреслимо важливість просвітницької діяльності, освітніх і інформаційних заходів для роз'яснення репродуктивних прав громадян, а також важливість доступних медичних і соціальних послуг. Отже, переривання вагітності є не тільки питанням індивідуального вибору, а й складною соціальною проблемою, для розв'язання якої потрібен комплексний підхід та створення умов, за яких вагітні (особливо представниці категорії неповнолітніх і вразливих) ухвалюватимуть рішення, пов'язані з їх тілом,

здоров'ям і майбутнім, без страху і примусу (не під впливом тиску з боку оточення). Суспільство повинно вдосконалювати систему підтримки вагітних жінок, захищаючи їх законні права, надаючи їм необхідну інформацію та забезпечуючи доступ до необхідних ресурсів. З урахуванням зазначеного, пропонуємо внесення змін до ст. 134 КК України: формулювання «Незаконне проведення абортів або стерилізації» може бути подано в наступній редакції: «Незаконне проведення абортів або стерилізації, вчинене із застосуванням шантажу, примусу, матеріальної або іншої залежності потерпілої, – карається».

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 20.12.2024).
2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14?find=1&text=аборт#Text> (дата звернення: 10.12.2024).
3. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-е вид., доп. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 1040 с.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.12.2024).
5. Аборт. Електронна версія «Великої української енциклопедії». URL: <https://vue.gov.ua/Аборт> (дата звернення: 10.12.2024).
6. Ткаченко І. М. Кримінально-кримінологічна характеристика незаконного проведення абортів в Україні. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc6-2-2/26.pdf> (дата звернення: 11.12.2024).
7. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15?find=1&text=аборт#Text> (дата звернення: 11.12.2024).
8. Порядку надання комплексної медичної допомоги вагітній жінці під час небажаної вагітності, форм первинної облікової документації та інструкцій щодо затверджений Наказом МОЗ України від 24.05.2013 № 423. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1095-13#Text> (дата звернення: 11.12.2024).
9. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12?find=1&text=аборт#wl_1 (дата звернення: 11.12.2024).
10. Штучне переривання вагітності: підстави і відповідальність. *WikiLegalAid*. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Штучне_переривання_вагітності:_підстави_і_відповідальність (дата звернення: 11.12.2024).
11. Офіційна статистика за кількістю абортів в світі по країнах. URL: <https://surl.li/zmvzvp>
12. Скільки абортів зробили жінки в Україні упродовж десяти років «Слово і Діло». URL: <https://surl.li/yvpxxu> (дата звернення: 21.12.2024).
13. Оpendatabot. На 18% знизилася кількість абортів від початку великої війни. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/abortions-2023> (дата звернення: 21.12.2024).
14. Бутрин-Бока Н. С. Штучне переривання вагітності: правовий досвід зарубіжних країн. *Право та державне управління*. С. 29–32.
15. Білоусов В. М. Штучне переривання вагітності: прогалини в цивільному законодавстві. *Юридичний вісник*. 2016. № 1(38). С. 99–104.
16. Черевко К. О. Кримінально-правовий аналіз міжнародного законодавства щодо норми про кримінальну відповідальність за незаконне проведення абортів. *Форум права*. 2013. № 3. С. 733–738.
17. Собко Г. М. Стівідношення понять «примус», «примушування» та «наси́льство». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019 № 40. С. 117–120. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc40/29.pdf>.
18. Що таке примус та як кваліфікують діяння під примусом. *Юридична Газета online*. URL: <https://surl.li/jmhcxhf>

Tkach Yu., Harkusha A. Some problematic issues of criminal liability for illegal abortion

Summary. The article highlights the relevant and important aspects of qualification of illegal abortions, emphasizing the complex legal issues of criminalization of this criminal act. The author emphasizes the inconsistency that exists between criminal law and public health legislation, creating legal gaps and complicating law enforcement. The article analyzes in detail the requirements for medical operations, which helps to identify the main signs of illegal abortion (illegal termination of pregnancy). Based on the results of the analysis, the author concludes that it is necessary to amend the disposition of Article 134 of the Criminal Code of Ukraine. In view of the above, we propose to amend Article 134 of the Criminal Code of Ukraine: the wording “Illegal abortion or sterilization” may be presented in the following wording: “Illegal abortion or sterilization committed with the use of blackmail, coercion, material or other dependence of the victim shall be punishable”. These changes will primarily clarify the medical terminology used in the legislation, which will help to avoid ambiguity and increase legal certainty. The author also raises the pressing issues of women’s reproductive health and their right to safe abortion. Today, many countries are revising their laws to ensure a balance between human rights and the protection of women’s lives and health. Therefore, it is extremely important that the revision of legislation in this area is an important step towards ensuring the rights and health of women in the country. Criminal liability should be justified so that it does not become an instrument of pressure on women going through difficult life situations (especially in the context of Russia’s armed aggression against Ukraine). In order to ensure proper criminal legal protection of women’s reproductive health, it is necessary not only to amend the current legislation, but also to ensure a comprehensive approach to addressing these issues (with the use of education, access to medical services, and psychological support for women in difficult situations).

Key words: abortion, artificial termination of pregnancy, illegal abortion, responsibility for illegal abortion, coercion, material dependence.

Томаш М. Г.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича***Боднарчук О. М.,***кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена теоретичному і практичному аналізу протидії злочинності за допомогою кримінально-правових та кримінологічних методів в умовах війни. У статті досліджуються основи та особливості реалізації кримінально-правової політики як системної відповіді на кримінальні загрози, що виникли через збройну агресію. Поряд із кримінально-правовим підходом в статті застосовано кримінологічну перспективу для вивчення, опису та пояснення сутності й детермінантів злочинності в результаті агресії. Аналізуються причини, структура та прояви злочинності. Окремо розглядається вплив воєнних і антивоєнних чинників на криміногенну ситуацію, висвітлюються її тенденції, а також проблеми адаптації системи протидії злочинності й шляхи їх подолання. Стаття орієнтована на досягненні окресленої мети, а саме охарактеризувати найвагоміші причини динаміки злочинності під час війни.

Аналізуючи проблематику протидії злочинності в умовах воєнного стану, важливо зосередити увагу на визначенні та систематизації низки ключових індикаторів. Ці індикатори мають прямий вплив на результативність заходів, спрямованих на зниження рівня злочинності та забезпечення громадської безпеки. Особливо актуальним є дослідження таких аспектів, як адаптація правоохоронних органів до нових реалій, доступність ресурсів для проведення оперативно-розшукових заходів, ступінь координації між різними структурами, а також психологічний стан населення у складних умовах воєнного часу. Відстеження і аналіз цих чинників дозволяє виявити слабкі місця, прогнозувати потенційні виклики та оптимізувати стратегії боротьби зі злочинністю відповідно до актуального соціально-політичного контексту.

Для стабілізації системи протидії злочинності в Україні в умовах воєнного стану варто реалізувати такі ключові заходи: 1) розроблення та затвердження стратегічного плану боротьби зі злочинністю, адаптованого до воєнних реалій; 2) посилення антикорупційних заходів; 3) розроблення концепції перехідного правосуддя з акцентом на наукове обґрунтування його кримінологічного забезпечення для гарантування успішної імплементації; 4) оптимізація кримінально-превентивної діяльності спеціалізованих органів протидії злочинності через внесення змін до механізму координації правоохоронних органів у цій сфері. Ці дії сприятимуть забезпеченню комплексного підходу до системи протидії злочинності в умовах викликів, що постали перед країною.

Ключові слова: війна, кримінальні правопорушення, злочинність, механізми протидії, індикатори, причини, динаміка, воєнний стан.

Постановка проблеми. Жахлива війна, розв'язана російською федерацією проти України, є не лише глибокою раною для українського народу, але й гострим викликом для сучасності, який порушує фундаментальні питання демократії, гуманності, колективної єдності та життєздатності і стійкості європейської цивілізації. Опір російській агресії відображає спільну волю хоробрих українців та європейської спільноти, об'єднаних у прагненні до перемоги України в цій кривавій боротьбі. Визначення, адаптація та фіксація поточних (військових) змін, а також управління ними є необхідними умовами для тріумфу добра над злом. Злочинність у контексті цих ключових аспектів війни займає одне з провідних місць через криміногенний характер як самої агресії, так і механізмів функціонування російського фашистського політичного режиму. Успішна протидія злочинності у воєнний час слугує важливим індикатором ефективності ведення оборонної війни.

Стан дослідження. У різні історичні періоди проблематика протидії злочинності в умовах воєнного стану привертала значну увагу наукової спільноти. Цій темі було присвячено чимало праць, які внесли істотний вклад у формування теоретичних і практичних підходів до її вирішення. Зокрема, вагомі результати в дослідженні цього питання досягли такі видатні науковці, як А. А. Вознюк, Б. М. Головкін, М. В. Карчевський, О. Г. Колб, О. М. Бандурка, В. В. Голіна, Л. М. Давиденко, О. М. Литвинова, М. І. Данышин, О. М. Джу́жа, А. Е. Жалінський, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, В. М. Кудрявцев, В. М. Куца та інші, чії роботи заклали основу для подальших розвідок у цій галузі.

Незважаючи на те, що більшість цих досліджень проводилася ще в різні етапи розвитку української державності, їхній зміст залишається актуальним і нині. Багато з цих праць набули статусу фундаментальних і слугують орієнтиром для сучасних теоретиків та практиків у сфері забезпечення правопорядку.

Мета статті полягає в аналізі питань, пов'язаних із протидією злочинності в умовах воєнного стану, а також у визначенні проблемних аспектів кримінально-правової охорони.

Виклад основного матеріалу. Початок повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну суттєво ускладнив умови функціонування як системи протидії злочинності, так і всіх інших соціальних систем, підсистем і інститутів нашої держави. Вони опинилися в умовах крайньої несприятливості, невизначеності та складності прогнозування. У таких обставинах система протидії злочинності пройшла певну еволю-

цію: спочатку занепад, потім адаптацію, а згодом наблизилася до початкових ознак стабілізації. Водночас вона залишається в стані постійних змін, динаміка яких часто характеризується суперечливістю, непослідовністю та відсутністю стратегічної спрямованості, що свідчить про домінування умовної адаптації та короткострокових рішень. Система протидії кримінальним правопорушенням продовжує перебувати у нестабільному стані. На різних рівнях спостерігаються значні дисбаланси як у структурному, так і у функціональному аспектах. Така хиткість серйозно заважає ефективній боротьбі зі злочинністю, водночас сприяючи зростанню криміногенного потенціалу. Це створює ризик різкого вибуху кількості злочинів у короткостроковій перспективі в різних сферах і формах.

Проблему протидії злочинності висвітлювали у своїх наукових дослідженнях такі автори, як О. М. Бандурка, В. В. Голіна, Л. М. Давиденко, О. М. Литвинова, М. І. Даньшин, О. М. Джужа, А. Е. Жалінський, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, В. М. Кудрявцев, В. М. Куца та багато інших. Незважаючи на значущість і фундаментальність цих досліджень, необхідно зазначити, що їхній фокус здебільшого був спрямований на теоретичні та прикладні підходи до формування системи протидії злочинності в умовах звичного функціонування суспільства. Водночас війна докорінно змінила сприйняття усталених академічних та практичних підходів, змусивши наукову спільноту переосмислити проблему у світлі нових викликів, зокрема нестабільності, часткової дисфункції кримінально-превентивних інститутів, дисбалансу в репресивних функціях і не вирішених питань кримінологічного прогнозування у післявоєнний період. На сьогоднішній день спостерігається зростання кількості зареєстрованих проваджень, тоді як зменшення частки справ, переданих до суду, і кількості засуджених свідчить про загальний вплив агресії Російської Федерації на практичне застосування кримінально-правових норм. Правоохоронні органи фіксують численні кримінальні правопорушення з боку агресора, але можливості притягнення винних до кримінальної відповідальності наразі залишаються обмеженими. Також змін зазнала структура зареєстрованих проваджень і кількість засуджених осіб. Традиційно протидію злочинності розглядають як систему форм і методів впливу держави та суспільства на злочинність і її причини. Це комплекс заходів, що реалізуються як спеціалізованими суб'єктами правоохоронної системи, так і іншими уповноваженими інституціями. Правоохоронна система є невід'ємною підсистемою загальної системи забезпечення безпеки, яка покликана виконувати соціальну функцію охорони, підтримання законності та дотримання правопорядку [1].

Протидія кримінальним правопорушенням представляє собою складне організаційно-правове явище, спрямоване на вдосконалення кримінологічної діяльності. Це охоплює систему заходів, метою яких є усунення, нейтралізація та блокування причин, чинників, умов і детермінантів, що сприяють злочинності [2].

За словами правознавця та фахівця в галузі кримінального права Віталія Куца, боротьба зі злочинністю має ґрунтуватися на реалізації соціально-управлінської діяльності. Ця діяльність повинна бути тісно пов'язана з громадськими та приватними ініціативами, а також із зусиллями кримінально-юстиційної системи, спрямованими на стримування злочинності та підтримання її на соціально прийнятному рівні. Основним завданням тут є запобігання правопорушенням і правове реагування

на них, як частини взаємопов'язаного та безперервного процесу [3]. Цілком логічно й обґрунтовано наголосити на тому, що основоположним і домінуючим принципом функціонування будь-якого державно-правового механізму боротьби зі злочинністю є чітко сформульована та систематизована кримінально-правова політика. Водночас ключові напрями цієї політики безпосередньо залежать від об'єктів кримінально-правової охорони, які, у свою чергу, структуровані відповідно до їхнього родового характеру. Така систематизація здійснюється із врахуванням рівня значущості тих чи інших об'єктів для суспільства, що дає змогу акцентувати увагу на найбільш важливих сферах суспільного життя, які потребують пріоритетного захисту. Таким чином, подібний підхід забезпечує максимальну ефективність функціонування системи державної протидії злочинності.

Протидія злочинності становить собою, передусім, комплексний та багаторівневий об'єкт соціального управління, що передбачає координацію різноманітних за формами діяльності залучених суб'єктів. До цих суб'єктів належать державні та недержавні органи й установи, громадські об'єднання та навіть окремі громадяни. Усі вони взаємодіють у межах розгалуженої системи спеціальних заходів, спрямованих на пошук ефективних шляхів, засобів та можливостей для оптимального впливу на злочинність. Основною метою такої діяльності є не лише зниження темпів зростання злочинної активності на всіх рівнях, але й нейтралізація чинників, які сприяють її виникненню. Це сприяє створенню умов, що обмежують масштаби злочинних проявів до рівня, який суспільство сприймає як прийнятний з точки зору соціальної стабільності та безпеки [4]. Метою заходів протидії є мінімізація або повна ліквідація негативних наслідків, спричинених злочинною діяльністю. Для досягнення цієї мети застосовуються різні способи, які передбачають як активну профілактику, так і оперативну боротьбу із злочинами. Профілактичні заходи зосереджуються на ранньому виявленні та усуненні [5].

Загальнотеоретичні положення, які є загальновідомими та сформованими для застосування в стандартних умовах функціонування системи протидії злочинності, наразі потребують глибшого опрацювання. Їх варто розглядати в умовах винятковості, що вимагає більшої адаптації до сучасних викликів, точнішого уточнення окремих аспектів, а також деталізації механізмів їхнього впровадження. Слід підкреслити, що в умовах війни система протидії злочинності постала перед безпрецедентними викликами. Вона зазнала суттєвих змін, що мають нестабільний характер, і нині перебуває у стані турбулентності. Відзначилися значні збої у функціонуванні механізмів, спрямованих на забезпечення її цілісності, керованості та збалансованості, що створює додаткові труднощі в управлінні.

Під час аналізу проблематики протидії злочинності в умовах воєнного стану необхідно виокремити низку ключових індикаторів, які безпосередньо впливають на ефективність цього процесу. До таких індикаторів належать наступні аспекти:

По-перше, існує значне скорочення чисельності особового складу в Національній поліції, Службі безпеки України та інших правоохоронних органах через бойові втрати, а також звільнення співробітників за дискредитуючими обставинами. Зокрема, до таких обставин належать вчинення злочинів проти основ національної безпеки України. Хоча кількість осіб із цієї останньої категорії порівняно невелика (точні цифри визна-

чити важко), у масштабах окупованих територій вона є досить помітною. Це включає правоохоронців, які не змогли виїхати з окупованих регіонів, але зберегли лояльність до української держави, а також тих, хто виїхав за кордон.

По-друге, вимушені евакуаційні переміщення правоохоронних підрозділів з тимчасово окупованих територій створюють серйозні інфраструктурні труднощі. Вони охоплюють питання розміщення особового складу у тимчасових приміщеннях, забезпечення матеріально-технічних ресурсів та організації службової діяльності для майже всього спектру правоохоронних органів. Повернення до звільнених регіонів стикається зі значними викликами через зруйновану та розграбовану інфраструктуру. Прикладом цього є ситуація в Київській, Чернігівській, Сумській, Харківській областях, а також у місті Херсоні й на правобережній частині Херсонщини. У таких умовах відновлення присутності правоохоронців здійснюється вкрай обмежено. Це стосується не лише кількості особового складу, але й спектра напрямів діяльності та функціональних зон правоохоронної роботи.

По-третє, через очевидні перешкоди, спричинені війною, повноцінне та масштабне розгортання діяльності Бюро економічної безпеки виявляється фактично неможливим. Це стосується і кадрових питань, і матеріального забезпечення, і створення необхідної інфраструктури для ефективної роботи цієї установи.

По-четверте, навіть на тлі масштабних злочинів міжнародного характеру, які здійснюються на території України (агресія, воєнні злочини, акти геноциду та злочини проти людяності), механізм міжнародної кримінальної юстиції продовжує демонструвати серйозні прогалини. По-перше, досі не створено і навіть не розглядається як близькоперспективне питання створення спеціального міжнародного трибуналу *ad hoc* для розгляду злочинів агресії, скоєних військово-політичним керівництвом Російської Федерації. По-друге, юрисдикція Міжнародного кримінального суду поширена лише на воєнні злочини, залишаючи поза увагою інші категорії міжнародних злочинів у контексті збройного конфлікту в Україні. По-третє, Інтерпол показує повну неспроможність виконувати завдання щодо міжнародного розшуку воєнних злочинців на підставі запитів української сторони. Він аргументує свої дії тим, що кримінальні переслідування є нібито політично вмотивованими, що робить ці злочини неекстрадиційними. У цьому контексті стає очевидним невідкладна потреба інтеграції потужностей міжнародної кримінальної юстиції для протидії злочинам, пов'язаним із військовими діями, та забезпечення справедливості на національному і глобальному рівнях.

Висвітлюючи основні індикатори, які впливають на ефективність протидії злочинності в умовах воєнного стану, доцільно акцентувати увагу на динаміці зростання рівня злочинності. Серед ключових показників варто розглянути збільшення кількості кримінальних правопорушень, зокрема тяжких та особливо тяжких злочинів, а також частіше виявлення фактів мародерства, корупційних схем та порушень громадського порядку. Важливим аспектом є також оцінка змін у структурі злочинності, які можуть проявлятися у збільшенні випадків економічних злочинів або злочинів проти національної безпеки. Такий аналіз дозволяє не лише виявити проблемні зони, але й визначити напрями підвищення ефективності роботи правоохоронних органів у специфічних умовах воєнного стану.

Загальний аналіз ситуації демонструє суттєві зміни в криміногенній обстановці країни в умовах війни, що відображається у наступних аспектах:

- спостерігається загальне зростання рівня злочинності приблизно на 11%, що значною мірою пояснюється зменшенням статистичної бази обліку через зменшення території фактичного правового контролю (внаслідок тимчасової окупації окремих регіонів) та значним негативним міграційним балансом. Виїзд за кордон понад 7 мільйонів громадян України створив додатковий вплив на статистичні показники;

- ефективність розкриття кримінальних правопорушень, які вже були вчинені, знизилась приблизно на 26%. Цей показник погіршився під впливом різних факторів, пов'язаних із війною, що ускладнили процеси правосуддя;

- спостерігається зменшення ідентифікації осіб, які порушили кримінальне законодавство, на рівні приблизно 25%. Це свідчить про труднощі в роботі правоохоронної системи у встановленні винних осіб;

- кількість спеціальних досудових розслідувань заочно (*in absentia*) стрімко зросла, демонструючи динаміку на 76%. Це є свідченням того, що значна частина правопорушників знаходиться поза межами досяжності правоохоронних органів;

- істотно змінилась структура злочинності: суттєво збільшилась частка особливо тяжких злочинів. Якщо раніше їхня питома вага не перевищувала 4%, то у 2022 році вони склали майже третину (29,2%) всіх зареєстрованих кримінальних проваджень. Ця тенденція свідчить про виражений зсув у характері правопорушень;

- відбулося стрімке зростання кількості кримінальних правопорушень, скоєних із застосуванням зброї, зокрема вогнепальної. Така динаміка пов'язана з широким розповсюдженням зброї в умовах війни;

- маса кримінальних проваджень, пов'язаних із посяганнями на основи національної безпеки України, досягла рекордних показників. Якщо у 2021 році зафіксовано 520 таких проваджень, то в 2022 році це число сягнуло 17 422. Аналогічно збільшилась кількість проваджень щодо злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку: зі 253 випадків у 2021 році до 62 128 у 2022 році;

- особливу увагу варто приділити рівню умисних убивств, який зріс у сім разів: з 3 230 проваджень у 2021 році до 22 083 у 2022 році. Такий різкий приріст значною мірою пояснюється кваліфікацією діянь відповідно до ч. 2 ст. 438 Кримінального кодексу України, яка стосується умисних убивств цивільних осіб, скоєних ворогуючими комбатантами у контексті порушення законів і звичаїв війни. Водночас частина випадків пов'язана зі спеціальною кваліфікацією випадків знищення безвісти осіб у зв'язку зі збройним конфліктом як серед військовослужбовців, так і серед цивільних.

Стає абсолютно зрозумілим, що зміни у статистичних даних, пов'язаних зі злочинністю, мають під собою основу складного та багатогранного комплексу чинників. Ці чинники не можна звести лише до функціонального стану правоохоронної системи або системи протидії злочинності. Навпаки, ключова їх частина – це об'єктивні процеси, прямо пов'язані із впливом масштабного збройного конфлікту, активним веденням бойових дій, а також зі змінами в законодавчій базі. Останнє охоплює не лише уточнення правових норм, а й запровадження нових складів кримінальних правопорушень, які стосуються питань

національної безпеки, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, що суттєво змінюють загальну картину. Разом із цим, саме така об'єктивізована оцінка реального стану злочинності повинна спонукати систему протидії її проявам до відповідної оперативної реакції. Наразі ми стикаємося з надзвичайною ситуацією, яка спричинила значне порушення рівноваги у функціонуванні системи протидії злочинності. Як результат, виник дисбаланс у її роботі, усунення якого є нагальним завданням для забезпечення належного функціонування механізмів боротьби з кримінальними загрозами у сучасних умовах.

Фактори, які впливають на дисбаланс системи протидії:

- тимчасове захоплення частини території держави;
- значне збільшення густоти населення у Західному регіоні через концентрацію внутрішньо переміщених осіб;
- загострення економічної кризи в країні, що супроводжується суттєвим скороченням бюджетних надходжень, зростанням обсягів зовнішньої, міжнародної макрофінансової та гуманітарної допомоги, а також зловживаннями під час її використання;
- проблеми у правовому регулюванні роботи Бюро економічної безпеки України, зокрема через ліквідацію підрозділу СБУ, відповідального за контррозвідувальний захист економіки держави;
- постійна віктимізація населення через війну, особливо тих людей, які залишилися на тимчасово окупованих територіях через брак можливостей виїхати або свідоме рішення залишитися;
- зростання прекарізації населення, що негативно впливає на стабільність та добробут громадян;
- процеси деурбанізації у Східному та Південному регіонах країни та інші подібні явища.

Основними заходами для стабілізації системи протидії злочинності в Україні можуть стати такі дії:

- розробка та ухвалення стратегії боротьби зі злочинністю в умовах воєнного стану. Ця стратегія повинна включати положення щодо створення та втілення типових програм і планів для боротьби зі злочинністю на деокупованих територіях, забезпечення кримінологічного супроводу та інтегрування внутрішньо переміщених осіб;
- активізація заходів протидії корупції в Міністерстві оборони України, оборонно-промислового комплексу, а також у місцевих військових адміністраціях на деокупованих територіях. До цього належить уточнення структури негласного апарату із чітким визначенням його орієнтирів;
- розробка концепції перехідного правосуддя в Україні та наукових засад для його кримінологічного забезпечення з метою успішної реалізації;
- специфікація та узгодження кримінально-превентивної діяльності спеціалізованих суб'єктів протидії злочинності. Це передбачає внесення змін і доповнень до Порядку координації діяльності правоохоронних органів у цій сфері, включаючи залучення представників громадськості, муніципалітетів і волонтерських організацій. Також необхідно враховувати їх можливості в роботі з вразливими категоріями населення і створювати додаткові інструменти для їхньої інклюзії з метою запобігання правопорушенням серед та щодо внутрішньо переміщених осіб.

Корисним буде передбачення можливості взаємодії через участь у спільних координаційних нарадах представників

закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які підпорядковані МВС України. Це стосується, зокрема, впровадження затвердженого Порядку координації діяльності правоохоронних органів, що передбачає проактивну підготовку їхнього персоналу. Така підготовка є особливо важливою у контексті викликів сучасності й науково обґрунтованого підходу до реалізації концепції перехідного правосуддя. У цьому процесі ключову роль відіграють заклади вищої освіти, які пропонують різноманітні освітні послуги, включно з програмами підвищення кваліфікації.

На сьогодні стратегічний пріоритет відомчих закладів вищої освіти МВС зумовлений викликами, пов'язаними із протидією збройній агресії, а також забезпеченням ефективного реагування на воєнні злочини та пов'язані з війною кримінальні правопорушення. Однак питання перехідного правосуддя залишається поза увагою. Це необхідно змінювати уже зараз, адже є нагальна потреба у підготовці персоналу до роботи на деокупованих територіях у рамках створення злагодженого механізму співпраці правоохоронних органів, громадськості, місцевої влади, міжнародних партнерів тощо. Такий механізм постконфліктного переходу має охоплювати чотири основні вектори:

- забезпечення справедливої юстиції;
- встановлення історичної правди;
- роботу з жертвами конфлікту;
- проведення реформ для запобігання повторенню конфлікту чи його окремих проявів (зокрема, колабораціонізму).

Також важливо зосередитись на розвитку мережі реабілітаційних центрів, які впроваджуватимуть програми холотропної терапії для осіб із посттравматичним стресовим розладом. Не менш важливим є розгортання інформаційних кампаній серед населення, а також реалізація інших складових соціальної реінтеграції бійців, які брали участь у бойових діях.

Запровадження кримінологічної експертизи нормативно-правових актів та їхніх проєктів стало нагальною потребою, враховуючи наявний рівень науково-методичного забезпечення цієї сфери у вітчизняній кримінологічній доктрині. Дослідження провідних учених, таких як В. В. Голіна, А. П. Закалюк, О. М. Литвинов, В. М. Попович та інших, створили вагоме підґрунтя для впровадження цього інструменту. Особлива актуальність такого кроку проявилася в умовах війни.

По-перше, обмеження, зумовлені правовим режимом воєнного стану, суттєво ослабили механізми громадянського контролю за законотворчістю. По-друге, частина наукової спільноти, зокрема представники вищої школи, які традиційно брали участь у науковій експертизі законопроєктів, на сьогодні дещо втратили свої позиції в кадровому аспекті. По-третє, є нагальна необхідність у розробці концепції перехідного правосуддя та її кримінологічного забезпечення. Важливою складовою останнього є саме кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і проєктів, а також кримінологічний моніторинг правового регулювання боротьби зі злочинністю.

Висновки. Підсумовуючи основні положення цього дослідження, слід зазначити, що воно є передусім спробою окреслити ключові аспекти системи протидії злочинності. Йдеться про виявлення маркерів та факторів дисбалансу цієї системи, а також розробку перспективних і потенційно ефективних заходів їх усунення. Наголос зроблено на проактивному підході до комплексного та науково обґрунтованого впливу на криміногенні чинники в суспільстві, що перебуває як у стані війни, так і

на етапі постконфліктного відновлення. Подальші наукові розвідки цього напрямку доцільно спрямувати на створення цілісної стратегії протидії злочинності із застосуванням сценарного аналізу, включаючи методологію узагальненого сценарію. Ця робота потребує майбутніх ґрунтовних наукових досліджень.

Література:

1. Гладкова Є. О. Протидія злочинності. Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 2: М-Я редкол.: В. В. Сокурєнко (голова), О. М. Бандурка (співголова) та ін. ; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків : Факт, 2021. С. 384.
2. Горішний О. О. Співвідношення механізмів протидії злочинності та кримінально-правового впливу. *Форум права*. 2011. № 2. С. 189–193. URL: <https://surl.li/yjiqpi>
3. Куц В. М. Протидія злочинності: сутність і зміст. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4. С. 105.
4. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія. Х. : Вид-во ХНУВС, 2011. С. 78.
5. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Система протидії злочинності: поняття та сутність. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2015. № 2 (10). С. 172.

Toma M., Bodnaruk O. Combating crime in war conditions

Summary. The article is devoted to the theoretical and practical analysis of combating crime using criminal law and criminological methods in wartime. The article examines the foundations and features of the implementation of criminal law policy as a systemic response to criminal threats that have arisen due to armed aggression. Along with the criminal law approach, the article applies a criminological perspective to study, describe and explain the essence and determinants of crime as a result of aggression. The causes, structure and manifestations of crime are analyzed. The impact

of military and anti-war factors on the criminogenic situation is separately considered, its trends are highlighted, as well as the problems of adapting the system of combating crime and ways to overcome them. The article is focused on achieving the outlined goal, namely to characterize the most significant reasons for the dynamics of crime during wartime.

When analyzing the issue of combating crime in martial law, it is important to focus on the definition and systematization of a number of key indicators. These indicators have a direct impact on the effectiveness of measures aimed at reducing crime and ensuring public safety. Of particular relevance is the study of such aspects as the adaptation of law enforcement agencies to new realities, the availability of resources for conducting operational and investigative measures, the degree of coordination between different structures, as well as the psychological state of the population in difficult wartime conditions. Tracking and analyzing these factors allows you to identify weaknesses, predict potential challenges and optimize strategies for combating crime in accordance with the current socio-political context. To stabilize the system of combating crime in Ukraine under martial law, it is worth implementing the following key measures: 1) development and approval of a strategic plan for combating crime adapted to wartime realities; 2) strengthening anti-corruption measures; 3) development of a concept of transitional justice with an emphasis on scientific substantiation of its criminological support to guarantee successful implementation; 4) optimization of criminal-preventive activities of specialized crime-fighting bodies through changes to the mechanism of coordination of law enforcement agencies in this area. These actions will contribute to ensuring a comprehensive approach to the crime-fighting system in the face of the challenges facing the country.

Key words: war, criminal offenses, crime, countermeasures, indicators, causes, dynamics, martial law.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС,
КРИМІНАЛІСТИКА,
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Гора І. В.,*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-організаційного центру**Національної академії Служби безпеки України***Колесник В. А.,***доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-організаційного центру**Національної академії Служби безпеки України*

ОКРЕМІ ПИТАННЯ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ТА ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ НАРКОБІЗНЕСУ

Анотація. У статті авторами звертається увага на те, що останні роки продемонстрували не лише зростання загальної кількості злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин в Україні, а й кардинальні зміни у будові, складі, функціонуванні злочинної діяльності, що має наочний прояв на прикладі злочинів у сфері наркобізнесу. Вже емпіричний аналіз такого роду злочинної діяльності показує необхідність теоретичного обґрунтування поняття й сутності наркобізнесу, визначення закономірностей взаємозв'язку між рівнем організованої злочинної діяльності у сфері наркобізнесу та встановлення значення діяльності СБ України з виявлення й розслідування наркозлочинів. Пропонується розглядати поняття «наркобізнес» як особливий вид різноманітної, надприбуткової, добре законспірованої, широко розгалуженої і особливо небезпечної злочинної діяльності високоорганізованого кримінального співтовариства, що має міжрегіональні та міжнародні зв'язки і здійснює незаконні операції з наркотиками з метою отримання незаконних надприбутків та їх наступного використання. Звертається увага, що наркоіндустрія невпинно удосконалюється, підвищуючи технічний, фінансовий потенціал, адаптуючи новітні досягнення науково-технічного прогресу до своїх потреб. Різноманіття синтетиків, можливість швидкого синтезування нових аналогів дає змогу виробникам швидко реагувати на кон'юнктуру ринку. Автори відмічають, що адаптація наркобізнесу до сучасних умов, створення локальних лабораторій, модифікація наркотиків і формування нових шляхів їх незаконного обігу свідчить про високу організованість і гнучкість злочинних груп. Сьогодні з'являються нові речовини, хімічна структура і властивості яких схожі з хімічною структурою і властивостями наркотичних засобів і психотропних речовин, має місце поява значної кількості раніше невідомих правоохоронним органам психоактивних речовин, на котрі не розповсюджується контроль на національному чи міжнародному рівні. На даний час все гостріше постає питання щодо процесу дослідження таких нових наркооб'єктів, що потребує удосконалення вже існуючих методик і методів, створення й апробації нових.

Зроблено висновок, що ефективність виявлення й досудового розслідування злочинів у сфері наркобізнесу залежить від злагодженої роботи оперативних і слідчих підрозділів СБ України, взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування та Національної поліції. Пра-

вильне розуміння сутності незаконного наркобізнесу має значення для організації і здійснення боротьби з цим протиправним явищем.

Ключові слова: наркобізнес, наркозлочинність, наркотичні засоби, синтетичні наркотики, кримінальне провадження, досудове розслідування, криміналістика, ідентифікація наркотичних засобів та психотропних речовин.

Постановка проблеми. До числа актуальних й реальних загроз національній безпеці України відносять негативну тенденцію, пов'язану із наркотизацією населення, протиправним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та їх прекурсорів. Сучасні процеси глобалізації незаконного наркобізнесу, так само як і організованої злочинності загалом, не могли обійти і нашої країни. Велику стурбованість викликає не лише кількісне зростання злочинності, але й небезпечне її якісне перетворення, а в останньому – злочинність в організованих формах. Майже 80% організованої злочинної діяльності охоплює такі злочинні прояви як незаконний обіг наркотиків, майнова злочинність, різні види шахрайства та злочини, пов'язані з експлуатацією людей як товару. На початку поточного десятиліття ці види злочинності на основі оцінки їх загрози, впливу та майбутньої еволюції були визначені європейськими правоохоронцями як особливо небезпечні [1, с. 11–12]. Сьогодні в усьому світі й в Україні також відбувається подальше зрощування наркобізнесу та інших форм організованої злочинності.

З кінця минулого століття розпочалася й триває донині якісна перебудова структури нелегального обігу наркотиків в нашій державі, відбувається процес зрощування міжнародних злочинних угруповань з подібними їм кримінальними структурами в Україні, доволі часто технологічний та науковий потенціал хімічної промисловості держави залучається до створення підпільних лабораторій з виготовлення нових видів наркотиків. Не варто ігнорувати тих обставин, що незаконний наркобізнес набуває все більш професійного, організованого характеру, усталюються й розростаються міжрегіональні та міжнародні злочинні зв'язки. Складна ієрархічна структура організованих злочинних груп наркоторговців, суворе дотримання ними правил конспірації нелегальної діяльності, використання нових способів приховування та засобів маскування наркотиків із метою перевезення на значні відстані, через території декіль-

кох країн й через численні пункти контролю та перевірки дає їм змогу протягом тривалого часу залишатися невідомими для правоохоронних органів. В зв'язку із «вигідним» геополітичним розташуванням, наша держава займає чільне місце в планах злочинних угруповань, що спеціалізуються на незаконному наркобізнесі. Значне зростання інтенсивності обігу наркотиків у світі, широкомасштабне військове вторгнення РФ на територію нашої країни, створюють сприятливі умови для функціонування каналів їх постачання в Україну. Таким чином, підвищення рівня тяжких та особливо тяжких злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, які вчинено у складі організованих груп і злочинних організацій, негативно впливає на економічну, а особливо – соціально-політичну ситуацію в державі. Тому, без жодного сумніву, сьогодні ці соціальні аномалії становлять загрозу національній безпеці, негативно впливають на діяльність різних гілок державної влади, підриваючи тим самим віру громадян у можливість ефективно протидіяти організованій наркозлочинності, погіршуючи імідж України на міжнародній арені.

Стратегічним пріоритетом СБ України була і залишається сьогодні боротьба із транснаціональною організованою злочинністю. У боротьбі з незаконним наркобізнесом необхідно виходити з усвідомлення тих причин і умов його появи у нашому суспільстві, на ліквідації котрих треба зосередити зусилля або брати в цьому участь у межах вирішення поставлених завдань боротьби із злочинністю. Ці питання постають не лише перед правоохоронними органами, а й перед науковцями.

Стан дослідження. Аналіз наукових джерел, в яких висвітлені проблеми протидії та боротьби зі злочинами в сфері незаконного обігу наркотиків, дає підстави для твердження про те, що цим питанням приділили свою увагу відомі вчені з галузей кримінології, кримінального права й процесу, адміністративного права й процесу, криміналістики, теорії оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності й інших галузей знань. Так, кримінологічним та кримінально-правовим питанням протидії злочинам у сфері незаконного обігу наркотиків присвятили свої наукові дослідження І. Баклан, Є. Гладкова, Г. Кириченко, А. Козар, О. Козаченко, О. Козярук, О. Калужний, М. Коцур, А. Музика, К. Писаренко, К. Пристінська, І. Пшеничний, С. Рашевський, В. Соловей, С. Сорока, Ю. Старук, А. Шалай, С. Яковлева та ін. В розкритті важливих кримінально-процесуальних, криміналістичних та оперативно-розшукових складових загальної проблеми боротьби з незаконним наркобізнесом вагомую роль відіграють ґрунтовні праці відомих дослідників зазначених питань, зокрема, Є. Горобця, М. Кривоноса, Д. Мороза, О. Одерія, О. Помаз, А. Палюх, В. Тимошенка, В. Шепітька та інших вчених. Питанням, пов'язаним з протидією злочинам у сфері наркобізнесу, присвячено чимало наукових розробок, в яких піднімаються складні, і на жаль, ще не у повній мірі вирішені питання організації й здійснення діяльності правоохоронних органів на цьому напрямі боротьби зі злочинністю. Зокрема, це наукові праці М. Андреева, Р. Греня, О. Керницького, О. Михайлецького, В. Недільського, Д. Никифорчука, О. Стільціва, Р. Тарасенка, О. Хитрої та інших вітчизняних вчених. Певні пропозиції та висновки, які містяться у наведених дослідженнях, безумовно потребують уважного розгляду та конкретизації. Проте у багатьох із таких робіт не відображається у повному обсязі інформація щодо питань протидії наркобізнесу. І це закономірно, адже зазначена

проблема має широкий вектор її розгляду й розв'язання і тому потребує здійснення як загального аналізу піднятих в її межах питань, так і прогнозування розвитку цього виду організованої злочинної діяльності, розроблення комплексу заходів з виявлення, розслідування та запобігання вчиненню таких злочинів.

Метою даної статті є додаткове розкриття сутності незаконного наркобізнесу та надання характеристики його складових, розгляд ситуації, що склалася у сфері протидії наркозлочинам, та визначення можливостей оперативних і слідчих підрозділів СБ України з виявлення й розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів і їх прекурсорів та запобігання вчиненню незаконних оборотів з ними.

Виклад основного матеріалу. З огляду на тенденцію до професіоналізації й інтелектуалізації наркозлочинності, без врахування правових аспектів навряд чи може бути можливою ефективна правоохоронна діяльність за лінією контролю над легальним й протидії нелегальним операціям з наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами та прекурсорами. В ситуації, що склалася на сьогодні, увага органів СБ України в сфері протидії незаконному обігу наркотиків зосереджується насамперед на міжнародних центрах наркобізнесу, котрі розповсюджують свою діяльність на територію України, вітчизняних злочинних угрупованнях, котрі мають іноземні зв'язки міжнародного та міжрегіонального характеру, а також на виявленні і перекритті каналів контрабанди наркотиків. Це пояснюється ступенем і характером загроз безпеці держави з боку злочинності в сфері наркобізнесу, а також тим, що для організації й здійснення подібного роду протидії, органи безпеки нашої країни мають необхідні можливості, сили й засоби.

Термін «наркобізнес» на сьогодні ще не має однозначно визнаного теоретичного визначення в науковій літературі. Частіш за все його намагаються трактувати як явище, що потенційно загрожує державній безпеці, здоров'ю людини, майбутньому людства. Сутності наркобізнесу вказані підходи повною мірою не розкривають проте акцентують увагу на його соціальній або асоціальній ролі. Характеризуючи ознаки незаконного наркобізнесу, вітчизняний дослідник В. Тимошенко зазначає, що це насамперед не просто незаконна діяльність, а діяльність з виробництва та збуту наркопродукції, що робить її особливо небезпечною для самого існування людини, фактично посяганням на людське життя. На цій підставі він пропонує визначення наркобізнесу як суспільно небезпечної злочинної діяльності, яка передбачає участь суб'єктів організованих злочинних угруповань в незаконних операціях з наркотиками з метою наживи [2, с. 21–24]. Отже, ключовими моментами у визначенні незаконного наркобізнесу В. Тимошенко вважає: причетність до цієї злочинної діяльності організованих злочинних угруповань, вчинення незаконних операцій з наркотиками, отримання від такої незаконної діяльності наживи. Ми підтримуємо таку позицію шановного вченого і практика й вважаємо, що незаконний наркобізнес сьогодні – це особливий вид різномірної, а з економічного боку – надприбуткової, добре законспірованої, широко розгалуженої і особливо небезпечної злочинної діяльності високоорганізованого кримінального співтовариства, що має міжрегіональні та міжнародні зв'язки і здійснює незаконні операції з наркотиками з метою систематичного й швидкого отримання незаконних надприбутків та впливу на політичне й суспільне життя в окремих країнах.

Вітчизняні кримінологи звертають увагу на те, що будучи доволі вигідним з майнової точки зору промислом, незаконний обіг наркотиків визнається суспільно небезпечним та злочинним більшістю країн світового співтовариства, а у багатьох державах його окремі прояви розцінюються як тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення, за які встановлюється суворо відповідальність. Наркобізнесом кримінологи називають незаконний обіг наркотичних засобів з метою наживи, що контролюється організованою злочинністю, сукупність заборонених нормами кримінального права діянь, пов'язаних із наркотиками, а важливими складовими наркобізнесу вважають характерну широкомасштабність протиправних дій з наркотиками, глибоку конспіративність, високий рівень організації злочинних угруповань, надприбутковість [3, с. 342]. Також кримінологи слушно відносять наркобізнес до одного з різновидів наркозлочинності й вважають, що остання поділяється на дві групи: злочини, що вчиняються в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів як операції з ними, що передбачено у Розділі XII Кримінального кодексу України, та інші види злочинів різної спрямованості, що вчиняються у стані наркотичного збудження під впливом вживання наркотиків [4, с. 4].

Злочини, пов'язані із незаконним обігом наркотиків, вітчизняний науковець І. Леган також поділяє на дві групи за їх мотивами та способом вчинення. Це, на його думку, злочинні діяння фізичних осіб та організованих злочинних груп, пов'язані з виготовленням, зберіганням, перевезенням, реалізацією та незаконним обігом наркотичних засобів та інших психотропних речовин, та злочини, що здійснюються загальнокримінальним способом. Останні – це сукупність злочинів по типу крадіжки, грабежу, розбою, убивств, основною метою яких є заволодіння наркотичними засобами задля їх подальшого вживання, розповсюдження, отримання грошових коштів для їх придбання або вчинення інших злочинних дій у стані наркотичного сп'яніння [5, с. 218].

Кримінальне законодавство нашої країни не містить поняття наркобізнесу як окремого виду злочинів. Проте ніким не заперечується теза, що наркобізнес як злочинне явище створює загрозу національній безпеці України. Це явище не охоплюється вчиненням лише одного виду злочину, що передбачений ст. 305 КК України і підпадає під підслідність слідчих СБ України. До наркобізнесу відносять й інші злочини, зокрема, використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, посів або вирощування снотворного маку чи конопель та деякі інші.

Сучасний незаконний наркобізнес є індустрією, яка створена організованими злочинними групами, угрупованнями та організаціями транснаціонального й транскордонного спрямування з метою отримання надприбутків. Україна використовується наркозлочинцями як територія, що забезпечує транзит великих партій важких синтетичних наркотиків, у першу чергу – героїну, кокаїну та інших їх видів, значна частина яких залишається на ринку збуту нашої держави. Крім того, на території України розташовуються лабораторії з виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів, фальсифікованих лікарських засобів для розповсюдження на території нашої держави

та контрабанди в країни Європи [6, с. 77]. Сьогодні відбувається процес формування національної наркомафії як багатопрофільного структурно-функціонального різновиду організованої злочинності, що включає організацію виробництва, переробки, транспортування й поширення наркотиків у загальнонаціональних та міжнародних масштабах. Організовані злочинні групи, для яких основним бізнесом стає незаконний обіг наркотиків, що забезпечує швидке отримання надприбутків, мають високий рівень організованості, окремі з них можуть використовувати в якості легального прикриття різні державні та недержавні організації й установи, що дає їм змогу відмивати незаконно одержані доходи і знову вкладати їх у свою злочинну діяльність. Зміцненню позицій таких угруповань сприяє встановлення ними корумпованих зв'язків, використання матеріально-фінансових можливостей державних підприємств та закладів, у котрих працюють втягнуті у злочинну організацію посадові особи, залучення для вирішення окремих важливих питань колишніх співробітників правоохоронних органів. З метою забезпечення власної безпеки організовані групи змушені постійно враховувати зміни обстановки в Україні. Підсилення боротьби держави з організованою злочинністю змусило кримінальні угруповання скопіювати свої структури з військових та міліцейських (поліцейських) зразків, що дає їм змогу діяти з офіційних та прихованих позицій [7, с. 271]. Натепер вітчизняна наркомафія в повній мірі використовує складну внутрішню й зовнішню обстановку в країні та за її межами, що пов'язано з військовою інтервенцією РФ на наші території та наданням відсічі агресору і запровадженням воєнного стану в Україні.

Необхідно зазначити, що наркоіндустрія невпинно удосконалюється, підвищуючи технічний, фінансовий потенціал, адаптуючи новітні досягнення науково-технічного прогресу до своїх потреб. Пристосування наркобізнесу до сучасних умов, створення локальних лабораторій, модифікація прекурсорів і формування нових шляхів обігу, свідчить про високу організованість і гнучкість злочинних наркогруп. Так, приміром, згідно з даними національного звіту «Наркотична ситуація в Україні за 2024 р.», підготовленого Центром громадського здоров'я за інформацією, наданою Національною поліцією та Службою безпеки України, в довоєнному 2021 році в нашій країні було виявлено й ліквідовано 113 підпільних нарколабораторій, що здійснювали виробництво наркотичних засобів або психотропних речовин, у 2022 р. – 63, а у 2023 р. число таких підпільних лабораторій зросло до 102, наближаючись до рівня довоєнних років. Левова частка ліквідованих нарколабораторій виготовляла синтетичний психостимулятор альфа-РvР та речовини амфетамінового ряду. Спостерігається тенденція до збільшення часток виявлення нових психоактивних речовин, метамфетаміну та метадону у структурі ліквідованих у 2023 році нарколабораторій, натомість – зменшення часток незаконно виготовленого канабісу та амфетаміну [8, с. 90].

Результати дослідження динаміки й структури кримінальної активності у сфері наркобізнесу, а також сучасного стану й тенденцій розвитку наркоситуації в цілому дають змогу зробити висновок, що адміністративно-правові та кримінально-правові делікти у сфері незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин і прекурсорів, що використовуються для їх виробництва, виготовлення, переробки хімічних речовин (прекурсорів), сильнодіючих та отруйних речовин перебувають у нерозривному зв'язку між собою. За всього різноманіття

протиправних проявів вони мають й загальні ознаки, зумовлені подібними властивостями предмета злочинного посягання. Розвиток незаконної діяльності в даній галузі зумовлюється близькими за змістом детермінуючими комплексами й призводить до зіставлюваних за характером й масштабами суспільно небезпечних наслідків. В умовах посилення інтенсивності наркотрафіків, створення міжнародної дилерської мережі, яку злочинці використовують для розповсюдження наркотиків, зростає роль СБ України, на яку покладено обов'язок здійснювати протидію загрозам безпеці держави. При цьому працівники відповідних підрозділів і служб застосовують увесь наявний в них потенціал методів військового, контррозвідувального, оперативно-розшукового, кримінально-процесуального, адміністративного впливу, а також використовують можливості взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування та Національної поліції.

Для виявлення й розслідування злочинів у сфері наркобізнесу важливим є їх розуміння з криміналістичної точки зору. Такі злочини слід розглядати як складне соціально-правове явище, що має свою структуру і виразні закономірні зв'язки між елементами, котрі можна уявити у вигляді певної схеми: виготовлення або переробка – перевезення або пересилання – зберігання – організація або утримання місць для споживання – схилення до вживання – збут наркотичних засобів – отримання й використання незаконних доходів. По суті наркобізнес складається начебто з двох взаємопов'язаних між собою напрямів злочинної діяльності, один з яких переслідує мету втягнення у споживання наркотиків все більшої кількості, як правило, молодих представників суспільства, інший – виготовлення і збут наркотичних засобів та отримання доходів. На кожному з вказаних напрямів можна виділити самостійні етапи наркобізнесу, що мають повноструктурну або усічену форму. Повноструктурний етап, пов'язаний із виробництвом та збутом наркотиків і складається з таких стадій як посів, вирощування, переробка, перевезення або пересилання сировини, виготовлення, зберігання і збут наркотиків та отримання доходу. Усічені етапи цього виду незаконної діяльності варіюють в залежності від поєднання зазначених стадій і спеціалізації членів злочинної групи. Такий етап може складатися, наприклад, з контрабанди і збуту наркотичних засобів або з контрабанди наркомісткої сировини, виготовлення наркотиків та їх збуту тощо.

Також важливим елементом наркобізнесу є такий як використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотиків. Адже отримання наживи від цього незаконного бізнесу стає чи не головною метою злочинців. Тому розслідування злочинів цієї категорії завжди пов'язане з потребою встановлення розміру наживи та розподілу і розміщення (частіше за все – легалізацію) коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів.

Необхідно зазначити, що найбільше розповсюдженням наркотиком у світі, за різними оцінками, вважають героїн, на другому місці за ступенем розповсюдженості – кокаїн, на третьому – марихуана. Проте сьогодні домінує положення серед інших груп наркотичних та сильнодіючих речовин займають синтетичні наркотики, які забезпечують гнучкі можливості в сфері незаконного обігу. Адже їхнє виробництво займає менше часу й не прив'язане до будь-якого географічного регіону. Для цього не потрібні великі земельні ділянки, значні людські ресурси, а достатньо лише відносно дешевих

хімічних компонентів, котрі можна легко й легально придбати. Незаконне виробництво синтетичних наркотиків вирізняє легкість масштабування та мобільність, а розвивається воно здебільшого в країнах з низьким та середнім рівнем доходу населення. Як зазначено у всесвітній доповіді ООН про наркотики за 2024 рік, лабораторії з виробництва різноманітних стимуляторів, депресантів та нових дисоціативних речовин були виявлені майже на всіх континентах – від Центральної та Південно-Східної Азії, Близького та Середнього Сходу, Африки, Європи та до Північної Америки. В цій доповіді звертається увага на те, що хоча шкода від вживання метамфетаміну зростає, найбільш високий її рівень пов'язаний із вживанням саме синтетичних опіоїдів [9].

У нашій країні теж спостерігається певна трансформація структури вживання наркотиків, зокрема, знижується кількість опіатів і збільшуються пропозиції синтетичних препаратів, синтетичних речовин, таких, як фентаніл, метамфетамін. Саме останні домінують на нелегальних ринках наркотиків. Науково-технічний прогрес дає змогу синтезувати наркотики нового покоління, дешевші й сильніші. Різноманіття синтетиків та можливість швидкого синтезування нових аналогів дає змогу виробникам швидко реагувати на кон'юнктуру ринку. Змінюючи вихідні продукти, фахівцями-хіміками отримуються нові види синтетиків, що не внесені до чинних національних списків заборонених та контрольованих наркотиків.

У світовій практиці процес формування правових ознак легальності наркотичних засобів та психотропних речовин почався шляхом взаємодії урядів країн на Шанхайській опіумній комісії у 1909 р., продовжився Гаазькою Конвенцією 1912 р., Женевською Конвенцією 1931 р., Єдиною Конвенцією ООН 1961 р. та Конвенцією ООН 1988 р. Результатом цього стало створення системи списків наркотичних речовин, психотропних засобів і прекурсорів. В нашій державі у 1995 році був прийнятий Закон України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори» [10], у якому надано визначення правових понять, пов'язаних з обігом цих небезпечних речовин. На підставі цього закону Постановою КМ України № 770 від 6 травня 2000 р. були затверджені Списки наркотичних речовин, кваліфікуючою ознакою яких була ступінь небезпечності й негативний вплив на здоров'я та стан людини.

Вітчизняними вченими звертається увага, що проблема боротьби з наркотиками ускладнюється тим, що з'являються нові речовини, хімічна структура і властивості яких схожі з хімічною структурою і властивостями наркотичних засобів і психотропних речовин. В результаті певної зміни хімічної структури будь-якого вже відомого наркотику отримується нове похідне, яке не є його ізомером, сіллю або ефіром і автоматично не підпадає під спеціальний контроль держави, але зберігає фармакологічну активність наркотику. Допоки не здійснено процедуру включення нової речовини до списків Переліку, вона не може вважатись такою, що належить до наркотичної, і тому є непідконтрольною. Саме для таких випадків запроваджено поняття «похідні». Відносна легкість отримання нових видів похідних від відомих наркотичних засобів, промислові масштаби їхнього виробництва та постійні наукові пошуки нових хімічних формул наркотичних і психотропних речовин породили ситуацію, за якої правоохоронна система України фактично не встигає реагувати на миттєве оновлення структури ринку наркотиків [11, с. 27–30].

Юридичне визнання і внесення до певного списку не завжди відразу слідує за виявленням фактів зловживання наркотичним засобом або речовиною. Окремі з них тривалий час можуть не проявляти себе як предмети незаконного обігу в суспільно небезпечних масштабах і у цьому зв'язку може бути встановлена недоцільність розповсюдження на дії з ними правових заборон чи обмежень. Слід брати до уваги, що введення якого-небудь об'єкта до обмежених чи заборонених для цивільного обігу пов'язане як з фінансовими, організаційними, часовими та іншими витратами з боку держави, так і може призвести до невинуватених витрат з боку добросовісних суб'єктів правовідносин, звуження обсягу їхніх прав та свобод. Певне значення має також складність і тривалість процедури включення нових наркотичних засобів, психотропних або сильнодіючих речовин до офіційних списків. Поява на нелегальному наркоринку раніше невідомих синтетичних сполук, які позиціонуються виробниками як легальна альтернатива контролюваному наркогенним «продуктам», ставить перед суспільством серйозні проблеми законодавчого регулювання відносин у сфері обігу таких сполук та їх немедичного вживання.

Висновки. Наркобізнес створює загрозу національній безпеці України і не охоплюється вчиненням лише одного виду злочинів, що передбачений ст. 305 КК України. Розслідування злочинів наркобізнесу як таких, що несуть загрози національній безпеці, віднесено до підслідності слідчих СБ України. Водночас це зумовлює потребу боротьби з наркобізнесом силами й засобами оперативних підрозділів СБ України. В теоретичному розумінні наркобізнес – це особливий вид різномірної, надприбуткової, добре законспірованої, широко розгалуженої і особливо небезпечної злочинної діяльності високоорганізованого кримінального співтовариства, що має міжрегіональні та міжнародні зв'язки і здійснює незаконні операції з наркотиками з метою отримання незаконних надприбутків та їх наступного використання. Як складне соціально-правове явище, він має свою структуру і виразні закономірні зв'язки між структурними елементами: виготовлення або переробка – перевезення або пересилання – зберігання – організація або утримання місць для споживання – схилення до вживання – збут наркотичних засобів – використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотиків. Правильне розуміння сутності незаконного наркобізнесу має значення для організації і здійснення боротьби з цим протиправним явищем.

Література:

1. European Union Serious and Organised Crime Threat Assessment (SOSTA) 2021. A Corrupting Influence: the Infiltration and Undermining of Europe's Economy and society by Organised Crime. Update: 07 dec 2021. 108 с. URL : <https://surl.li/yxikfd> (дата звернення 10.04.2025.).
2. Тимошенко В.А. Наркобізнес: національна та міжнародна протидія новим викликам : монографія. Київ : Атіка, 2006. 456 с.
3. Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. В. В. Чернея ; за наук. ред. О. М. Джужі. Київ : НАВС, 2020. 612 с.
4. Наркозлочинність : кримінологічна характеристика та запобігання : науково-практичний посібник / А.А. Бова, В.І. Женунтій, А.П. Закалюк та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 296 с.
5. Леган І. М. Міжнародне співробітництво у сфері запобігання та протидії транснаціональній злочинності [Текст] : монографія. Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2021. 328 с.
6. Болдарь Г.С., Мичак С.О. Аналіз основних тенденцій міжнародного співробітництва у сфері протидії незаконному обігу нар-

котичних засобів та психотропних речовин. *Сучасні досягнення фармацевтичної технології і біотехнології* : матер. IX Міжнар. науково-практичної конференції (Харків 11–12 листоп. 2021 р). Харків : Вид-во НФаУ, 2021. (Серія «Наука»). С. 77–79.

7. Колесник В. А., Гора І. В. Криміналістика в протидії незаконному використанню вибухових пристроїв, вогнепальної зброї та обігу наркотиків. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 400 с.
8. Звіт 2024. Наркотична ситуація в Україні (за даними 2023 року). Центр громадського здоров'я. 2024. 147 с. URL : <https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user.pdf>. 127 с. (дата звернення 10.04.2025 р.).
9. Всемирный доклад о наркотиках, 2024 год : основные выводы и заключения. ООН. Нью-Йорк, 2024 год. 87 с. URL : https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/WDR_2024/languages/.pdf. (дата звернення 10.04.2025 р.).
10. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1995. № 10. Ст. 60.
11. Одерій О. В., Лисенко В. М. Розслідування злочинів щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів : навч.-практ. посіб. Харків : Золоті сторінки, 2004. 164 с.

Hora I., Kolesnyk V. Certain issues of understanding the essence of and combating the illegal drug trade

Summary. In the article, the authors draw attention to the fact that recent years have demonstrated not only an increase in the total number of crimes in the field of illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances in Ukraine, but also cardinal changes in the structure, composition, and functioning of criminal activity, which is clearly manifested in the example of crimes in the field of drug trafficking. The empirical analysis of this type of criminal activity shows the need for theoretical substantiation of the concept and essence of drug trafficking, determination of the patterns of the relationship between the level of organized criminal activity in the field of drug trafficking, and establishment of the significance of the activities of the Security Service of Ukraine in detecting and investigating drug crimes. It is proposed to consider the concept of "drug business" as a special type of heterogeneous, super-profitable, well-concealed, widely branched and especially dangerous criminal activity of a highly organized criminal community that has interregional and international ties and carries out illegal drug transactions in order to obtain illegal super-profits and their subsequent use. Attention is drawn to the fact that the drug industry is constantly improving, increasing its technical and financial potential, adapting the latest achievements of scientific and technological progress to its needs. The variety of synthetics, the ability to quickly synthesize new analogues allows manufacturers to quickly respond to market conditions. The authors note that the adaptation of the drug business to modern conditions, the creation of local laboratories, the modification of drugs and the formation of new ways of their illegal circulation indicate a high organization and flexibility of criminal groups. Today, new substances appear, the chemical structure and properties of which are similar to the chemical structure and properties of narcotic drugs and psychotropic substances, there is an appearance of a significant number of psychoactive substances previously unknown to law enforcement agencies, which are not subject to control at the national or international level. Currently, the question of the process of researching such new drug objects is becoming increasingly acute, which requires the improvement of existing methods and techniques, the creation and testing of new ones.

It was concluded that the effectiveness of the detection and pre-trial investigation of crimes in the field of drug trafficking depends on the coordinated work of the operational and investigative units of the Security Service of Ukraine, interaction with state authorities, local governments and the National Police. A correct understanding

of the essence of the illegal drug trade is important for organizing and implementing the fight against this illegal phenomenon.

Key words: drug business, drug crime, narcotics, synthetic drugs, criminal proceedings, pre-trial investigation, forensics, identification of narcotics and psychotropic substances.

Колонюк В. В.,*аспірант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України*

СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРИ ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Анотація. В статті піднімаються питання використання слідчим, прокурором спеціальних знань і, зокрема, судової експертизи для збирання й оцінки доказів під час досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави.

Автор звертає увагу на те, що сьогодні основною метою завдання шкоди інформаційній безпеці України злочинці ставлять максимально широке розповсюдження антидержавних ідей серед населення, надання психологічного впливу на окремі групи громадян, створення панічних настроїв, недовіри до уряду й політики держави. Знаряддя таких злочинів мають форму мультимедійних комунікацій, містять тексти з виправдуванням терористичної, сепаратистської, антидержавної діяльності. Вони стають об'єктами судово-експертних досліджень, що здійснюються різними за фахом спеціалістами. Під час розслідування таких злочинів у сфері інформаційної безпеки особливе значення має висновок експерта з певної галузі знань – лінгвістики, психології, криміналістики, комп'ютерно-технічної та телекомунікаційної експертизи як джерела доказів.

Визначення виду судової експертизи, підготовка об'єктів для дослідження, постановка запитань для вирішення фахівцем залежать від характеру злочину. Особливістю слід вважати ті обставини, що різноманітність об'єктів досліджень та запитань, які ставлять експертам на вирішення, зумовлює потребу використання різних наукових знань, застосувати які в межах одного виду експертиз іноді стає неможливим. Водночас вагоме значення для збирання доказів має призначення й проведення лінгвістичної експертизи. Натепер об'єкти такої експертизи розширили свої межі, що пов'язано із розвитком інформаційних технологій і цифровізації мас-медіа. Ними стають не лише усні та письмові тексти, а й об'єкти найрізноманітніших форматів, зокрема, з використанням текстів та зображень і відеозаписів. Це визначає розширення класифікації об'єктів судової лінгвістичної експертизи. Саме судова лінгвістична експертиза покликана встановлювати усі необхідні обставини і факти, котрі мають значення доказів для правової кваліфікації висловлювань як екстремістських, антидержавних матеріалів. Новими для лінгвістичної експертизи стали усні й письмові тексти, відеографічні зображення із звуковим супроводом, які створено з використанням можливостей штучного інтелекту.

Зроблено висновок, що дослідження таких об'єктів доцільно проводити в межах комплексної судової експертизи відео-, звукозапису, комп'ютерно-технічної та судової лінгвістичної експертизи. Зазначені питання потребують додаткового й поглибленого дослідження науковцями та практиками.

Ключові слова: інформаційна безпека України, досудове розслідування, доказування, криміналістика, судова

експертиза, класифікація експертиз, судова лінгвістика, висновок експерта.

Постановка проблеми. Сьогодні існування й розвиток незалежної України не можна уявити без охорони в ній національної безпеки, захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, створення умов впевненості у правильно обраному шляху входження до спільноти розвинутих європейських держав. Важливе значення в цьому має забезпечення інформаційної безпеки, а тому важливо не лише своєчасно виявляти такі загрози, а й оцінювати їх рівень, джерела й причини виникнення та здійснювати заходи з нейтралізації наслідків, встановлення й притягнення до відповідальності винних осіб і створення умов для недопущення злочинних дій в інформаційній сфері держави у майбутньому.

Ознайомлення з практикою досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави дає підстави стверджувати, що за кожним з таких кримінальних проваджень органи досудового розслідування активно використовують спеціальні знання та допомогу спеціаліста. Саме це створює умови для швидкого й повного виявлення та збирання доказів, об'єктивізації процесу доказування. Важливу роль у цьому відіграє залучення слідчим експерта для проведення судових експертиз і отримання висновку експерта як науково обґрунтованого й надійного джерела доказів. Правильне не лише з процесуальної, а й з наукової точки зору збирання об'єктів експертизи, своєчасне призначення досліджень й грамотне формулювання запитань, які ставляться на вирішення судовому експерту, багато в чому зумовлюють результативність, а часто й саму можливість проведення експертизи. Разом з тим, слідчий повинен знати можливості судово-експертних установ, служб, підрозділів, які вони мають на сьогодні для проведення досліджень, уміти визначати вид та рід потрібної йому експертизи, збирати й готувати різноманітні об'єкти для встановлення фактичних обставин, що мають значення доказів у кримінальному провадженні про посягання на інформаційну безпеку держави.

Стан дослідження проблеми. Питання протидії злочинам, досудового розслідування кримінальних правопорушень, збирання й оцінки доказів та використання з цієї метою спеціальних знань і можливостей судової експертизи здавна цікавили, цікавлять і викликатимуть інтерес у науковців та практиків й надалі. Так само глибоку зацікавленість проявляють вітчизняні й зарубіжні вчені та практики до питань призначення й проведення судової експертизи, отримання висновку експерта як вагомого джерела доказів під час розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави. Окремі аспекти

зазначених напрямів висвітлені в наукових працях відомих вітчизняних науковців і практиків. Зокрема, їм присвятили свої дослідження А. Біла, Т. Будко, С. Вул, В. Гончаренко, І. Гора, О. Горошко, М. Грібов, А. Загнітко, Н. Кисіль, В. Колесник, Н. Кондратенко, Т. Космеда, Л. Свиридова, Т. Тодорошко, В. Ходанович, Л. Шевченко та багато інших науковців і практиків. Разом з тим питання використання спеціальних знань, визначення конкретних видів судових експертиз, порядку їх призначення й проведення та оцінки висновку експерта під час розслідування злочинів проти інформаційної безпеки держави вимагають окремої уваги й додаткового вивчення.

Метою даної статті постало розкриття питань щодо потреби й можливостей використання судової експертизи під час досудового розслідування злочинів проти інформаційної безпеки України та окремих аспектів призначення й проведення судово-лінгвістичної експертизи.

Виклад основного матеріалу. Залучення експерта та проведення судової експертизи є однією із важливих форм використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних проваджень про злочини проти інформаційної безпеки України, що забезпечує результативне збирання й належну оцінку доказів судом та кожною із сторін кримінального провадження. Судочинство розглядає судову експертизу як один із потужних інструментів неупередженого встановлення істини, що має вкрай важливе значення для прийняття правильних процесуальних рішень. Як слушно зазначають вітчизняні фахівці в галузі експертології, використання висновків експертів зумовлює ступінь забезпечення законності рішення, захисту від можливих помилок: у доказуванні – отримання нових доказів, перевірка інших доказів, формування комплексів доказів; у тактичному плані – висунення та перевірка версій, моделювання механізму правопорушення. Саме тому в судових провадженнях постійно прогресивно збільшується роль спеціальних знань [1, с. 107]. В процесуальному розумінні висновок експерта виступає актом, який дає відповіді на поставлені стороною провадження чи судом запитання і містить відомості про встановлені експертом фактичні дані, які мають значення для правильного вирішення справи.

Роль експертизи в досудовому розслідуванні злочинів проти інформаційної безпеки держави полягає в тому, що вона забезпечує можливість отримання органом досудового розслідування, стороною захисту нових доказів та здійснення перевірки раніше отриманих, піднімає на новий, науково обґрунтований рівень достовірність встановлених фактичних даних, які визнаються доказами. Об'єктами судової експертизи можуть виступати матеріальні та нематеріальні предмети і явища, які трапляються в найрізноманітніших сферах об'єктивної дійсності й використовуються, зокрема, й протиправно, з різною метою та залишають по собі різні наслідки.

Визначення виду судової експертизи, обрання й підготовка об'єктів для її дослідження, постановка запитань для вирішення фахівцем залежать від характеру злочину. Натепер для підготовки та вчинення злочинів проти інформаційної безпеки України зловмисники частіш за все використовують цифрове середовище та різноманітні об'єкти в ньому. Це їм потрібно для ведення психологічної війни на шкоду інтересам нашої держави, з метою пошуку інформації, яку можна використати в злочинних інтересах, для пропаганди антиукраїнських ідей, вербування прибічників, організації злочинних мереж, плану-

вання й координації злочинних дій тощо. Зокрема пропаганда розцінюється як пріоритетний напрям використання Інтернету рф як країною-агресором, терористами й сепаратистами. Основними цілями завдання шкоди інформаційній безпеці України виступає максимально широке розповсюдження антидержавних ідей серед населення й надання психологічного впливу на цільові групи. Зазвичай пропагандистські матеріали мають форму мультимедійних комунікацій, що містять ідеологічні або практичні настанови, роз'яснення, тексти з виправдуванням терористичної чи сепаратистської діяльності. До них відносять віртуальні повідомлення, презентації, журнали, теоретичні псевдонаукові праці, аудіо- й відеофайли, а також електронні ігри. Сьогодні сукупна аудиторія Інтернету забезпечує злочинним організаціям глобальний резерв потенційних злочинців. Для цілей вербування можуть використовуватися як інформаційні сайти, так і комунікаційні веб-платформи – чати, блоги, соціальні мережі, IP-телефонія й месенджери, електронна пошта. Всі вони можуть стати об'єктами судово-експертних досліджень, що здійснюються різними за фахом спеціалістами.

Необхідно брати до уваги й те, що з метою здійснення злочинної діяльності можуть використовуватися так звані «глибокі фейки», які є продуктом досягнень у формах штучного інтелекту, відомих як «глибоке навчання» (*англ.* – *deeplearning*), за якого набір алгоритмів, що мають назву «нейронних мереж», навчається розуміти правила й відтворювати моделі шляхом обробки великих даних. Так, наприклад, «Google» використовує ці технології для розвитку потужних алгоритмів класифікації зображень для своєї пошукової системи [2, с. 148].

Сьогодні злочинні організації й спецслужби рф намагаються виготовити провокаційні фальшиві відеоролики, здатні викликати серйозний резонанс в українській і міжнародній цільовій аудиторії. Це можуть бути кадри розстрілу мирних жителів начебто військовими ЗСУ, жорстких тортур стосовно цивільних осіб і військовополонених, розпалювання ненависті й провокування насильства проти певних осіб чи соціальних груп тощо. Окрім провокування швидких суспільних реакцій може мати місце застосування «глибоких фейків» й задля тривалих пропагандистських кампаній для просунення антиукраїнських наративів. Відеоплатформи, такі як «YouTube», «Telegram» та ін. активно використовуються для розповсюдження антиукраїнських поглядів, розпалювання міжнаціональної чи релігійної ненависті тощо. Виявлені й зафіксовані правоохоронними органами матеріали з подібним змістом стають доказами протиправної діяльності й об'єктами низки експертних досліджень.

При розслідуванні таких протиправних дій у сфері інформаційної безпеки особливого значення набуває таке джерело доказів як висновок експерта з певної або іншої галузі знань – лінгвістики, психології, криміналістики, комп'ютерно-технічної та телекомунікаційної та ін. У висновку експерт детально прописує всі надані на дослідження матеріали та зазначає про здійснені комунікації з учасниками справи: подані клопотання про надання додаткових матеріалів, проведені огляди об'єктів дослідження за їх місцезнаходженням тощо. Детально описуючи хід дослідження та обґрунтовуючи надані висновки, експерт доводить суду та учасникам справи об'єктивність встановлених фактів та обставин, які висвітлюються ним у висновку. Як підкреслює Н. Кисіль, крім наявності знань, вміння та навичок здійснення судово-експертної діяльності у межах обраної

експертної спеціальності, у експерта мають бути наявними сформовані комунікативні якості для забезпечення результативної взаємодії з суб'єктами призначення експертизи та іншими процесуальними особами [3, с. 61].

Вважаємо за потрібне додати, що в багатьох експертизах, які призначаються за кримінальними провадженнями про злочини проти інформаційної безпеки України, особливо важливим виступає так званий «суб'єктивний фактор». Спірні тексти, які є об'єктами експертних досліджень за такими кримінальними провадженнями, потребують особливої уваги експертів та осіб, які будуть давати оцінку їх висновкам. Це означає, що під час проведення кримінальних проваджень з використанням експертиз та в разі отримання показань експерта в процесі його допиту необхідною є підготовка самого слідчого або захисника, який залучає експерта для проведення експертизи, оскільки вони не завжди можуть точно розставити акценти й правильно поставити запитання із спірного мовленнєвого твору або за текстом експертизи. Лінгвісти, психологи не завжди можуть однозначно відповісти на усі запитання, які їм ставлять юристи, у силу специфіки тексту чи характеру запитання. Адже експерти працюють лише з текстом і не мають права втручатися в правові питання та давати правову оцінку досліджуваним фактам і явищам. Разом з тим, різноманітність об'єктів досліджень та запитань, які ставлять експертам на вирішення, зумовлює потребу використання для цього різних наукових знань, застосувати які в межах одного виду експертиз іноді стає неможливим.

У кримінальних провадженнях про посягання на інформаційну безпеку України вагоме значення для збирання доказів має призначення й проведення лінгвістичної експертизи. В системі судово-експертної діяльності Мініюсту України експертиза «1.2 Лінгвістичне дослідження писемного мовлення» як новий рід введена на початку минулого століття у зв'язку з появою нових видів досліджень, при проведенні яких застосовуються мовознавчі методи. Такі методи також використовуються давно започаткованою авторознавчою експертизою, основною метою якої є ідентифікація автора тексту документа [4, с. 290]. Відповідно до положень розділу 2 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, лінгвістична експертиза мовлення поділяється на підвиди: лінгвістична експертиза писемного мовлення та лінгвістична експертиза усного мовлення. Об'єктом дослідження лінгвістичної експертизи писемного мовлення є продукт мовленнєвої діяльності людини, відображений у писемній формі. Своєю чергою, об'єктом дослідження лінгвістичної експертизи усного мовлення є продукт мовленнєвої діяльності людини, відображений в усній формі і зафіксований у фонограмі – стенограмі [5].

Під час досудового розслідування зазначених злочинів для проведення семантичних досліджень в межах судової лінгвістичної експертизи частіш за все надходять різноманітні матеріальні носії інформації – листівки, оптичні диски, флеш-накопичувачі, періодичні видання, книжки, брошури та ін., на котрих зафіксовані безпосередні об'єкти судової експертизи – продукти мовленнєвої діяльності: від окремого слова чи речення до цілісного тексту чи групи текстів як в усній, так і в письмовій формі. До того ж, останнім часом об'єкти лінгвістичної експертизи розширили свої межі, що пов'язано із закономірним процесом розвитку інформаційних технологій і цифровізації

мас-медіа. Сьогодні об'єктами лінгвістичної експертизи стають не лише усні та письмові тексти, а й об'єкти найрізноманітніших форматів, які є полікодовими (креолізованими) текстами.

На необхідність виведення проблеми з локальної паспортизації текстів у коло широкої проблематики, пов'язаної з аналізом мови як мисленнєвої діяльності, а отже, з аналізом змісту, структури тексту в його усній та писемній формах, специфіки добору мовних одиниць, їхніх стилістичних та комунікативних особливостей, коли йдеться про авторський текст, наголошує вітчизняна науковиця й експерт Л. Шевченко. Нею слушно зазначається, що лінгвісти-експерти у пошуку методології і методик фахової доказовості визначають різні підходи до спеціального аналізу тексту, з очевидних причин враховуючи його екстра- й інтралінгвістичні характеристики, тобто синкретизм такого аналізу: без знання психо- і нейролінгвістики, соціальної психології та соціології, філософії мови, етнолінгвістики та багатьох інших суміжних галузей знання пояснення причин добору певної мовної одиниці, архітектоніки будови тексту, його комунікативної специфіки будуть формальною констатацією мовного факту, не розкриватимуть причинно-наслідкових зв'язків постановки тексту. Водночас поліваріантна сутність реалізації у мовній комунікації спричиняє появу розрізень у предметному аналізі лінгвіста-експерта [6, с. 237].

Останнім часом все частіше об'єктами семантичних досліджень у справах про посягання на інформаційну безпеку держави стають електронні тексти, котрі вбирають в себе риси усних, письмових та полікодових. Це зумовлює розширення класифікації об'єктів судової лінгвістичної експертизи за рахунок включення ще однієї підстави – форми комунікації: реальна-віртуальна, тобто така, що здійснюється шляхом інформаційних технологій без особистісного контакту, на віддалених відстанях, котра слугує як задачам традиційної форми спілкування, так і така, що виконує нові функції. Отже, на даний час об'єктами семантичних досліджень, що проводяться в межах лінгвістичної експертизи, можуть бути тексти чотирьох типів: письмовий, усний, полікодовий (креолізований), електронний.

Лінгвістичну експертизу загалом вважають різновидом текстового аналізу, а отже, на перший план виходять проблеми розробки процедур дослідження, оптимальних для досягнення мети і розв'язання задач лінгвістичного аналізу. Це означає, що експерт працює із цілісним мовленнєвим твором, його фрагментами та одиницями, усі його дії пов'язані між собою, поетапно представляють зміст аналізованого об'єкта, виявляють у ньому ті аспекти, котрі задані у запитаннях. Проте, як зазначають Т. Тодорошко та А. Біла, лінгвістична експертиза за своєю природою є доволі суб'єктивним видом експертних досліджень, а її результати дуже залежать від самого експерта, його особистісних переконань та світоглядних особливостей. Саме цим лінгвістична експертиза відрізняється від інших видів судових експертиз, в яких основна увага зосереджується саме на спеціальних знаннях експерта у різних галузях [7, с. 85]. Як зазначають вітчизняні науковці, у судовій лінгвістиці проведення комплексних досліджень є актуальним. При цьому, об'єктами дослідження часто стають тексти виступів, зафіксованих на відео носіях. Для проведення лінгвістичної експертизи за наведеними об'єктами надаються стенограми текстів, або ж іноді дослідження проводяться в межах комплексної судової експертизи відео-, звукозапису та судової лінгвістичної експертизи. Першим вирішується питання щодо встановлення

змісту інформації, зафіксованої на носії, який надається слідчим, а за текстовим відтворенням встановленого змісту розмов експерт-лінгвіст вирішує, чи містяться у наданому тексті висловлювання, виражені у формі, наприклад, погроз, адресованих певній особі [8, с. 39].

Специфіка судової лінгвістичної експертизи за кримінальними провадженнями про злочини проти інформаційної безпеки України полягає в тому, що результати лінгвістичного аналізу змістовно-смыслового та формального боку мовленнєвого твору слугують джерелом доказів наявності чи відсутності складу кримінальної караності діяння, тобто ознак об'єктивної сторони злочину. Спеціальні знання саме філологічної науки, лінгвістики можуть дати можливість не лише для первинної діагностики тексту на предмет наявності в ньому мовленнєвих деліктів, а й для їх інтерпретації, так само як і для встановлення авторства анонімних текстів екстремістської спрямованості. Саме лінгвістична експертиза як рід судової експертної діяльності покликана встановлювати усі необхідні обставини і факти, котрі мають значення доказів для правової кваліфікації тих або інших висловлювань як екстремістських, антидержавних матеріалів. Тлумачення та інтерпретація смислу усного висловлювання або письмового тексту потребує обов'язкового залучення спеціальних лінгвістичних знань не лише у випадках використання маніпулятивних прийомів мовленнєвого впливу на аудиторію, а й для виявлення пропаганди та агітації, закликів до вчинення тих або інших дій, погроз та ін. [9, с. 157]. Про високу затребуваність таких експертних досліджень свідчить той факт, що лише у 2024 році судовими експертами Інституту спеціальної техніки та судової експертизи СБ України було проведено 20 авторознавчих та 237 семантико-текстуальних експертиз та експертних досліджень. Об'єкти семантико-текстуальної експертизи різноманітні, проте найчастіше разом із постановою про призначення семантико-текстуальної експертизи на дослідження надаються скріншот листувань, зокрема й із соціальних мереж, усні мовленнєві повідомлення з їх текстовим відтворенням тощо [10, с. 46].

Останніми роками до експертної практики лінгвістичних досліджень у справах про посягання на інформаційну безпеку держави стали потрапляти нові об'єкти – усні й письмові тексти, відеографічні зображення із звуковим супроводом, які було створено з використанням можливостей штучного інтелекту. То ж не випадково вітчизняні фахівці звертають увагу на те, що російська пропагандистська машина дедалі активніше використовує технології штучного інтелекту, спрямовані на маніпулювання громадською думкою і вплив на геополітичну ситуацію для ведення інформаційної війни проти України. Виявлені факти такої діяльності на шкоду інформаційній безпеці держави стають підставами для початку здійснення досудового розслідування, а цифрові об'єкти, які згенеровано за допомогою штучного інтелекту, розглядають як об'єкти судово-експертних досліджень – комп'ютерно-технічних, лінгвістичних, матеріалів фото-, відеозапису тощо. Ці аспекти зазначеної проблеми не мають достатнього висвітлення у наукових публікаціях і потребують окремого й докладного вивчення.

Висновки. Питання використання спеціальних знань й призначення, проведення та оцінки висновку експерта як джерела доказів у кримінальних провадженнях про посягання на інформаційну безпеку держави слід визнати важливими,

актуальними і такими, що зумовлюють потребу їх докладного вивчення.

Різнорманітність способів посягання на інформаційну безпеку держави, засобів і можливостей вчинення такого виду злочинів, слідів і наслідків злочинних дій в інформаційній сфері зумовлюють потребу призначення різних видів судових експертиз для дослідження різноманітних об'єктів з метою отримання важливого джерела доказів – висновку експерта. Одним з таких видів судово-експертних досліджень виступає лінгвістична експертиза. Її об'єктами дедалі частіше стають матеріали, що мають вираз у цифровій формі, електронні тексти, котрі вбирають в себе риси усних, письмових та полікодових, зокрема й такі, що створені з використанням можливостей штучного інтелекту. Дослідження таких об'єктів доцільно проводити в межах комплексної судової експертизи відео-, звукозапису, комп'ютерно-технічної та судової лінгвістичної експертизи.

Література:

1. Рувін О. Г., Бараненко Д. В. Діяльність експерта як особи, що сприяє адміністративному судочинству: місце та роль у процесі розгляду публічно-правового спору. *Криміналістика і судова експертиза: наук.-метод. зб.* Київ: Вид-во Ліра-К. Вип. 69. С. 102–109. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.09.
2. Chesney R., Citron D. Deepfakes and the New Disinformation War : The Coming Age of Post-Truth Geopolitics. *Foreign Affairs*. 2019. January/February. URL: <https://url.li/hvhcxu>. (дата звернення 18.04.2025).
3. Кисіль Н. В. Визначення змісту та основних складових професійних компетентностей судових експертів. *Криміналістика і судова експертиза: наук.-метод. зб.* Київ : Вид-во Ліра-К. Вип. 69. С. 54–71. DOI: 10.33994/kndise.2024.69.05.
4. Свиридова Л. В. Судово-експертна практика проведення лінгвістичної експертизи писемного мовлення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 288–294.
5. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністру України; Інструкція, Форма типового документа, Картка, Рекомендації від 08.10.1998 № 53/5. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#top> (дата звернення 18.04.2025)
6. Шевченко Л.І. Лінгвістична експертиза медіа тексту: критерії фахової аргументації. *Одеський лінгвістичний вісник*. Спецвипуск, 2017. С.237-239.
7. Тодорошко Т.А., Біла А.В. Особливості призначення і проведення лінгвістичної експертизи мовлення (семантико-текстуальна та авторознавча): судова практика. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «ПРАВО»*. 2023. № 1 (6). С. 82–89.
8. Юсупов В.В., Атаманчук В.М., Саковський А.А., Шутенко С.В., Доценко О.Л., Меркулова О.В. Науково-методичні основи судово-лінгвістичної експертизи писемного мовлення : метод. реком. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. 47 с.
9. Ходанович В. О., Колонюк В. В. Сучасні можливості окремих видів судових експертиз у протидії злочинам проти інформаційної безпеки України. *Науковий вісник УжНУ. Серія ПРАВО*. Вип. 85: частина 4. С. 154–161. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.22>
10. Бондарчук В. В., Босак І. А. Особливості проведення семантико-текстуальної експертизи в розслідуванні прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. *Криміналістичний вісник*. 2023. № 2(40). С. 43–52. DOI: 10.37025/1992-4437/2023-40-2-43

Kolonyuk V. Modern possibilities of using forensic expertise in pre-trial investigation of crimes against the information security of Ukraine

Summary. The article raises the issue of the use of special knowledge by investigators and prosecutors, and, in particular, forensic expertise, to collect and evaluate evidence during pre-trial investigations of crimes against the information security of the state.

The author draws attention to the fact that today the main goal of harming the information security of Ukraine is the widest possible dissemination of anti-state ideas among the population, psychological influence on certain groups of citizens, creation of panic moods, distrust of the government and state policy. The tools of such crimes take the form of multimedia communications, contain texts justifying terrorist, separatist, anti-state activities. They become objects of forensic research carried out by specialists of various specialties. When investigating such crimes in the field of information security, the conclusion of an expert in a particular field of knowledge is of particular importance - linguistics, psychology, forensics, computer and technical and telecommunications expertise as a source of evidence

Determining the type of forensic examination, preparing objects for research, and posing questions for a specialist to solve depend on the nature of the crime. A special feature should be considered to be the circumstances that the variety of objects of research and questions that are posed to experts for solution

necessitates the use of different scientific knowledge, which sometimes becomes impossible to apply within the framework of one type of examination. At the same time, the appointment and conduct of linguistic examination is of great importance for collecting evidence. Currently, the objects of such examination have expanded their boundaries, which is associated with the development of information technologies and the digitalization of mass media. They are not only oral and written texts, but also objects of a wide variety of formats, in particular, using texts and images and video recordings. This determines the expansion of the classification of objects of forensic linguistic examination. It is forensic linguistic examination that is called upon to establish all the necessary circumstances and facts that have the value of evidence for the legal qualification of statements as extremist, anti-state materials. Oral and written texts, videographic images with sound accompaniment, which are created using the capabilities of artificial intelligence, have become new for linguistic examination.

It was concluded that the study of such objects should be carried out within the framework of a comprehensive forensic examination of video, sound recordings, computer technical and forensic linguistic examination. These issues require additional and in-depth research by scientists and practitioners.

Key words: information security of Ukraine, pre-trial investigation, evidence, forensics, forensic examination, classification of examinations, forensic linguistics, expert opinion.

Мурга О. Г.,
аспірант кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ШАХРАЙСТВА З ІПОТЕЧНИМ МАЙНОМ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особи злочинця, як важливого елементу криміналістичної характеристики шахрайства, об'єктом якого є іпотечне майно. Обґрунтовано, що особливості суб'єкта злочину істотно впливають на побудову стратегії досудового розслідування і встановлення істотних обставин кримінального правопорушення.

Визначено, що особа злочинця при вчиненні шахрайства з іпотечним майном, як правило, характеризується наявністю певного рівня фінансової обізнаності, умінням користуватися правовими прогалинами та навичками обману, спрямованими на отримання вигоди через неправомірне відчуження або заставу нерухомого майна. Типовими рисами шахрая є умисне невиконання зобов'язань перед кредиторами та завчасне планування неправомірних дій щодо іпотечного майна.

Крім наукових визначень, також у даній статті звертається увага на загальноприйняте на законодавчому рівні визначення суб'єкта кримінального правопорушення (відповідно до статті 18 Кримінального кодексу України), що слугує основою для подальшого аналізу.

Наголошено на важливості ідентифікації характерних ознак злочинця для визначення можливих механізмів вчинення шахрайства та способів маскування злочинної діяльності. Встановлено, що детальний аналіз зазначених елементів дозволяє більш ефективно планувати слідчі дії, прогнозувати поведінку підозрюваних і своєчасно виявляти докази.

Основна увага зосереджена на особливостях суб'єкта злочину – шахрая у сфері іпотеки. Підкреслюється, що така особа має специфічний комплекс характеристик, що вирізняє її з-поміж інших злочинців. У роботі розкривається міждисциплінарний підхід до визначення особи злочинця, який формується на перетині знань з кримінології, психології, соціології, права та криміналістики.

Тож було приділено увагу думкам науковців, які визначають особу злочинця як сукупність соціально-демографічних, психологічних, моральних і правових ознак, що впливають на вчинення злочину та механізм його реалізації.

Шахрай в іпотечних правовідносинах, за результатами дослідження, як правило, є освіченою, соціально адаптованою особою з високим рівнем інтелекту, добре орієнтована в законодавстві, володіє комунікативними навичками, здатний викликати довіру, маніпулювати емоціями та ситуаціями. Його злочинна діяльність зазвичай має чіткий план, нерідко здійснюється в складі організованої групи та супроводжується використанням підроблених документів або інших способів обману.

Таким чином, у межах наукової статті зроблено висновок про необхідність акцентування уваги слідчих органів на особистісних характеристиках суб'єктів злочину для всебічного і повного дослідження обставин шахрайства з іпотечним майном.

Ключові слова: шахрайство, іпотечне майно, криміналістична характеристика, особа злочинця.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку фінансово-кредитної системи та зростання кількості правочинів із заставним майном, особливо в сфері іпотечного кредитування, спостерігається зростання кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних із шахрайством у цій сфері. Однією з малодосліджених, проте критично важливих складових розкриття таких злочинів є особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики. Попри існування загального законодавчого визначення суб'єкта кримінального правопорушення, встановленого у статті 18 Кримінального кодексу України, таке тлумачення є недостатнім для ефективного розслідування складних і латентних шахрайств, пов'язаних з іпотечним майном.

Наявна криміналістична та кримінологічна література свідчить про необхідність міждисциплінарного підходу до аналізу особистості злочинця, що включає соціально-демографічні, психологічні, правові та поведінкові чинники. Особливої актуальності набуває вивчення типових ознак осіб, які вчиняють шахрайські дії у сфері іпотеки: юридична обізнаність, високий рівень інтелектуального розвитку, соціальна адаптивність, комунікативні навички та схильність до попереднього планування злочину. Ці особливості істотно відрізняють шахраїв у сфері іпотечного кредитування від представників інших кримінальних груп (злочинців, грабіжників, хуліганів тощо) і, відповідно, потребують спеціального дослідження.

Таким чином, недостатнє розкриття криміналістичної сутності особи шахрая в іпотечних правовідносинах та відсутність узагальненої моделі його характеристик знижує ефективність виявлення, розслідування та запобігання таким злочинам. Саме це зумовлює необхідність ґрунтовного наукового аналізу даної проблеми.

Стан дослідження. На важливість визначення особи злочинця з інших криміналістичних характеристик звертали увагу чимало авторитетних вчених протягом останніх десятиліть. Завдяки чому було проведено чимало досліджень та написано відповідних наукових робіт у даній сфері, в тому числі праці таких науковців, як: Гавриш С. В., Зелінський А. Ф., Бедь В. В., Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С., Лужецька О. Р., Даньшин І. М., Шепітько В. Ю., Мусієнко О. Л., Лисенко В. В. та інші.

Однак досліджень, присвячених складанню кримінологічного портрету осіб, які вчинили шахрайство з іпотечним майном, майже не проводилось.

Мета статті полягає у дослідженні особи злочинця як елементи криміналістичної характеристики шахрайства з іпотечним майном.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до частини 1 статті 18 Кримінального кодексу України, суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність [1].

Враховуюче вищенаведену норму матеріального права, законодавець надав чітке загальне визначення суб'єкта кримінального правопорушення, що це в першу чергу є фізична особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними та якій до вчинення кримінального правопорушення виповнилося 16 років.

Особа злочинця при шахрайствах з іпотечним майном, відрізняється складом злочину від інших суб'єктів кримінальних правопорушень.

Щодо особи шахрая, то вважаємо за необхідне відмітити, що визначення цієї категорії є доволі складною категорією, що вимагає комплексного підходу. Адже, про це зазначає така група авторів як С. В. Гавриш, В. Г. Грузкова, А. Л. Дудников які дійшли висновків що криміналістика поглинає відомості про особу злочинця з різних наук, таких як криминологія, кримінальне право, психологія, фізіологія. Автори вважають, що у зворотному порядку криміналістика забезпечує суміжні галузі знань власними науковими рекомендаціями, що відбивають специфіку деяких сторін особи злочинця в механізмі вчинення протиправного діяння і способі слідоутворення» [2].

Зі своєї сторони, А. Ф. Зелінський трактує особу злочинця як «сукупність соціально-демографічних, психологічних та моральних характеристик, які в тій чи іншій мірі типово притаманні людям, винним у злочинній діяльності певного типу» [3].

В продовження вищенаведеної думки, В. В. Бедь, у своїх працях зазначив, що «...злочинна поведінка зумовлена взаємодією особистості з соціальним середовищем. Політичні, соціально-економічні духовні сторони суспільства здійснюють зовнішній вплив на формування механізму злочину, а психічні особливості формують механізм злочину з середини. Окрім цього, науковці зазначають, що психологія організованої злочинності відрізняється спільністю злочинних цілей та інтересів. Адже злочинна група створюється з метою здійснення не одного єдиного злочину, а для постійної і довготривалої злочинної діяльності» [4].

В той час інша група науковців (А. П. Гель, Ю. В. Александров, Г. С. Семаков) надають формулювання наступним чином: «...особа злочинця – це сукупність соціальних властивостей, ознак, зв'язків і відносин, характеризують особу, яка порушує кримінальний закон, і в поєднанні з іншими (не особистісними) умовами й обставинами спонукають особу до антисуспільної поведінки» [5].

Вочевидь, науковці вирізняють особу злочинця за певними ознаками які формуються зовнішніми чинниками які впливають на нього.

Крім того, даючи кваліфікацію діям особи злочинця як елементу криміналістичної характеристики правопорушень О. Р. Лужецька зазначає, що під нею потрібно розуміти «...типову модель особистості людини, яка вчинила злочин, з притаманними їй біологічними, психологічними і соціальними властивостями, ознаками, що беруть участь у процесі детермінації механізму злочину, зумовлюють особливості його відбивних можливостей та процесу слідоутворення і разом

з тим відчують на собі й відображають вплив інших осіб, предметів і процесів, що взаємодіють з ними» [6].

Не можна не погодитися з позицією Даньшина І. М., який акцентує увагу на тому, що «...особа злочинця включає низку елементів, тобто певну кількість різних ознак, властивостей, рис, особливостей, які об'єднує так: соціально-демографічні ознаки (відомості про стать, вік, рівень освіти, рід занять, стаж роботи, сімейний стан, місце проживання, інші дані про соціальний статус особи). Соціально-демографічні ознаки дають істотну інформацію про особу злочинців, що може бути використана як із науковою, так і прикладною метою, зокрема під час розробки та реалізації заходів запобігання злочинам; особистісно-рольові властивості (соціальні позиції, рольові особливості тощо); соціально-психологічні якості (особливості особи, які сформувалися на базі її психічних станів і процесів у ході власного соціального досвіду; спрямованість особистості, мотиваційна сфера, потреби, установки, інтереси тощо); риси правової й моральної свідомості; кримінально-правові ознаки (спрямованість злочинної поведінки суб'єкта на конкретні суспільні відносини, узяті під охорону законом; ступінь і характер суспільної небезпечності вчиненого злочину; способи, обрані для досягнення злочинної мети; мотив, яким керувався суб'єкт злочину; ставлення винного до вчиненого) [7].

Цілком обґрунтованою також є позиція В. Ю. Шепітька який зазначає, що особа шахрая характеризується специфічним комплексом ознак. Більшість злочинців мають сильний дар уяви, вони використовують вплив і вміння переконувати людей [8].

Слід також виокремити наукову позицію В. В. Лисенка, який вказує, що особа, що вчинила злочин, є сполучною ланкою між елементами криміналістичної характеристики. Це пов'язане з тим, що об'єкт злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, виконання певних дій, залишені сліди та інше завжди зумовлені особистісними якостями злочинця. Дії, виконувані злочинцем, – це взаємозалежна система внутрішніх (психічних) і зовнішніх (динамічних) рухів [9].

Як правило, особа шахрая характеризується досить високим рівнем освіти та інтелекту, адже такий вид злочину вчиняється шляхом безпосереднього введення в оману осіб, характерними рисами якого є винахідливість та кмітливість. Враховуючи вищезазначене, варто відмітити соціальні навички, рівень освіти, інтелектуального розвитку та психологічні особливості особи шахрая. До факультативних особливостей слід віднести фізичні особливості шахрая, адже вони не мають такої питомої ваги, як інтелектуальні властивості визначеної особи. У зв'язку з вищезазначеним обґрунтованою є позиція О. Л. Мусієнко з приводу того, що у криміналістичній літературі вказується, що здебільшого шахраї певною мірою відрізняються від таких злочинців, як, наприклад, злодії, грабіжники, хулігани. Як правило, шахрайство вчиняють особи зрілого віку, що мають хитрий, виверткий розум, уміють зацікавити навколишніх, справити на них сприятливе враження. Вони мають досить добру спостережливість і швидко реакцію на обстановку [10].

Однак, на нашу думку, не варто обмежуватися лише зовнішньо-соціальними факторами та внутрішньо-емоційним станом особи при змістовному визначенні поняття «особа злочинця» у шахрайстві з іпотечним майном. Подібні визначення не повністю передають специфіку особи злочинця як складової криміналістичної характеристики злочину. Особа шахрая в іпотечних правовідносинах характеризується насам-

перед певними типовими рисами, що притаманні особам, які вчиняють шахрайські дії у сфері нерухомості, зокрема з об'єктами, обтяженими іпотекою. Така особа зазвичай має наступні характеристики:

1. Юридичну обізнаність – шахраї часто добре орієнтуються в цивільному, фінансовому та банківському законодавстві, розуміють механізми іпотеки, процедурні особливості укладення та розірвання договорів, а також нотаріальне оформлення правочинів.

2. Соціальну адаптованість – зовні це можуть бути респектабельні особи: керівники підприємств, юристи, державні реєстратори, нотаріуси або особи, що мають зв'язки з ними. Вони уміло викликають довіру, маніпулюють емоціями та створюють ілюзію легітимності своїх дій.

3. Високий рівень комунікативних навичок – переконливі, ерудовані, здатні грамотно аргументувати свої дії, приховуючи шахрайські наміри.

4. Планованість і організованість – дії зазвичай добре сплановані; часто вчиняються групою осіб з чітким розподілом ролей (наприклад, один веде переговори, інший підробляє документи, третій забезпечує юридичне супроводження).

5. Попередній досвід – значна частина таких осіб має або кримінальний досвід, або вже була учасником сумнівних угод. Часто фігурують у декількох справах, пов'язаних із шахрайством у сфері нерухомості.

6. Мета – заволодіння правом власності або грошовими коштами, отриманими під заставу іпотечного майна, шляхом обману, зловживання довірою чи підробки документів.

Звертаючи увагу на судову практику, особами які вчиняють шахрайство з іпотечним майном також можуть бути керівники та службові особи підприємств. Для прикладу, процитуємо вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 14.10.2024 року у справі № 761/25577/24:

– «При цьому службові особи ТОВ «Авто-Холдінг», ТОВ «Інтер-Авто», ТОВ «Автосервіс-Т», ТОВ «Кременчуцький автоскладальний завод» не забезпечували повернення банку одержаних кредитних коштів у повному обсязі, а фінансово-господарську діяльність керованих ними підприємств здійснювали у такий спосіб, що передбачав навмисне погіршення їх фінансових показників, виведення отримуваних підприємствами у ході господарсько-фінансової діяльності грошових коштів, у тому числі кредитних коштів АТ «УкрСиббанк», на рахунки інших суб'єктів господарювання, та здійснення платежів щодо часткового погашення кредиторської заборгованості за кредитними договорами від 03.05.2007 виключно з метою підтримання належного рівня довіри з боку банку до позичальників» [11].

Враховуючи фінансове коріння даного типу кримінальних правопорушень, шахраями в іпотечних правовідносинах є фізичні особи – боржники, які отримали грошові кошти під заставу нерухомого майна та розуміючи протиправний характер своїх дій, заздалегідь не мають наміру повертати грошові кошти.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує складність та багатогранність характеристики особи шахрая в іпотечних правовідносинах, що обумовлюється специфікою як самого злочину, так і соціально-психологічними властивостями суб'єкта його вчинення. Законодавче визначення суб'єкта кримінального правопорушення встановлює загальні вимоги до осіб, які

можуть нести кримінальну відповідальність, однак для аналізу шахрайства в сфері іпотеки необхідне глибше розуміння особистісних характеристик злочинця.

Особа шахрая, як свідчать праці науковців, є результатом взаємодії соціальних, правових, психологічних та кримінологічних чинників. У випадку з іпотечним шахрайством, злочинець найчастіше є освіченою, соціально адаптованою особою з високим рівнем інтелектуального розвитку, що володіє комунікативними здібностями, юридичною обізнаністю та вмінням маніпулювати людьми. Ці риси дозволяють йому вміло маскувати злочинні наміри та уникати відповідальності.

Крім того, шахрай у сфері іпотеки зазвичай має чіткий план дій, діє в складі організованої групи та має кримінальний або сумнівний юридичний досвід. Його метою є заволодіння чужим майном або грошима шляхом обману або зловживання довірою. Вказане вимагає, аби криміналістична характеристика враховувала не лише загальні ознаки, а й конкретні риси, притаманні цьому типу злочинців. Це має важливе значення як для виявлення та розкриття таких злочинів, так і для запобігання їм.

Література:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001р. № 2341-III. Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 28.04.2025).
2. Екологічні злочини, кваліфікація та методика розслідування. Гавриш С.В. та інші; під ред. В.О. Коновалової, Г.А. Матусовського. Харків : Глобус, 1994. 226 с.
3. Зелінський А.Ф. Кримінологія : навчальний посібник. Київ : Рубікон, 2000. 240 с.
4. Бедь В.В. Юридична психологія : навчальний посібник. Київ : «Каравелла»; Львів : «Новий світ–2000», «Магнолія плюс», 2003. 376 с.
5. Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С. Кримінологія : Курс лекцій. Київ : МАУП, 2002. 296 с.
6. Лужецька О.Р. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики вимагання, пов'язаного із застосуванням насильства над потерпілим. *Науковий вісник Національного університету Державної податкової служби України (економіка, право)*. 2013. № 4. С. 196–201.
7. Кримінологія : Загальна та Особлива частини : підручник. 2-ге вид. перероб. і доп. І.М. Даньшин та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2009. 288 с.
8. Шепітько В.Ю. Особливості криміналістичної характеристики шахрайства. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 1998. № 2. С. 144.
9. Лисенко В.В. Расследование вымогательств. Харків, 1996. 33 с.
10. Мусієнко О. Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в учасних умовах: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Харків, 2007. 19 с.
11. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 14.10.2024 року у справі № 761/25577/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122349933> (дата звернення 28.04.2025).

Murha O. The identity of the offender as a component of the forensic characterization of mortgage fraud

Summary. The article is devoted to the study of the identity of the offender as an essential element of the forensic characterization of fraud involving mortgaged property. It is argued that the specific traits of the perpetrator have a significant impact on the strategy of pre-trial investigation and the establishment of the key circumstances of a criminal offense.

It is found that individuals who commit mortgage fraud typically possess a certain level of financial literacy, the ability to exploit legal loopholes, and deception skills aimed at gaining unlawful benefits through the illegal alienation or pledging of real estate. Common characteristics of such offenders include intentional failure to fulfill obligations to creditors and premeditated planning of unlawful actions related to mortgaged property.

In addition to scientific interpretations, the article also references the legislatively accepted definition of a subject of a criminal offense (pursuant to Article 18 of the Criminal Code of Ukraine), which serves as a basis for further analysis.

The author emphasizes the importance of identifying the key traits of the offender in order to determine possible fraud schemes and methods used to conceal criminal activity. It is established that thorough analysis of these factors enables more effective planning of investigative actions, prediction of suspect behavior, and timely evidence collection.

The article focuses on the specific features of mortgage fraud offenders. It is emphasized that such individuals possess a distinct set of traits that differentiate them from other types

of criminals. An interdisciplinary approach is presented to analyzing offender identity, drawing on insights from criminology, psychology, sociology, law, and forensic science.

Attention is also given to scholarly views defining the personality of a criminal as a combination of socio-demographic, psychological, moral, and legal characteristics that influence the commission of a crime and its mechanism.

According to the study, a typical mortgage fraudster is often an educated, socially integrated person with a high level of intelligence, knowledgeable in legal matters, possessing strong communication skills, capable of gaining trust, and skilled in manipulating emotions and situations. Their criminal activity is usually well-planned, often conducted as part of an organized group, and accompanied by the use of forged documents or other deceptive means.

Therefore, the author concludes that it is essential for investigative authorities to focus on the personal characteristics of perpetrators in order to conduct a comprehensive and thorough investigation of mortgage fraud cases.

Key words: fraud, mortgaged property, forensic characterization, offender identity, victim identity.

Остряк Б. І.,*здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету*

ВПЛИВ ЗАСАДИ ЗМАГАЛЬНОСТІ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ТА ДОСЯГНЕННЯ ЗАВДАНЬ СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Анотація. Дана стаття присвячена комплексному дослідженню практичного/дієвого впливу засади змагальності на ефективне досягнення та реалізацію завдань кримінального провадження, які мають бути належним чином сформовані, виконані та досягнуті на стадії досудового розслідування. Інститут змагальності у кримінальному процесі на стадії досудового розслідування розглядається як одна з основоположних засад кримінального процесуального права, що забезпечує рівність всіх учасників кримінального провадження, реалізацію їхніх прав та обов'язків, а також створює підґрунтя для справедливого судового розгляду кожного окремо взятого кримінального провадження.

Гармонійне втілення засади змагальності до кримінального процесу є запорукою його демократизації та приведення стадії досудового розслідування до стандартів, визначених Конституцією України та міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України.

Автором обґрунтовано проблематику та актуальність дослідження окресленої теми як для наукової спільноти так і співробітників правоохоронних органів через призму висновків Верховного Суду. Зокрема, приділення значної уваги висновкам Верховного Суду дозволяє дослідити та оцінити фактичний рівень застосування засади змагальності на ранніх стадіях кримінального провадження. Аналізуючи практику Верховного Суду під час написання наукової статті, було виявлено низку проблем правозастосування на стадії досудового розслідування, зокрема досить часто зустрічається порушення балансу між стороною обвинувачення та стороною захисту, обмеження доступу до матеріалів кримінального провадження, зловживання заходами примусу в межах кримінального провадження, а також досить низький рівень контролю з боку суду за органами досудового розслідування, що негативно впливає на її перебіг в цілому.

В науковій праці розкрито дефініцію стадії досудового розслідування в розумінні законодавця та прикладного трактування колегами науковцями.

За результатом аналізу наукових робіт в статті наведено узагальнений перелік базових завдань, які мають бути досягнуті / виконані на стадії досудового розслідування. Окремо приділяється увага ролі адвокатури в забезпеченні змагальності під час досудового розслідування, а також механізму взаємодії з іншими учасниками кримінального провадження.

Досліджено судову практику, в тому числі але не виключно Верховного Суду щодо правозастосування та формування висновків відносно дотримання засади змагальності на стадії досудового розслідування.

Автором сформовано висновки щодо позитивних наслідків, які будуть мати місце при належному норма-

тивному врегулюванні положень чинного кримінального процесуального законодавства та як наслідок фактичної, а не декларативної реалізації засади змагальності на стадії досудового розслідування та використанні органами досудового розслідування і стороною захисту своїми правами і обов'язками в мірі достатній для забезпечення їх запитів та вимог.

Ключові слова: змагальність, завдання кримінального провадження, досудове розслідування, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. Надаючи оцінку актуальності піднятого питання ми звертаємося до висновків Верховного Суду: «...незважаючи на те, що КПК не містить у якості окремої загальної засади кримінального провадження принципу сприяння захисту (*favor defensionis*), однак він втілений у низці законодавчо визнаних загальних засад, таких як верховенство права, змагальність, презумпція невинуватості та забезпечення права на захист і має застосовуватися, серед іншого, у тих випадках, коли для захисту об'єктивно складно отримати докази на свою користь».

Поряд із цим, визначаючи проблематику потрібно розуміти, що законодавець не закріпив в КПК окремою засадою кримінального провадження принцип сприяння захисту (*favor defensionis*) та як наслідок не поклав прямо на сторону обвинувачення (орган досудового розслідування) обов'язок щодо дотримання зазначеного принципу, а відповідно надав можливість діяти в цій частині на власний розсуд. Чи дійсно сформований судовою гілкою влади висновок щодо компенсації вказаного принципу через практичну реалізацію суміжних загальних засад, в тому числі змагальності, знаходить своє практичне застосування при досягненні завдань на стадії досудового розслідування?

Стан дослідження. В працях українських науковців неодноразово предметом дослідження та оцінки виступала стадія досудового розслідування. Одночасно з тим в роботах містяться як схожі так і кардинально протилежні позиції щодо мети та завдань, які мають бути досягнуті на даній стадії кримінального провадження. Поряд із цим колеги науковці намагаються дослідити співмірність прав та обов'язків сторони обвинувачення (органу досудового розслідування) та сторони захисту в розрізі конкретних слідчих дій, що має наслідком формування висновків про дотримання чи недотримання законодавцем балансу інтересів та як наслідок принципу змагальності.

Варто відмітити роботи Л.М. Лобойко, О.А. Банчука, І.І. Татарина, А.Я. Хитрої, Р.І. Благути, А.-М.Ю. Ангеленюка,

Ю.В. Гуцуляка, І.В. Гловюк, Л.Д. Удалової та інших учених в яких були сформульовані важливі положення процесуального, організаційного та психологічного характеру, які виступають теоретичним підґрунтям для подальших досліджень з урахуванням сучасних реалій та запиту суспільства до формування сучасної демократичної держави.

Мета статті. Дослідження впливу засади змагальності на реалізацію та досягнення завдань стадії досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Л.М. Лобойко та О.А. Банчук досить влучно сформулювали тезу, що кримінально-правові норми – це «тіло», а процесуальні норми – це їхня «душа» [4].

Якщо проаналізувати правову природу процесуальних норм то вони покликані в основному забезпечити врегулювання процедури здійснення кримінальної процесуальної діяльності.

Одночасно з тим, відповідна процесуальна діяльність органів досудового розслідування, слідчого, прокурора, слідчого судді і суду у зв'язку з вчиненням кримінального правопорушення, права та обов'язки, яких і врегульовані вказаними процесуальними нормами – є (так звані) кримінальним провадженням.

Основною складовою будь-якої діяльності в науковій спільноті визнають завдання та мету.

Норми чинного кримінального процесуального законодавства не містять визначення «мети» кримінального провадження. Однак, як з практично-прикладної так і наукової точки зору метою можна вважати – забезпечення захисту осіб, яким завдано шкоди кримінальним правопорушенням.

Досягнення окресленої мети можливе шляхом виконання завдань, які знайшли своє відображення та конкретизуються в кримінально-процесуальному законі.

Статтею 2 КПК України [2] законодавець передбачив перелік завдань кримінального провадження, які було систематично викладено І.І. Татариним та А.Я. Хитрою [3]:

- захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень;
- охорона права, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження;
- забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу;
- щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Варто розуміти, що передбачені законодавцем в ст. 2 КПК України завдання мають загальний характер для всього кримінального провадження, в той час як окремим стадіям притаманні конкретно визначені завдання, завершення виконання яких надає можливість для руху провадження до наступної стадії.

Завдання, які мають бути виконані, первісно опираються на сутність самої стадії та її наслідків.

В п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України закріплено дефініцію **досудового розслідування** – стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або

направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотання про закриття кримінального провадження [2].

Одночасно з тим, Р.І. Благути, А.-М.Ю. Ангеленюк та Ю.В. Гуцуляк прийшли до більш прикладного висновку та охарактеризували стадію досудового розслідування, як діяльність правоохоронних органів, що ґрунтується на кримінальному процесуальному законі та здійснювана під наглядом прокурора й суду щодо виявлення, збирання, фіксації і попереднього дослідження доказів, швидкого, повного й неупередженого встановлення обставин кримінального провадження, викриття винуватих осіб і вирішення інших завдань досудового розслідування [5].

Враховуючи праці науковців та аналізуючи судову практику, можна виділити такі основні завдання стадії досудового розслідування:

- охорона прав та законних інтересів громадян, суспільства;
- швидке і повне розкриття злочинів;
- встановлення об'єктивної істини по кримінальній справі;
- викриття винних;
- притягнення винних у здійсненні злочинів до кримінальної відповідальності як обвинувачених;
- недопущення притягнення до кримінальної відповідальності невинних осіб;
- реабілітація осіб, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності і забезпечення відшкодування заподіяного їм збитку;
- визначення необхідності кримінально-правового впливу або можливості обмежитися застосуванням заходів суспільного впливу;
- забезпечення відшкодування матеріального збитку, заподіяного злочином;
- виявлення й усунення причин злочинів і умов, що сприяли їх здійсненню;
- створення необхідних передумов для правильного вирішення кримінальних справ судом;
- забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на захист;
- виховання громадян в дусі неухильного додержання конституції і законів України, з превентивною ціллю щодо недопущення вчинення кримінально караних дій.

Верховний Суд в судовому рішенні акцентував увагу на важливому завданні покладеному законодавцем на орган досудового розслідування (передбаченому ст. 290 КПК України) – ознайомлення сторони захисту з усім обсягом доказової бази зібраної органом досудового розслідування задля обстоювання позиції захисту. Важливо, що матеріали досудового розслідування становлять собою основу кримінального змагального процесу, яку формує виключно сторона обвинувачення [6].

Виконання / неналежне виконання / не виконання окреслених завдань органом досудового розслідування буде мати вплив на всіх учасників кримінального провадження та хід самого провадження після переходу до наступної стадії.

Реалізація окреслених завдань за своєю суттю фактично передбачає вчинення активних дій органом досудового розслідування, що в свою чергу передбачає обов'язкове дотримання закріплених законодавцем прав та обов'язків в розділі III КПК України (досудове розслідування).

Оцінюючи дотримання принципу змагальності на стадії досудового розслідування І.В. Гловюк зауважує, що передчасно робити висновки про повну змагальність досудового провадження, ураховуючи нормативні та фактичні обмеження сторони захисту в доказуванні, обмежень у можливості ознайомитися з матеріалами досудового розслідування в порядку ст. 221 КПК України, немає захисного висновку як кримінально-процесуального акта тощо [6].

Л.Д. Удалова в своїй науковій праці наголошує, що сторони захисту та обвинувачення на вказаному етапі процесу мають різний обсяг процесуальних прав, а отже, й кримінально-процесуальних ресурсів щодо збирання доказів під час розслідування кримінальних правопорушень [7].

Аналізуючи зазначене та беручи до уваги практичний досвід взаємодії із правоохоронними органами на стадії досудового розслідування, схилиюсь до того що в поточній редакції КПК України в розрізі конкретних слідчих розшукових дій законодавець не зміг забезпечити в повній мірі баланс інтересів сторони обвинувачення (досудового розслідування) та захисту, віддавши перевагу першій.

В попередніх наукових працях мною було сформувано тезу, яка зводиться до того, що гарантування державою забезпечення реалізації засади змагальності сторін не може мати абстрактної та загальної форми, оскільки правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством, а відповідно сторона кримінального провадження не може вийти за межі прав та обов'язків визначених нормами чинного законодавства при вчиненні дій так як в протилежному випадку вона саме опиниться «поза законом».

Разом з тим окремі науковці виснують, що наявність функції судового контролю на досудовому розслідуванні дає змогу стверджувати про автоматичне застосування принципу змагальності на даній стадії.

Однак, це не більше ніж підміна понять та спроба виправдання недосконалості нормативно правової бази із перекладанням тягаря відповідальності за подібного роду не доопрацювання із законодавчої гілки влади, до безпосередніх функцій якої віднесено обов'язок забезпечення розроблення норм чинного законодавства, що будуть відповідати принципам нормотворчої діяльності (верховенству права, об'єктивності, демократизму, законності, професіоналізму, науковості, системності) на судову гілку влади, яка в силу неврегульованості окресленої проблематики, вимушена брати на себе ініціативу та намагаться адаптуватись під конкретну ситуацію і вирішувати проблематику у взаємовідносинах між стороною обвинувачення та захисту щодо дотримання засади змагальності, постфактум.

Фактично складається ситуація за якої сторона захисту має права на реалізацію засади змагальності за рахунок спонукання в судовому порядку органу досудового розслідування до вчинення / не вчинення тих чи інших дій.

Наприклад, за результатом проведення обшуку відбулось вилучення грошових коштів, які ідентифікуються стороною обвинувачення як доказ певної неправомірної поведінки підозрюваного (отримання хабаря). Однак, підозрюваний наполягає на тому що дані грошові кошти ніколи ним не отримувались і він не здійснював їх перерахунок та поміщення до шухляди столу, а відповідно не містять потожирових слідів. Логічним буде висновок, що орган досудового розслідування з ціллю

пошуку справедливості має самостійно ініціювати проведення відповідної експертизи, однак, якщо це не відбувається, сторона захисту з ціллю реалізації своїх прав зобов'язана, в силу відсутності у неї оригіналів відповідних грошових купюр, звернутись як до органу досудового розслідування так і до суду, обґрунтувавши необхідність проведення даної експертизи. Таким чином, виникає логічне питання: «Яким чином може бути реалізована засада змагальності при умові, що реалізація права на захист сторони захисту залежить від волі опонуючої сторони (сторони обвинувачення) та суду?».

Логічним буде висновок, що змагальність повинна бути не декларативним гаслом, а реалізовуватись за замовчуванням через права та обов'язки, закріплені в нормах чинного законодавства.

Змагальність має бути стимулом для органу досудового розслідування до більш ретельного збору доказів і аналізу інформації, оскільки йому потрібно бути готовими до заперечень з боку захисту, так і для сторони захисту, якій опираючись на самостійно зібрані докази потрібно сформувати вказані заперечення, що мають бути змістовними та виправдальними.

Наслідком реалізації засади змагальності через призму завдань, які мають бути виконані на стадії досудового розслідування, буде більш детальне і всебічне розслідування, що, в свою чергу, допомагає у досягненні справедливих результатів.

Саме забезпечення балансу сил між сторонами кримінального провадження сприяє ефективному виконанню завдань досудового розслідування.

Нажаль, але так склалось на практиці, що мірилом ефективності роботи органу досудового розслідування є кількість складених та направлених до суду обвинувальних актів, що спонукає орган досудового розслідування до нехтування останніми за для досягнення власних цілей.

У зв'язку з чим, порушення та не дотримання засади змагальності є одним із найбільш доступних та розповсюджених на практиці. Це закономірні наслідки превалюючого становища органу досудового розслідування по відношенню до інших учасників, що продиктовано діючими положеннями норм чинного законодавства.

Відсутність усвідомлення прикладного значення даної засади для досягнення завдань досудового розслідування і нівелювання факту необхідності ототожнення її із поняттями «справедливий результат» в кінцевому результаті призводить до негативних наслідків, у різній формі проявів (в тому числі але не виключно):

- необґрунтованих кримінальних переслідувань;
- звернення із обвинувальними актами, які повертаються судами на доопрацювання;
- постановлення судами виправдальних вироків в справах, де прийняття такого судового рішення було передбачуваним та очікуваним, в силу неякісного виконання органом досудового розслідування завдань та порушення покладених на нього прав та обов'язків;
- перенавантаженням судової системи;
- неефективним використанням ресурсів як органом досудового розслідування так і судами (у зв'язку із витратанням часу на виправлення очевидних речей).

Необхідність поширення змагальності на стадію досудового розслідування закріплено в Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно

до європейських стандартів, згідно якого передбачено, що з метою забезпечення рівності сторін у кримінальному процесі необхідно реалізувати принцип змагальності на стадії дізнання та досудового слідства, надавши стороні захисту процесуальні можливості для проведення альтернативного розслідування, а потерпілі повинні мати ефективні можливості обстоювати свої інтереси в разі неналежного проведення досудового слідства [8].

Висновки. Належне врахування законодавцем засади змагальності при нормотворчій діяльності в частині визначення права та обов'язків сторін кримінального провадження на стадії досудового розслідування із врахуванням завдань, які мають бути досягнуті на даній стадії, мало б наступні позитивні наслідки у формі:

1) забезпечення балансу сторін через рівність процесуальних прав, що в свою чергу: 1) гарантує справедливий процес; 2) унеможливить одноосібне, упереджене прийняття рішень; 3) сприятиме повнішому і об'єктивнішому дослідженню обставин, які підлягають оцінці в межах кримінального провадження;

2) розмежування функцій задля запобігання зловживанням і порушенням прав учасників провадження, між: 1) слідчим та прокурором, як представниками обвинувачення; 2) підозрюваним та захисником, як представниками захисту; 3) слідчим суддею, як нейтральною особою, що забезпечує контроль за дотриманням прав на стадії досудового розслідування;

3) активної участі сторін у доказуванні з ціллю забезпечення повнішого, об'єктивного та неупередженого розгляду обставин справи, що в повній мірі забезпечить право сторонам (особливо стороні захисту): 1) самостійно збирати, подавати та досліджувати докази на рівні із органом досудового розслідування; 2) ставити запитання, подавати клопотання, оскаржувати дії слідства; 3) пропонувати альтернативні версії подій, які можуть недооцінюватись органами досудового слідства;

4) дієвого контролю за діями органів досудового розслідування, що в свою чергу стимулює слідчі органи діяти в межах закону та об'єктивно оцінювати матеріали кримінального провадження, зокрема із дотриманням ч. 2 ст. 9 КПК України, якою законодавець поклав на прокурора, керівника органу досудового розслідування, слідчого обов'язок всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження, виявлення як тих обставин, що викривають, так і тих, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надаючи їм належну правову оцінку та забезпечуючи прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень;

5) захисту прав і свобод людини через попередження та унеможливлення домінування сторони обвинувачення над захистом (нівелювання фактору залежності сторони захисту від волі сторони обвинувачення (органу досудового розслідування)), що забезпечить та гарантує підозрюваному/обвинувачуваному право на ефективний захист і призведе до: 1) зниження кількості незаконних затримань і кримінальних переслідувань (включаючи скорочення їх тривалості); 2) зменшення ситуацій із підроблення та фабруванням доказів; 3) зменшенням кримінальних проваджень які гуртуються на провокаціях (підбурюваннях) особи до вчинення злочину; 4) дотримання стандартів прав людини.

Поза сумнівом, поточний стан правового регулювання прав та обов'язків сторін кримінального провадження на стадії досудового розслідування не може бути визнаний досконалим та

таким що забезпечує реалізацію засади змагальності, у зв'язку з чим зазначені положення та процес як такий такий підлягає перегляду і змінам.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР / *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://surl.li/ogykug> (дата звернення 30.04.2025 р.).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI / *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2123> (дата звернення 30.04.2025р.).
3. Кримінальний процес (загальна частина): альбом схем / І. І. Тата-рин, А. Я. Хитра. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 268 с.
4. Лобойко Л.М., Банчук О.А. Кримінальний процес : навчальний посібник. К. : Ваіте, 2014. 280 с.
5. Досудове розслідування: навч. посібник / Р. І. Благута, А.М. Ю. Ангеленюк, Ю.В. Гуцуляк та ін.; за заг. ред. Ю.А. Комісарчук та А.Я. Хитри. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 600 с.
6. Гловюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико-методологічні засади і практика реалізації : дис.-ра юрид.наук : 12.00.09, Одеса, 2016. 602 с.
7. Удалова Л.Д. Деякі проблемні питання правозастосування кримінального процесуального законодавства. Актуальні питання кримінального процесуального законодавства України (Київ, 26.04.2013 : збірник матеріалів міжвузівської наукової конференції / Національна академія прокуратури України. К. : Алерта, 2013. С. 8–12.
8. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : затв. указом Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>
9. Постанова Верховного Суду від 23.12.2024 у справі № 740/3943/23. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/124005274> (дата звернення 30.04.2025р.)
10. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 11.09.2023 у справі №711/8244/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113536395> (дата звернення 30.04.2025 р.)

Ostryanko B. The impact of the adversarial principle on the implementation and achievement of the objectives of the pre-trial investigation stage

Summary. This article presents a comprehensive study of the practical and effective influence of the principle of adversarial proceedings on the proper achievement and implementation of the objectives of criminal proceedings, which must be appropriately defined, pursued, and fulfilled at the pre-trial investigation stage. The adversarial principle in criminal procedure at the pre-trial stage is examined as a fundamental tenet of criminal procedural law, ensuring equality of arms between all participants, safeguarding the exercise of their rights and obligations, and laying the foundation for a fair trial in each individual case.

The consistent application of the adversarial principle is essential to the democratization of criminal procedure and the alignment of pre-trial practices with the standards set forth in the Constitution of Ukraine and international treaties ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine.

The author substantiates the relevance and significance of the research topic for both the academic legal community and law enforcement practitioners, primarily through the prism

of legal conclusions drawn by the Supreme Court. Particular emphasis is placed on Supreme Court case law as a means to assess the actual degree to which the adversarial principle is implemented in the early stages of criminal proceedings. The analysis of judicial practice has revealed a number of systemic problems in the application of criminal procedural law at the pre-trial stage, including frequent violations of the balance between prosecution and defense, unjustified restrictions on access to case materials, abuse of coercive measures, and insufficient judicial oversight over investigative authorities – all of which undermine the integrity of the pre-trial process.

The article further examines the definition of the pre-trial investigation stage from both the legislative and academic perspectives, offering a synthesized understanding of its legal and practical dimensions.

Based on an analysis of legal scholarship, the article identifies a generalized list of core objectives to be attained during the pre-trial investigation. Special attention is given

to the role of the defense bar in ensuring adversariality and the mechanisms of interaction between defense counsel and other participants in criminal proceedings.

Judicial practice, including but not limited to the jurisprudence of the Supreme Court, is reviewed with a focus on the enforcement of the adversarial principle and the development of standards for its observance at the pre-trial stage.

The article concludes by outlining the positive outcomes that may arise from the proper legislative regulation of current criminal procedure norms, emphasizing the need for the adversarial principle to be implemented in practice, not merely in theory. This includes ensuring that both investigative bodies and the defense exercise their procedural rights and obligations to a degree sufficient to meet the demands of justice.

Key words: adversarial principle, objectives of criminal proceedings, pre-trial investigation, criminal procedure.

Панасюк Т. І.,*кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
Національної академії Служби безпеки України***Цирюк А. Г.,***науковий співробітник
Українського науково-дослідного інституту
спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України*

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ РОБОТИ З ПОТЕРПІЛИМИ ТА СВІДКАМИ: ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ У НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Анотація. Статтю присвячено дослідженню питання імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство та зосереджено увагу на впровадженні нового для України та багатьох інших країн інституту підтримки.

Авторами узагальнено, що протягом останніх 20 років міжнародне співтовариство приділило активну увагу таким учасникам кримінального провадження, як свідки та потерпілі. При цьому аналіз останніх правових документів засвідчив орієнтацію на потреби цих учасників процесу та покладання обов'язку на державу вжити заходів щодо захисту та підтримки потерпілих та свідків.

Впровадження міжнародних стандартів передбачає собою здійснення комплексу заходів та залучення широкого кола учасників. Одним із напрямів такого впровадження в Україні визначено реформування сектору безпеки та оборони, заходи з якого встановлено Комплексним стратегічним планом реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, на виконання якого розроблено відповідний план заходів, в якому визначено шляхи досягнення стратегічних пріоритетів.

Серед шляхів впровадження інституту підтримки потерпілих та свідків та посилення відповідних заходів визначено створення Координаційного центру підтримки потерпілих і свідків як окремого структурного підрозділу, який реалізує заходи захисту і дотримання механізму безпеки, надання відповідної допомоги для підтримки свідків і потерпілих. Посилення гарантій підтримки та належна реалізація заходів безпеки відносно потерпілих та свідків планується здійснити після розробки відповідних законопроектів.

Підтримка потерпілих та свідків передбачає собою здійснення комплексу заходів щодо надання правничої, медичної, психологічної, соціально-психологічної, гуманітарної підтримки за результатами проведення індивідуальної оцінки потреб особи; встановлення комунікації зі слідчими, прокурорам, міжнародними та національними організаціями, що забезпечують підтримку потерпілих і свідків, державними органами та установами; інформування осіб щодо отримання компенсацій та репарацій за завдану шкоду та отримання іншої необхідної допомоги; консультування щодо ризику та запобігання повторній віктимізації, залякуванню та помсті.

Відповідно до національних правових актів підтримка потерпілих та свідків здійснюється на двох рівнях: дер-

жавному та регіональному. В Україні на державному рівні – Координаційним центром підтримки потерпілих та свідків Офісу Генерального прокурора; на регіональних рівнях – відділами організації підтримки потерпілих та свідків обласних прокуратур.

Наразі в умовах повномасштабного вторгнення пріоритетними категоріями надання підтримки виступають потерпілі та свідки воєнних та інших міжнародних злочинів та особливо вразливі категорії осіб: діти, люди старшого віку, особи з інвалідністю тощо. Водночас таку підтримку може бути надано кожному як виконання встановленого міжнародними стандартами обов'язку держави.

Ключові слова: міжнародні стандарти, потерпілий, свідок, підтримка, забезпечення безпеки, сектор безпеки і оборони, Координаційний центр підтримки потерпілих і свідків.

Постановка проблеми. Вже четвертий рік щоденно та щохвилинно Україна перебуває у стані протидії повномасштабному неспровокованому та агресивному вторгненню рф. Бойові дії та атаки відбуваються з порушеннями норм Міжнародного гуманітарного права. Станом на 17 квітня 2025 року згідно з інформацією Офісу Генерального прокурора у період повномасштабного вторгнення рф зареєстровано 164285 злочинів агресії та воєнних злочинів та 21753 злочини проти основ національної безпеки України [1].

Наразі Україна – єдина держава у світі, яка здійснює розслідування воєнних та інших міжнародних злочинів, злочинів проти основ національної безпеки та інших злочинів в період ведення активних бойових дій. Не зважаючи на воєнні дії, не залишається поза увагою питання удосконалення законодавства. Міжнародні стандарти щодо правового статусу, підтримки та забезпечення безпеки потерпілих та свідків є наскрізною лінією удосконалення чинного законодавства та роботи органів кримінальної юстиції.

Стан дослідження. Правовий статус потерпілих та свідків у кримінальному процесі є постійним та актуальним предметом наукових досліджень. Вивчення найкращих світових практик роботи з цими учасниками кримінального провадження також активно досліджується науковцями. Серед провідних вчених увагу цим питанням приділяли О.О. Гриньків, Б.М. Качмар,

Є.Д. Лук'янчиков, А.О. Ляш, О.О. Подобний, М.А. Погорецький, А. Свінцицький та інші. Водночас міжнародне законодавство, рекомендації та напрацювання також удосконалюються і потребують відповідного дослідження з метою належного впровадження та формулювання відповідних висновків.

Мета статті полягає у дослідженні стану імплементації міжнародних стандартів роботи з потерпілими та свідками під час розслідування злочинів.

Виклад основного матеріалу. Визначення стану впровадження міжнародних стандартів та практик у національне законодавство можливе шляхом проведення системного аналізу теоретичних положень відповідних документів. У преамбулі Конституції України, а також у преамбулі Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [2] проголошено незворотність європейського курсу України та отримання Україною статусу кандидата на членство в Європейському Союзі.

Активний поштовх до зміни підходів у роботі з потерпілими та свідками здійснено протягом останніх 20 років, що міститься у:

- Рекомендації Rec (2005) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту свідків та осіб, які співпрацюють з правосуддям, ухваленої Комітетом Міністрів на 924 засіданні заступників міністрів 20 квітня 2005 року [3];
- Рекомендації Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів, що була ухвалена Комітетом Міністрів на 967 засіданні заступників міністрів 14 червня 2006 року [4];
- Директиві 2012/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи що запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів, а також замінює Рамкове рішення Ради 2001/220/JHA [5];
- Рекомендації Ради Європи CM/Rec(2022)9 щодо захисту свідків та осіб, які йдуть на співпрацю з органами правосуддям, прийнятої Комітетом міністрів 30 березня 2022 року на 1430-му засіданні заступників міністрів [6];
- Римському Статуті Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) від 17 липня 1998 року, який ратифіковано із заявами Законом № 3909-IX від 21 серпня 2024 року [7].

Відповідно до цих документів загальним висновком є покладення на державу обов'язку визначення у законодавстві статусу потерпілого та свідка як учасників процесу та створення умов для належного їх захисту та підтримки на національному рівні.

На виконання вказаних документів та з метою гармонізації кримінального та кримінального процесуального законодавства України зі стандартами ЄС розроблено Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (далі – Комплексний стратегічний план) [8].

Захист особи та забезпечення інтересів потерпілого визначено Комплексним стратегічним планом одним із стратегічних пріоритетів, який реалізується шляхом:

- удосконалення механізмів забезпечення допомоги та безпеки потерпілим та свідкам (пункт 2.6);
- періодичного анонімного віктимологічного опитування населення (victimology survey, crime survey), за яким встановлюється кількість осіб, які стали потерпілими від кримінальних правопорушень певного виду (пункт 2.9);
- запровадження відновного правосуддя (пункт 3.1);

- розбудови інституту забезпечення безпеки учасників кримінального провадження, потерпілих і свідків (пункт 3.6);
- розвитку інституту відшкодування шкоди особам (пункт 3.7).

План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки [9] визначає шляхи досягнення стратегічних пріоритетів:

- розроблення законопроекту, яким передбачається посилення гарантій підтримки потерпілих та свідків (пункт 2.6.1);
- упровадження сучасних практик підтримки потерпілих і свідків, які постраждали від воєнних та інших міжнародних злочинів;
- створення Координаційного центру підтримки потерпілих і свідків як окремого структурного підрозділу, який реалізує заходи по захисту і дотримання механізму безпеки, надання відповідної допомоги для підтримки свідків і потерпілих (пункт 2.6.2);
- розроблення законопроекту та впровадження у Кримінальний кодекс України відповідної системи обмежувальних засобів – заборон, які можуть бути накладені на засудженого з метою забезпечення захисту потерпілої особи від будь-якого можливого впливу засудженого (пункт 2.6.3);
- розроблення законопроекту щодо забезпечення впровадження механізму реституції та компенсації спричиненої потерпілим шкоди, запобігання вторинній віктимізації та травматизації потерпілих, їх захисту (пункт 2.6.4);
- розроблення законопроекту щодо розвитку медіаційних процедур у кримінальному провадженні: урахування прав та законних інтересів та відновлення порушених прав потерпілого під час прийняття рішення про застосування медіації та під час процесу медіації в кримінальному провадженні (пункт 2.6.6);
- розроблення законопроекту щодо забезпечення безпеки учасників кримінального провадження (пункт 3.6.1) (підготовка та подання до ВРУ вказаного законопроекту передбачено у строк до III квартала 2027 року);
- створення національної служби гарантування безпеки учасників кримінального провадження для реалізації застосування заходів безпеки у кримінальних провадженнях щодо тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень (пункт 3.6.2) до IV квартала 2027 року;
- розроблення законопроекту щодо створення та функціонування системи відшкодування шкоди жертвам насильницьких кримінальних правопорушень (пункт 3.7.1);
- створення компенсаційного механізму спрощеного порядку відшкодування шкоди потерпілим від окремих майнових кримінальних правопорушень (пункт 3.7.2);
- створення єдиного контактного пункту з питань, що стосуються компенсації жертвам насильницьких кримінальних правопорушень (пункт 3.7.3).

Належить констатувати, що станом на зараз окремі положення плану є перспективою, але окремі, не відомі раніше національній системі кримінальної юстиції, виконано. Так, важливим кроком є впровадження інституту підтримки потерпілих та свідків. Наказом Генерального прокурора від 11 квітня 2023 року № 103 «Про організацію роботи органів прокуратури з питань підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів» затверджено Концепцію реалізації Механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших між-

народних злочинів (далі – Механізм підтримки) [10]. Вказана Концепція передбачає створення Координаційного центру підтримки потерпілих та свідків. Окрім цього, наказом Генерального прокурора від 28 жовтня 2024 року № 263 «Про організацію діяльності органів прокуратури з питань підтримки потерпілих і свідків» [11] передбачено дворівневу систему підтримки потерпілих та свідків: на державному рівні – Координаційним центром підтримки потерпілих та свідків Офісу Генерального прокурора та на обласному рівні – відділами організації підтримки потерпілих і свідків обласних прокуратур.

Механізм підтримки створено з метою підвищення ефективності участі потерпілих та свідків у кримінальному провадженні, посилення їх захисту від психологічної або фізичної шкоди, удосконалення обізнаності про їхні права, розширення їх доступу до правосуддя та послуг підтримки, а також покращення співпраці та комунікації між державними органами та неурядовими організаціями.

Підтримка потерпілих та свідків на національному рівні здійснюється відповідно до міжнародних стандартів та рекомендацій та полягає у комплексі заходів:

- проведення індивідуальної оцінки потреб особи;
- надання правничої, психологічної, медичної, соціально-психологічної, гуманітарної підтримки;
- встановлення комунікації зі слідчими, прокурорами у відповідних провадженнях, міжнародними та національними організаціями, що забезпечують підтримку потерпілих і свідків, державними органами та установами;
- інформування щодо отримання компенсацій та репарацій за завдану шкоду та отримання іншої необхідної допомоги;
- консультування щодо ризику та запобігання повторній віктимізації, залякуванню та помсті.

Досвід зарубіжних держав свідчить про позитивні результати надання такої допомоги та підтримки у поєднанні із застосуванням заходів забезпечення безпеки, що зміцнює довіру учасників кримінального судочинства до правосуддя і заохочує їх давати показання.

Висновки. Вивчення міжнародного та національного законодавства підтверджує, що наразі Україна здійснює активну діяльність щодо впровадження міжнародних досягнень та стандартів та перебуває на шляху вступу до ЄС.

Нововведенням та значним досягненням необхідно визнати імплементацію у законодавство та практичну реалізацію міжнародних стандартів шляхом впровадження інституту підтримки потерпілих та свідків.

Відповідно до чинних національних документів наразі пріоритетом у роботі визначено підтримку потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів, водночас за результатами індивідуальної оцінки потреб така підтримка може даватися потерпілим та свідкам інших злочинів, зокрема і злочинів проти національної безпеки України.

Належить визнати, що розпочато активну роботу над реалізацією Комплексного стратегічного плану. Нами висвітлено його перші досягнення: створення та початок діяльності Координаційного центру підтримки потерпілих та свідків Офісу Генерального прокурора та відповідних відділів організації підтримки. Водночас імплементація міжнародних стандартів роботи зі свідками та потерпілими у національне законодавство перебуває тільки на початковому етапі.

Література:

1. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. URL: <https://www.gp.gov.ua/> (дата звернення: 17.04.2025).
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 18.04.2025).
3. Рекомендація Rec (2005) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту свідків та осіб, які співпрацюють з правосуддям : ухвалено Комітетом Міністрів на 924 засіданні заступників міністрів 20.04.2005 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2005_9_2005_04_20.pdf (дата звернення: 18.04.2025).
4. Рекомендація Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів : ухвалено Комітетом Міністрів на 967 засіданні заступників міністрів 14 червня 2006 р. URL: <https://surl.li/fdyulo> (дата звернення: 18.04.2025).
5. Директива 2012/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів. URL: <https://surl.li/pwmwxx> (дата звернення: 18.04.2025).
6. Рекомендації Ради Європи CM/Rec(2022)9 щодо захисту свідків і осіб, які співпрацюють з правосуддям, прийнятої Комітетом міністрів 30 березня 2022 року на 1430-му засіданні заступників міністрів. URL: <https://vkksu.gov.ua/page/rekomendaciyi-ta-rezolyuciyi-komitetu-ministriv-rady-uevropu> (дата звернення: 18.04.2025).
7. Римський Статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 18.04.2025).
8. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text> (дата звернення: 18.04.2025).
9. План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 18.04.2025).
10. Концепція реалізації Механізму підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів : наказ Генерального прокурора від 11 квітня 2023 року № 103. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0103905-23#Text> (дата звернення: 18.04.2025).
11. Про організацію діяльності органів прокуратури з питань підтримки потерпілих і свідків : наказ Генерального прокурора від 28 жовтня 2024 року № 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0263905-24#Text> (дата звернення: 18.04.2025).

Panasiuk T., Tsyriuk A. International standards for working with victims and witnesses: implementation into national legislation

Summary. The article is devoted to the study of the implementation of international standards into national legislation and focuses on the introduction of a new institution of support, which is novel for Ukraine and many other countries.

The authors summarize that over the past 20 years, the international community has paid increasing attention to participants in criminal proceedings such as witnesses and victims. An analysis of recent legal documents demonstrates

a focus on their needs and the obligation of the state to take measures to protect and support victims and witnesses.

The implementation of international standards involves a range of measures and the engagement of various stakeholders. One of the directions of such implementation is the reform of the security and defense sector, as provided for in the Comprehensive Strategic Plan for the Reform of Law Enforcement Bodies as part of Ukraine's Security and Defense Sector for 2023–2027. A corresponding action plan has been developed to achieve the strategic priorities.

Among the measures to implement the institution of support for victims and witnesses and to strengthen related mechanisms is the establishment of a Coordination Center for the Support of Victims and Witnesses as a separate structural unit. This Center will implement protection and safety mechanisms and provide necessary assistance to victims and witnesses.

Strengthening guarantees of support and the proper implementation of security measures for victims and witnesses will be carried out through the development of relevant draft laws.

Support for victims and witnesses includes a comprehensive set of services such as legal, medical, psychological, and socio-psychological assistance, as well as

humanitarian support based on individual needs assessments; communication with investigators, prosecutors, international and national organizations providing support; informing victims and witnesses about compensation and reparations for damages; and advising on risks and prevention of re-victimization, intimidation, and retaliation.

According to national legal acts, support for victims and witnesses is carried out at two levels: national and regional. In Ukraine, at the national level, it is provided by the Coordination Center for the Support of Victims and Witnesses of the Office of the Prosecutor General; at the regional level – by departments of victim and witness support at regional prosecutor's offices.

Currently, under the conditions of full-scale invasion, the priority categories for support are victims and witnesses of war and other international crimes, as well as especially vulnerable groups such as children, the elderly, persons with disabilities, etc. At the same time, such support may be provided to anyone, in fulfillment of the state's obligations established by international standards.

Key words: International standards, victim, witness, support, security provision, security and defense sector, Coordination Center for the Support of Victims and Witnesses.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Алієв Р. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Інституту стратегічних комунікацій
Національного університету оборони України***Полтораков О. Ю.,***кандидат політичних наук, старший дослідник,
науковий співробітник науково-дослідного відділу
проблем розвитку та впровадження стратегічних комунікацій
Інституту стратегічних комунікацій
Національного університету оборони України*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР «СТРАТЕГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ» ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА (КОНЦЕПТУАЛЬНО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ)

Анотація. Стаття присвячена розгляду специфіки сучасного міжнародно правової під кутом зору «стратегічної культури». Це здійснюється в ціннісному аспекті порівняння дотримання/недотримання норм та принципів міжнародного права (на прикладі права міжнародних договорів та міжнародного гуманітарного права) Україною та росією. Припускається, що ці проблеми потребують осмислення та опрацювання як на (1) філософсько-теоретичному рівні (переосмислення філософсько-правового феномену «війни» та похідних від нього «воєнні/військові злочини», «(н)комбатанти», «військовополонені/заручники» і т.п.), так і на (2) рівні практично-прикладному (в фокусі міжнародних механізмів та процедур покарання росії за злочини проти миру та безпеки людства). Доводиться, що актуалізована російською агресією проти України потреба концептуально-теоретичного та теоретико-методологічного переосмислення «філософії міжнародного права» («сила права» vs «право сили») в фокусі його адаптації до сучасних вимог та запитів, вимагає більшого залучення конструктивістського підходу (який вже відносно давно закріпився у політико-правових та суміжних дослідженнях) до дослідження значущих міжнародно-правових проблем. Тим більше, що проблематиці взаємозв'язку «стратегічної культури» та «міжнародного права» у сучасному правовому дискурсі поки що приділяється не завжди достатня увага. За результатами прикладного міжнародно-правового аналізу встановлюється небажання воєнно-політичного керівництва росії дотримуватись вимог основних та базових міжнародних нормативно-правових актів, щодо справедливості і поваги до зобов'язань, які випливають із договорів та інших джерел міжнародного права, і сприяння соціальному прогресу та поліпшенню умов життя для підтримки міжнародного миру й безпеки в Світі. Артикулюється, що застосовуючи всі легітимні засоби протистояння збройній агресії російської федерації проти України, наша держава не перестав чітко дотримуватись норм міжнародного гуманітарного права, що містяться в численних міжнародних нормативно-правових актів. Пропонується саме це вважати показовим прикладом діяльності гідного суб'єкта міжнародних правовідносин – на відміну від росії, яка постійно демонструє зухвалі нехтування не тільки нормами міжнародно-правових

договорів, ратифікованих нею, але також самими принципами міжнародного права, на яких базується вся сучасна система мирного та безпечного співіснування. Робиться загальний висновок, що суворе та неухильне дотримання норм міжнародного права попередньо вбачається в т.ч. «ціннісною» характеристикою нашої «стратегічної культури», яка не тільки безпосередньо уможливує, але також опосередковано обумовлює ту серйозну та суттєву міжнародну підтримку з боку наших демократичних союзників та партнерів, що допомагає нам вистояти в протистоянні з російським загарбником, в т.ч. в міжнародно-правовій сфері.

Ключові слова: стратегічна культура, міжнародне право, війна, національні цінності, міжнародні договори, міжнародне гуманітарне право, філософія права.

Постановка проблеми. Специфіка міжнародної діяльності сучасної держави, в т.ч. в її міжнародно-правовому вимірі, багато в чому аксіологічно (ціннісно) задається певною «стратегічною культурою», яка тісно корелюється із відповідною «національною ідеєю» та ґрунтується на базових «національних цінностях», в т.ч. правового характеру [1]. Так, в контексті тлумачення принципу «верховенства права» Конституційний Суд України артикулював, «що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [2].

Відповідні «національні цінності» держави, які виступають підґрунтям її «стратегічної культури» в цілому, в свою чергу, відображають загальне ставлення та традиційні підходи відповідного суспільства (народу, нації) та його політико-правових еліт/істеблішменту щодо таких принципових питань як цінність/гідність людського життя, загальна специфіка суспільних інститутів (сім'ї, школи, армії і т.п.), дотримання домовленостей (як в термінах «суспільного контакту», так і в термінах міжнародних договорів) тощо [3, с. 126].

Стан дослідження. Окреме місце в цьому контексті займає дослідницьке питання ставлення державно-політичного (про)владного істеблішменту до норм та принципів міжнародного права [Пор. 4], а передусім до тих питань, які стосуються проблематики міжнародного миру та війни між суверенними державами [5] в їх сучасному, «постмодерному» розумінні [6]. Адже сучасна війна, як артикулюють профільні українські безпекознавці, – «це боротьба за домінування певних уявлень про світ та події в соціальному й індивідуальному довіллі і одночасне руйнування протилежних, "ворожих" опіній та думок» [7, с. 21]. В цьому сенсі сучасне українсько-російське протистояння сучасними дослідниками визнається явищем набагато глибшим ніж «збройний конфлікт» (за фізичний контроль над певною територією та її населенням). Так, на думку профільних фахівців, воно сягає глибини протистояння як суто «стратегічних культур» [8 Когої], так і їх філософсько-правового підґрунтя [7]: демократії та лібералізму («сили права») проти авторитаризму та тоталітаризму («права силою»). Відповідно, за аналізом українських істориків, щонайменше «від весни 2014 р. українсько-російські відносини вже розвивалися у форматі "гібридної війни", яка створює низку юридичних, економічних та культурних прецедентів, що самі по собі були вагомим викликом українській державності» [9, с. 404].

Мета статті полягає у концептуальному та прикладному з'ясуванні того, як норми та принципи міжнародного права виступають «зовнішньою рамкою» національної «стратегічної культури», що накладає певні ціннісні обмеження у виборі варіантів реалізації державою своєї політики – на прикладі російсько-української війни. Суто прикладні акценти конкретизуються проблематикою (1) права міжнародних договорів та (2) міжнародного гуманітарного права, артикульованою реаліями російської збройної агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право – це правова система, що складається з принципів і норм, якими регулюються відносини між суб'єктами – державами, міжнародними організаціями тощо. З його допомогою держави встановлюють та/або визнають загальноприйняті «стандарти поведінки» [10, с. 669].

1. «Стратегічна культура» та право міжнародних договорів. Один із принципів міжнародного права, який автори статті пропонують розглянути саме в фокусі «стратегічної культури», – це «*принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань*», що виник у на засадах міжнародно-правового звичаю *pacta sunt servanda* (лат. – угоди треба дотримуватися) вже на ранніх стадіях розвитку державності, а в даний час знаходить висвітлення в численних двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угодах. В якості загальновизнаної норми поведінки суб'єктів міжнародного права зазначений принцип закріплений, зокрема, у п. 2 ст. 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй, преамбула якого підкреслює рішучість держав-членів ООН створити умови, при яких можуть дотримуватися справедливості і повага до зобов'язань, що витікають із договорів та інших джерел міжнародного права [11].

Зазначений принцип знайшов додаткове та основне закріплення у статті 26 «Віденської конвенції про право міжнародних договорів» укладеної 23 травня 1969 р., відповідно до якої «кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватися». Відповідно до

статті 84(2) зазначена Конвенція набрала чинності для Української РСР з 13 червня 1986 року [12]. російська федерація, будучи правонаступницею СРСР, ратифікувала Віденську конвенцію про право міжнародних договорів.

В умовах сьогодення, враховуючи вимоги статті 18 Конституції України зовнішньополітична діяльність нашої держави спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права [13].

В посилення зазначеної норми Основного Закону України, стаття 15 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року № 1906-IV [14], встановлює, що чинні міжнародні договори України підлягають сумлінному дотриманню Україною відповідно до норм міжнародного права. Згідно з принципом сумлінного дотримання міжнародних договорів Україна виступає за те, щоб й інші сторони міжнародних договорів України неухильно виконували свої зобов'язання за цими договорами, яка в свою чергу чітко дотримується вимог вищезазначеного принципу [15], про бездоганне дотримання яких неможливо сказати відносно визнаної Парламентською асамблеєю Ради Європи, росії країни-терориста.

Натомість як приклад недотримання російською федерацією декларованого нею «принципу сумлінного виконання міжнародних зобов'язань» можна навести передусім підписаний 5 грудня 1994 року у м. Будапешт «Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» (т.зв. «Будапештський меморандум»), відповідно до якого російська федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтвердили своє зобов'язання щодо утримання від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй [16].

Як причинно-наслідковий зв'язок подальшого розвитку подій, внаслідок недотримання норм та принципів міжнародного права (в т.ч. тих, що лежать в основі «Будапештського меморандуму»), 20 лютого 2014 р. росія розпочала незаконну окупацію українського Криму, а 24 лютого 2022 р. – т.зв. «спеціальну військову операцію» (фактично – широкомасштабну збройну агресію) щодо України. Подібними кроками росія безпринципно порушила не тільки десятки міжнародних договорів (починаючи із Статуту ООН та Віденських конвенцій – і закінчуючи т.зв. «Будапештським меморандумом»), але фактично взагалі відмовилася дотримуватися самих основоположних норм та принципів міжнародного права. Подібними кроками вона вчергове чітко та яскраво продемонструвала характерну особливість власної «стратегічної культури» – нехтування як міжнародними зобов'язаннями, так і загальнолюдськими нормами мирного співіснування.

2. «Стратегічна культура» в контексті міжнародного гуманітарного права. Аналіз підписаних та ратифікованих Україною законів, конвенцій та протоколів щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права, надав можливість констатувати наступне: підписано та ратифіковано: 21 – конвенцію; 10 – додаткових протоколів; 1 – міжнародний пакт, виконання яких Україною дотримується.

Механізм реалізації Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року забезпечується прийняттям Верховною Радою України (ВРУ) Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII в якому визначений зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб [17], а також низкою інших законів та підзаконних нормативно-правових актів.

Виконання Конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту і Протоколу до неї від 14 травня 1954 року забезпечується прийняттям ВРУ Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 року № 1805-III, яким врегульовані правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь [18]. Крім того, 30 квітня 2020 року ВРУ прийняла в цілому Закон про приєднання України до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року.

Виконання Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16 листопада 1972 року забезпечується прийняттям ВРУ Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII [19], яким врегульовані відносини у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.

Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року в ході російсько-української війни реалізовується двома постановами Кабінету Міністрів України, перша Постанова «Про затвердження Порядку тримання військовополонених» від 5 квітня 2022 р. № 413, якою встановлюється порядок здійснення заходів щодо тримання військовополонених згідно з нормами міжнародного права [20]. Друга Постанова «Про затвердження Порядку здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період» від 17 червня 2022 р. № 721 в якій встановлений порядок здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими в особливий період згідно з нормами міжнародного права [21].

Щодня Офісом Генерального прокурора України фіксуються акти збройної агресії Російської Федерації проти України визначені в пункті d) «злочин агресії» статті 5 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС). Крім того, станом на сьогодні, Росія скоїла 137 тисяч воєнних злочинів у війні проти України. Це означає, що «кількість вироків має бути не менше. Світ має безліч конвенцій, і нині вже понад сто країн ратифікували Римський статут МКС, який має застосовуватися в цій сфері» [22]. Втім, порушення міжнародного (кримінального) права, наріжним каменем якого наразі є саме Рим-

ський статут МКС, відбулося 2 вересня 2024 р., ще й до того ж з урочистостями: очільника Кремля володимира путіна не заарештували у Монголії [22], яка є підписантом Римського статуту і мала б відреагувати на ордер Міжнародного кримінального суду.

Висновки. Спровоковані безпрецедентною «гібридною війною» росії проти України (квінтесенцією якого стало широкомасштабне вторгнення) виклики міжнародно правового характеру потребують осмислення та опрацювання як на (1) філософсько-теоретичному рівні (переосмислення філософсько-правового феномену «війни» та похідних від нього «воєнні/військові злочини», «(нон)комбатанти», «військовополонені/заручники» і т.п.), так і на (2) рівні практично-прикладному (в фокусі міжнародних механізмів та процедур покарання росії за злочини проти миру та безпеки людства).

1. Актуалізована російською агресією проти України потреба концептуально-теоретичного та теоретико-методологічного переосмислення «філософії міжнародного права» («сила права» vs «право сили») в фокусі його адаптації до сучасних вимог та запитів сьогодення, артикулює необхідність більшого залучення передусім конструктивістського підходу (який вже відносно давно закріпився у політико-правових [1] та суміжних [3, 24] дослідженнях) до дослідження значущих міжнародно-правових проблем. Тим більше, що проблематиці взаємозв'язку «стратегічної культури» та «міжнародного права» у сучасному правовому дискурсі поки що приділяється не завжди достатня увага.

2. Прикладний міжнародно-правовий аналіз чітко засвідчує небажання воєнно-політичного керівництва росії дотримуватись вимог основних та базових міжнародних нормативно-правових актів, щодо справедливості і поваги до зобов'язань, які випливають із договорів та інших джерел міжнародного права, і сприяння соціальному прогресу та поліпшенню умов життя для підтримки міжнародного миру й безпеки в світі.

3. Застосовуючи всі легітимні засоби протистояння збройній агресії російської федерації проти України, наша держава не перестає чітко дотримуватись норм міжнародного гуманітарного права, що містяться в численних міжнародних нормативно-правових актів. Саме це слід вважати показовим прикладом діяльності гідного суб'єкта міжнародних правовідносин – на відміну від росії, яка постійно демонструє зухвале нехтування не тільки нормами міжнародно-правових договорів, ратифікованих нею, але також самими принципами міжнародного права, на яких базується вся сучасна система мирного та безпечного співіснування.

4. Суворе та неухильне дотримання норм міжнародного права попередньо вбачається в т.ч. «ціннісною» (!) характеристикою нашої «стратегічної культури» [23–24], яка не тільки безпосередньо уможливорює, але також опосередковано обумовлює ту серйозну та суттєву міжнародну підтримку з боку наших демократичних союзників та партнерів, що допомагає нам вистояти в протистоянні з російським загарбником, в т.ч. в міжнародно-правовій сфері.

Література:

1. Алієв Р.В., Полтораков О.Ю. «Стратегічна правова культура»: від концептуалізації до операціоналізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2024. № 69. С. 4–9. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc69/3.pdf> (дата звернення: 15.04.2025).

2. Верховенство права. Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava> (дата звернення: 15.04.2025).
3. Полтораков О.Ю. Стратегічна культура у функціонуванні системи національної та регіональної безпеки. *Стратегічна панорама. Проблеми національної та глобальної безпеки*. № 2. 2008. С. 124–128.
4. Яворська Г.Х. Теоретичні засади міжнародної правової культури майбутніх юристів-міжнародників. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2012. № 1. С. 89–93.
5. Gautam P.K. Ways of Warfare and Strategic Culture. *Defense & Security Analysis*. 2009. Vol. 25, No. 4. pp. 413–423. DOI: 10.1080/14751790903416731
6. Кучук А.М. Право в умовах постмодерну: правовий дискурс : монографія. Київ : Юридика, 2023. 130 с. ISBN: 978-617-8263-09-6
7. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія / Нац. ін-т стратег. досліджень. Київ : НІСД, 2019. 558 с. ISBN 978-966-554-311-4
8. Kogoj M. Strategic Culture and the Russian Federation's Engagement in the Russia-Ukraine Conflict. *Contemporary Military Challenges*. 2023. Vol. 25, No. 1. pp. 53–73. DOI: 10.2478/cmc-2023-0005
9. Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. Київ : ТОВ «Видавництво "КЛІО"». 2018. 496 с. ISBN: 978-617-7023-80-6
10. Юридична енциклопедія : в 6-ти тт. / Редкол: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 2001. Т. 3: К–М. 2001. 792 с.
11. Фединак Г.С. Міжнародне приватне право (у запитаннях та відповідях). Навчальний посібник. Київ : Атіка, 2000. 336 с. ISBN 966-7714-23-3
12. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. Складена 23 травня 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text. (дата звернення: 15.12.2024).
13. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://surl.li/zhvqwx>. (дата звернення: 15.12.2024).
14. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>. (дата звернення: 15.12.2024).
15. ПАРЄ ухвалила резолюцію, в якій визнає російський режим терористичним. URL: <https://surl.li/gfxjxx>. (дата звернення: 15.12.2024).
16. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Будапешт, 5 грудня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text. (дата звернення: 15.12.2024).
17. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>. (дата звернення: 15.12.2024).
18. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 червня 2000 року № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>. (дата звернення: 15.12.2024).
19. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>. (дата звернення: 15.12.2024).
20. Про затвердження Порядку тримання військовополонених : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2022 р. № 413. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 15.12.2024).
21. Про затвердження Порядку здійснення заходів щодо поведінки з військовополоненими в особливий період : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2022 р. № 721. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2022-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 15.12.2024).
22. Росія скоїла в Україні вже 137 тисяч воєнних злочинів. Стільки ж має бути і вироків – Зеленський. URL: <https://surli.cc/qgbyuq> (дата звернення: 15.04.2025).
23. Гриценко А.А. Стратегічна культура як детермінант політики національної безпеки: основні характеристики стратегічної культури України. *Стратегічна панорама*. 2020. № 1-2. С. 14–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Stra_2020_1-2_4 (дата звернення: 15.12.2024).
24. Стратегічна культура та зовнішня політика України : монографія / за заг. ред. І.М. Ковалю, О.І. Брусилівської, В.А. Дубовика. Одеса : Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2017. 264 с.

Aliiev R., Poltorakov O. The international legal dimension of “strategic culture” and the Russian-Ukrainian war (conceptual and applied aspects)

Summary. The article examines the specifics of modern international law from the perspective of “strategic culture”. This is done in the value aspects of comparing compliance/non-compliance with the norms and principles of international law (on the example of the law of treaties and the international humanitarian law) by Ukraine and Russia. It is assumed that these problems require comprehension and elaboration both at (1) the philosophical and theoretical level (rethinking the philosophical and legal phenomenon of “war” and its derivatives “war/war crimes”, “(non)combatants”, “prisoners of war/hostages”, etc.), and at (2) the practical and applied level (in the focus of international mechanisms and procedures for punishing Russia for crimes against peace and security of mankind). The author proves that the need for a conceptual, theoretical and methodological rethinking of the “philosophy of international law” (“the power of law” vs. “the law of force”) actualized by the Russian aggression against Ukraine, in the focus of its adaptation to modern requirements and demands, requires greater involvement of the constructivist approach (which has long been entrenched in political and legal and related studies) in the study of significant international legal issues. Moreover, the problem of the relationship between “strategic culture” and “international law” in the modern legal discourse is not always given sufficient attention. Based on the results of the applied international legal analysis, the author establishes the unwillingness of the military and political leadership of Russia to comply with the requirements of basic and fundamental international legal acts, to ensure justice and respect for obligations arising from treaties and other sources of international law, and to promote social progress and improve living conditions to maintain international peace and security in the world. It is argued that by using all legitimate means to counter the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, our state does not cease to strictly adhere to the norms of international humanitarian law contained in numerous international legal acts. We propose to consider this as an illustrative example of the activities of a worthy subject of international legal relations - unlike Russia, which constantly demonstrates a blatant disregard not only for the norms of international legal treaties ratified by it, but also for the very principles of international law on which the entire modern system of peaceful and secure coexistence is based. The author makes a general conclusion that strict and unswerving adherence to international law is preliminarily seen as a “value” characteristic of our “strategic culture”, which not only directly enables but also indirectly determines the serious and substantial international support from our democratic allies and partners, which helps us to withstand the Russian invader, including in the international legal sphere.

Key words: strategic culture, international law, war, national values, international treaties, international humanitarian law, philosophy of law.

Білан О. В.,
аспірант

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

АДМІНІСТРАТИВНИЙ АСПЕКТ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ ДОСВІДУ ШВЕЙЦАРІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню адміністративного аспекту вдосконалення екологічного законодавства України з урахуванням досвіду Швейцарії як однієї з провідних країн у сфері охорони довкілля. Автор аналізує сучасні екологічні виклики, що постають перед Україною, зокрема у контексті євроінтеграційного курсу та необхідності адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Наголошується на важливості формування ефективного механізму екологічного контролю, який має ґрунтуватися на принципах децентралізації, прозорості, громадської участі, високих стандартів відповідальності та інтеграції екологічних норм у всі сфери державної політики.

Особливу увагу приділено аналізу правових та адміністративних засад екологічної політики Швейцарії. Розглянуто функціонування багаторівневої системи екологічного контролю, що передбачає тісну взаємодію між федеральним і кантональними рівнями. Охарактеризовано діяльність Федеральної служби охорони навколишнього середовища (BAFU) та місцевих органів, які здійснюють моніторинг, інспекції та контроль за дотриманням екологічних вимог. Зазначено, що ефективність цієї системи забезпечується за рахунок регулярних аудитів, накладення штрафів і санкцій, а також зобов'язання порушників усунути наслідки завданої шкоди довкіллю.

Окремий акцент зроблено на ролі прозорості та громадського контролю в екологічній політиці Швейцарії. Підкреслено важливість публічного доступу до інформації про стан навколишнього середовища та результатів перевірок, а також гарантованого права громадян на судовий захист екологічних прав. Проаналізовано ключові положення Закону Швейцарії про охорону довкілля (USG), зокрема принципи сталого розвитку, превентивності, «забруднювач платить» та інтеграції. Автор обґрунтовує доцільність впровадження цих підходів у правову систему України з метою забезпечення екологічної безпеки та сталого розвитку.

Ключові слова: екологічне законодавство України, Швейцарія, адміністративний контроль, багаторівнева система, екологічна політика, екологічні стандарти, громадська участь, правове регулювання.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальних екологічних загроз та зростання антропогенного навантаження на довкілля перед Україною постає необхідність суттєвого вдосконалення системи екологічного управління та контролю. Попри наявність законодавчої бази у сфері охорони навколишнього середовища, на практиці ефективність її реалізації залишається низькою через слабку інституційну координацію, недостатню прозорість, обмежену участь громадськості та відсутність дієвих механізмів притягнення до відповідальності за екологічні правопорушення.

У цьому контексті актуальним є вивчення та адаптація передового міжнародного досвіду, зокрема Швейцарії, яка є прикладом ефективної багаторівневої екологічної політики. Аналіз принципів та адміністративних механізмів екологічного контролю Швейцарії дозволяє визначити шляхи модернізації українського екологічного законодавства та підвищення його ефективності з урахуванням європейських стандартів, що особливо важливо в умовах євроінтеграційного курсу України.

Стан дослідження. Проблематика екологічної політики, зокрема її адміністративно-правових аспектів, набула широкого наукового висвітлення як у вітчизняній, так і в зарубіжній правовій та політологічній науці.

У фокусі досліджень українських науковців (О. Андрушишин, О. Семчик, Н. Лазор, В. Мунтян, М. Шульга та ін.) перебувають питання нормативно-правового забезпечення екологічної безпеки, інституційної організації екологічного управління, а також інтеграції європейських підходів у національну систему охорони довкілля.

У зарубіжній науковій традиції значну увагу приділено проблемам сталого розвитку, управління природними ресурсами, впровадження екологічних стандартів та механізмів оцінки екологічної ефективності (Епінеї, Гролімунд, Келін, Крегеманн та ін.). Швейцарські дослідники акцентують увагу на багаторівневому підході до екологічного управління, децентралізації повноважень, міжсекторальній координації та участі громадськості.

Попри наявність ґрунтовних праць у цій сфері, комплексний порівняльний аналіз адміністративних механізмів екологічної політики Швейцарії та України із практичними рекомендаціями щодо імплементації європейських стандартів у національне законодавство України досі залишається недостатньо дослідженим. Це зумовлює необхідність подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Мета статті полягає у з'ясуванні адміністративних аспектів вдосконалення екологічного законодавства України з урахуванням досвіду Швейцарії, аналізі основних проблем у цій сфері та формулюванні пропозицій щодо їх покращення.

Особливу увагу приділено таким аспектам, як незалежність екологічного контролю, участь громадськості у розробці засад екологічної політики і контролю за виконанням, адміністративна відповідальність за порушення екологічних норм, інтеграція екологічних стандартів у міжгалузеву політику та публічний доступ до екологічної інформації.

Виклад основного матеріалу. Сучасні глобальні екологічні виклики вимагають перегляду традиційних підходів до охорони навколишнього середовища та формування ефективних меха-

нізмів екологічного управління на національному та місцевому рівнях. Однією з країн, що досягла значного прогресу у створенні дієвої системи екологічного контролю, є Швейцарія. Її досвід засвідчує, що поєднання принципів децентралізації, прозорості, громадської участі та високих стандартів відповідальності сприяє забезпеченню сталого розвитку та ефективному захисту довкілля [2].

Україна, перебуваючи на етапі реформування системи екологічного управління, має значний потенціал для запозичення кращих європейських практик, зокрема досвіду Швейцарії, яка є прикладом збалансованого підходу до поєднання економічного зростання та екологічної безпеки. В умовах євроінтеграційного курсу нашої держави актуальним є вивчення швейцарської моделі екологічного контролю з метою її адаптації до українського правового та інституційного поля.

Екологічні стандарти відіграють ключову роль у забезпеченні сталого розвитку та охорони навколишнього середовища. Одним із найважливіших аспектів їх реалізації є ефективний державний контроль, що забезпечує дотримання екологічних норм та запобігає забрудненню довкілля. Екологічна політика є ефективною лише за умови тісної взаємодії між державними органами, бізнесом і громадянським суспільством. Водночас екологічні проблеми мають глобальний характер і вимагають міжнародного співробітництва [1].

Швейцарія є однією з передових країн світу у сфері екологічної політики, що підтверджується її активною участю в міжнародних екологічних ініціативах та ефективним національним адмініструванням природоохоронної діяльності. Високий рівень екологічного управління у Швейцарії досягається завдяки поєднанню нормативно-правових механізмів, інституційного контролю та широкого громадського залучення.

Швейцарія бере активну участь у діяльності ключових міжнародних екологічних організацій: Європейське агентство з охорони довкілля (EEA) здійснює збір та аналіз екологічних даних у Європі (EEA, 2021). Програма ООН з довкілля (UNEP) працює над розробкою глобальних екологічних політик (UNEP, 2020). Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD) координує екологічні ініціативи серед розвинених країн (OECD, 2019) [6, с. 344].

Швейцарія також уклала низку міжнародних угод для забезпечення ефективного екологічного контролю. Угоди із сусідніми країнами сприяють співпраці з Німеччиною, Францією, Італією та Австрією щодо управління водними ресурсами та контролю за якістю повітря (Konvention zum Schutz der Alpen, 1991). Крім того, транскордонний контроль здійснюється через участь у спільних програмах моніторингу якості води в річці Рейн, що зменшило рівень забруднення на 70% за останні 30 років (ICPR, 2022) [5].

Одним із ключових аспектів екологічного законодавства Швейцарії є багаторівнева система контролю, що поєднує загальнонаціональні ініціативи з регіональними особливостями. Федеральний уряд встановлює загальні екологічні вимоги, а кантональні органи адаптують їх до місцевих умов, враховуючи специфічні проблеми та ресурси конкретних регіонів (OECD, 2017).

На федеральному рівні контроль здійснює Федеральна служба охорони навколишнього середовища (BAFU), яка координує загальнонаціональні екологічні програми, розробляє нормативні акти та забезпечує моніторинг виконання екологіч-

них стандартів. Водночас, на рівні кантонів діють регіональні служби охорони довкілля, які безпосередньо контролюють ситуацію на місцях [3].

Координація між федеральним та кантональним рівнями є ключовим елементом ефективного екологічного контролю. Кантональні органи не лише виконують загально-федеральні норми, а й адаптують заходи до регіональних екологічних умов. Вони здійснюють моніторинг стану довкілля, екологічні перевірки підприємств, контроль за дотриманням норм та застосування санкцій щодо порушників.

У разі виявлення порушень, кантональні органи мають право застосовувати адміністративні заходи, включно з накладанням штрафів, зобов'язанням модернізувати виробничі процеси або усувати наслідки забруднення. Наприклад, у разі виявлення забруднення води або повітря, відповідні органи можуть змусити підприємства впровадити екологічні технології або змінити виробничі процеси (ICPR, 2022) [7].

Досвід Швейцарії демонструє ефективність багаторівневої системи екологічного контролю, що базується на інтеграції нормативних актів, координації між рівнями влади та залученні громадськості. Цей підхід може бути корисним для України в розбудові власної екологічної політики та підвищенні рівня екологічної безпеки.

Швейцарія має розвинену систему механізмів контролю, які забезпечують дотримання екологічних норм. Федеральна служба охорони навколишнього середовища спільно з кантональними органами здійснює постійний моніторинг стану довкілля та організовує перевірки підприємств на відповідність екологічним стандартам. Всі підприємства, які мають потенціал для забруднення навколишнього середовища, підлягають регулярним аудиторам, як плановим, так і позаплановим, залежно від ситуації. У разі виявлення порушень накладаються штрафи на підприємства або місцеві органи влади, а також можуть бути введені санкції у вигляді зупинення діяльності підприємств до виправлення порушень. Ці механізми дозволяють ефективно контролювати дотримання екологічних стандартів і підтримувати високий рівень охорони навколишнього середовища в країні.

Однією з важливих рис швейцарської екологічної політики є забезпечення прозорості. Громадяни мають доступ до інформації щодо стану довкілля та результатів екологічних перевірок через публікації даних на офіційних сайтах органів охорони навколишнього середовища. Такий підхід не лише підвищує рівень довіри до державних органів, але й дозволяє громадськості активно контролювати дотримання екологічних стандартів [5].

Крім того, законодавство Швейцарії гарантує громадянам право на доступ до правосуддя в екологічних справах, що дозволяє їм оскаржувати екологічні рішення органів влади через судові інстанції.

Закон про охорону навколишнього середовища Швейцарії (Umweltschutz-gesetz, USG), ухвалений 7 жовтня 1983 року, є основним нормативно-правовим актом, що регулює екологічну політику країни.

Його правова основа закріплює принципи екологічної стійкості, превентивного підходу, інтеграції екологічних вимог у всі сфери політики та відповідальності забруднювача. Закон спрямований на міждисциплінарне регулювання, що включає економіку, право, екологію, технології та соціальні науки. USG базується на таких наукових принципах: сталий

розвиток (Nachhaltigkeit) – збереження ресурсів для майбутніх поколінь, закріплене у преамбулі закону, превентивний підхід (Vorsorgeprinzip) – запобігання екологічним збиткам ще до їх виникнення (ст. 1 USG), принцип «забруднювач платить» (Verursacherprinzip) – особа або організація, яка спричинила забруднення, зобов'язана ліквідувати його наслідки та покрити витрати (ст. 2 USG), інтеграційний принцип (Integrationsprinzip) – екологічні вимоги мають враховуватися при формуванні державної політики (ст. 6 USG) [9, с. 478].

Закон про охорону навколишнього середовища Швейцарії (Umweltschutz-gesetz, USG) охоплює ключові екологічні напрями, що мають науково обґрунтовану основу для ефективного регулювання.

Охорона повітря включає встановлення нормативів допустимих концен-трацій шкідливих речовин, базуючись на метеорологічних і хімічних дослідженнях, а також запроваджує заходи для зменшення викидів парникових газів і аерозолів.

Управління відходами ґрунтується на концепції життєвого циклу продукту, мінімізації утворення відходів і забезпеченні їх екологічно безпечної утилізації за допомогою науково обґрунтованих методів сортування і переробки. Контроль за шумовим та електромагнітним забрудненням встановлює норми на основі акустичних досліджень впливу шуму на здоров'я людини та регулює електромагнітне випромінювання за міжнародними фізико-біологічними стандартами.

Закон також регулює вплив на водні ресурси через гідрологічні дослідження, визначаючи якість води та необхідний рівень її очищення, з охороною водних джерел від забруднення і надмірного використання.

Охорона біорізноманіття та природи в рамках USG базується на екологічній теорії біоценозів, сприяючи збереженню природних середовищ, відновленню деградованих екосистем і збереженню видового різноманіття. [4].

Закон про охорону навколишнього середовища (USG) закріплює принципи екологічної стійкості, превентивного підходу, відповідальності забруднювача та інтеграції екологічних стандартів у всі сфери політики.

USG сприяє виконанню міжнародних екологічних угод, таких як Орхуська конвенція (1998), яка гарантує громадянам доступ до екологічної інформації та участь у прийнятті рішень, та Паризька угода (2015), що встановлює обов'язки щодо скорочення викидів парникових газів [9, с. 122].

Для повної характеристики швейцарського екологічного законодавства треба згадати ще і такі нормативно-правові акти, як Закон про захист природи та культурної спадщини (Natur- und Heimatschutzgesetz, NHG), Закон про охорону вод (Gewässerschutzgesetz, GSchG) та Закон про охорону повітря (Luftreinhalteverordnung, LRV). Так, NHG передбачає збереження природних ландшафтів, біорізноманіття та культурної спадщини, тоді як GSchG регламентує якість водних ресурсів, встановлюючи вимоги до їхнього використання й захисту. LRV, у свою чергу, визначає допустимі норми забруднення атмосферного повітря, що є особливо актуальним у випадках транскордонного забруднення. Наприклад, Швейцарія активно співпрацює з Німеччиною та Францією, застосовуючи механізми екологічного моніторингу та обміну даними відповідно до положень LRV та міжнародних угод у сфері охорони атмосферного повітря [5].

Швейцарський підхід до екологічного регулювання гармонізований з міжнародними екологічними нормами, такими як

директиви Європейського Союзу, рекомендації Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (IPCC) та принципи ООН щодо сталого розвитку. Роботи професора Ніколаса Стерна (Nicholas Stern) підтверджують економічну доцільність інвестування у заходи з пом'якшення наслідків зміни клімату, що є основою для впровадження в Швейцарії системи екологічного оподаткування та ринкових механізмів регулювання забруднення [8].

Швейцарія демонструє одну з найрозвиненіших моделей екологічного контролю, засновану на багаторівневому управлінні, прозорості, високій інституційній автономії та активній участі громадян. Аналіз її досвіду дозволяє окреслити шляхи вдосконалення адміністративного екологічного законодавства України.

В контексті організації нагляду за станом довкілля Швейцарія активно використовує децентралізовану систему, в межах якої кантональні органи влади мають значні повноваження у сфері екологічного контролю. Такий підхід забезпечує адаптацію екологічної політики до регіональних особливостей і сприяє оперативному реагуванню на порушення [6, с. 145].

Посилення адміністративного контролю та запровадження єдиної системи екологічного моніторингу, поглиблення міжнародної співпраці у сфері екологічної політики, розвиток національного законодавства відповідно до стандартів OECD та UNEP. Україна може адаптувати деякі інституційні та нормативні механізми Швейцарії для вдосконалення власної екологічної політики, що сприятиме підвищенню рівня екологічної безпеки та сталого розвитку.

Важливим компонентом швейцарської моделі є інституційна незалежність органів екологічного контролю, яка запобігає політичному впливу на ухвалення рішень у сфері охорони довкілля. [9, с. 589]. Україні слід створити незалежні агентства з охорони довкілля, які матимуть чітко визначені повноваження та гарантії автономії. Водночас, посилення можливості громадян звертатися до суду щодо порушень екологічного законодавства є необхідною умовою підвищення відповідальності держави.

У Швейцарії система адміністративної відповідальності за порушення екологічних норм передбачає як значні штрафи, так і можливість тимчасового або повного зупинення діяльності порушника. Така практика сприяє ефективному стримуванню порушень. Українське законодавство потребує посилення санкцій, запровадження ефективних механізмів їх реалізації без надмірних судових процедур та встановлення чітких критеріїв для їх застосування.

Окрему увагу слід приділити інтеграції екологічних стандартів у політику різних галузей економіки. У Швейцарії такі стандарти впроваджено у сферу сільського господарства, транспорту, будівництва та енергетики. Україні доцільно розробити комплексні механізми міжгалузевої координації, що дозволить зменшити негативний вплив на довкілля з боку найбільш ресурсомістких секторів.

Принципи прозорості та громадської участі в екологічному управлінні є визначальними у швейцарській моделі. Завдяки відкритому доступу до екологічної інформації та процедурі громадських слухань громадяни Швейцарії активно беруть участь у прийнятті рішень. В Україні необхідно створити онлайн-платформи для публікації актуальних екологічних даних та розширити механізми участі громадян у процесах екологічного планування.

Висновки. Таким чином, вдосконалення адміністративного екологічного законодавства України має базуватись на кращих міжнародних практиках, зокрема досвіді Швейцарії. Закон про охорону довкілля Швейцарії є інноваційним та системним регуляторним інструментом, що забезпечує високі стандарти екологічного управління. Його постійна адаптація до наукових відкриттів, технологічного прогресу та суспільних очікувань дозволяє підтримувати сталий розвиток та забезпечувати ефективне реагування на глобальні екологічні загрози. Швейцарський досвід може слугувати прикладом для інших країн, що прагнуть досягти збалансованого поєднання економічного зростання та екологічної безпеки.

Інтеграція принципів багаторівневого управління, інституційної незалежності, технологічної модернізації, прозорості та громадської участі сприятиме формуванню ефективної та стійкої системи екологічного управління в Україні. Така трансформація є необхідною умовою забезпечення екологічної безпеки, правової визначеності та сталого розвитку держави.

Література:

1. Лазор Н. В. Екологічна політика: сучасні виклики та перспективи розвитку в Україні. *Економіка та держава*. 2021. № 3. С. 78–82.
2. Семчик О. І. Адміністративно-правовий механізм охорони довкілля в Україні: сучасний стан та напрями вдосконалення. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 124–128.
3. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention) – UNECE, 1998. URL: <https://surl.li/mebjmg>
4. Epiney, A. Umweltrecht und europäische Einflüsse: Die Schweiz im Kontext der grenzüberschreitenden Zusammenarbeit. Jusletter vom 14. Oktober 2019. URL: <https://jusletter.weblaw.ch>
5. Grolimund, R. Vollzug des Umweltschutzgesetzes: Praxis und Herausforderungen auf kantonaler Ebene. *Schweizerische Zeitschrift für Verwaltungsrecht (ZVR)*. 2018. Nr. 4. S. 212–221.
6. Kälin, W. Umweltrecht. Eine systematische Darstellung mit Schwerpunkt im schweizerischen Recht. Basel: Helbing Lichtenhahn Verlag, 2005. 472 S.
7. Krähenmann, S. Umweltrecht in der Schweiz – Grundlagen und aktuelle Herausforderungen. *Zeitschrift für Umweltrecht (ZUR)*. 2020. Nr. 6. S. 289–295.
8. OECD Environmental Performance Reviews: Switzerland 2017. OECD Publishing, Paris, 2017. URL: <https://doi.org/10.1787/9789264268262-en>
9. Rausch, M. / Marti, A. / Tschannen, P. (Hrsg.) Umweltrecht der Schweiz: Kommentar zum Umweltschutzgesetz (USG). 2. Auflage. Zürich: Schulthess Verlag, 2019. 1250 S.

Bilan O. The administrative aspect of improving Ukraine's environmental legislation taking into account Switzerland's experience

Summary. The article is devoted to the study of the administrative aspect of improving Ukraine's environmental legislation, taking into account the experience of Switzerland as one of the leading countries in the field of environmental protection. The author analyzes current environmental challenges facing Ukraine, particularly in the context of its European integration course and the need to align national legislation with European standards. Emphasis is placed on the importance of forming an effective environmental control mechanism based on the principles of decentralization, transparency, public participation, high standards of responsibility, and the integration of environmental norms into all areas of public policy.

Particular attention is paid to the analysis of the legal and administrative foundations of Switzerland's environmental policy. The article examines the functioning of a multi-level environmental control system involving close cooperation between federal and cantonal levels. The activities of the Federal Office for the Environment (BAFU) and regional authorities responsible for monitoring, inspections, and ensuring compliance with environmental requirements are described. It is noted that the effectiveness of this system is ensured through regular audits, the imposition of fines and sanctions, and the obligation of violators to eliminate the consequences of environmental damage.

A separate focus is placed on the role of transparency and public oversight in Switzerland's environmental policy. The importance of public access to information on the state of the environment and the results of inspections, as well as the guaranteed right of citizens to judicial protection of their environmental rights, is emphasized. The article analyzes key provisions of the Swiss Environmental Protection Act (USG), including the principles of sustainable development, prevention, the "polluter pays" principle, and the integration principle. The author substantiates the feasibility of implementing these approaches into Ukraine's legal system in order to ensure ecological safety and promote sustainable development.

Key words: Ukrainian environmental legislation, Switzerland, administrative control, multi-level system, environmental policy, environmental standards, public participation, legal regulation.

Гавриленко В. В.,*кандидат юридичних наук,**докторант кафедри міжнародного та європейського права**Державного некомерційного підприємства**«Державний університет «Київський авіаційний інститут»*

ЗМІСТОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНОЇ СФЕРИ ВПЛИВУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА НА НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАВОПОРЯДОК

Анотація. У статті розглядаються питання впливу міжнародно-правових засобів на окремий специфічний об'єкт регулювання, яким є національний правопорядок держав-суб'єктів міжнародного права. Вплив охоплює певну сферу, під якою розуміється імплементація міжнародно-правових стандартів у діяльність національних судових та правоохоронних органів та яка має три основні аспекти – суб'єктний, об'єктний і просторовий. У статті досліджуються лише два аспекти – суб'єктний та об'єктний, оскільки вони найбільш тісно пов'язані між собою, а просторовий аспект потребує окремого детального аналізу. Зазначено, що суб'єктна сфера умовно охоплює чотири групи суб'єктів впливу: 1) окрему державу або сукупність держав; 2) державні органи, що здійснюють судову та правоохоронну діяльність; 3) осіб і громадян, що знаходяться на теренах держави та 4) представників (співробітників) судових і правоохоронних органів. Об'єктна сфера впливу міжнародного права являє собою коло регульованих суспільних відносин, які є його об'єктом. Вона пов'язана із суб'єктною сферою, оскільки до неї входять тільки відносини між суб'єктами, що виникають у процесі функціонування судових та правоохоронних органів. Йдеться про суспільні відносини, що виникають за видами правоохоронної діяльності (судова, прокурорська, поліцейська, оперативно-розшукова, розвідувальна, контррозвідувальна тощо) та за її напрямками (боротьба із злочинністю, забезпечення публічної безпеки і порядку, захист власності, забезпечення державної та національної безпеки, захист державного кордону, боротьба із корупцією тощо). Об'єктна сфера є найбільш об'ємною за змістом та нормативно визначеною за характером всіх можливих стосунків, що можуть складатися між суб'єктами з приводу застосування законодавчо визначених заходів з видів та напрямів правоохоронної діяльності. До об'єктної сфери міжнародного права слід включати тільки ті відносини, які реально можуть і повинні піддаватися правовому регулюванню. Норми моралі, у своєї значної більшості, не можуть піддаватися правовому регулюванню у рамках міжнародного права.

Ключові слова: міжнародно-правові стандарти, імплементація, правове регулювання, національний правопорядок, судові та правоохоронні органи, суб'єкти та об'єкти впливу міжнародного права.

Постановка проблеми. Проблема дослідження полягає в тому, щоб довести, що ефективне дослідження проблем імплементації міжнародних стандартів у національний правопорядок можливе завдяки умовному поділу всієї сфери впливу міжнародного права на три основні аспекти – суб'єктний,

об'єктний і просторовий, де суб'єктна та об'єктна аспекти тісно взаємопов'язані та мають розглядатися окремо.

Метою статті є обґрунтування тези про необхідність уявлення проблем імплементації міжнародно-правових стандартів у діяльність судових та правоохоронних органів через призму пізнання закономірностей впливу міжнародного права на об'єкти його регулювання. Завданнями є аналіз наукових праць, дослідження міжнародних джерел, у яких сформульовано основні принципи впливу міжнародно-правових стандартів на національні правопорядки держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначають автори посібника «Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини» Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко та Л. О. Фомина, «під сферою дії міжнародного права розуміється сфера застосування міжнародно-правових засобів впливу на об'єкт регулювання, вона має три основних аспекти – суб'єктний, об'єктний і просторовий (курсив наш. – автор)» [1, с. 5]. Цій підхід береться на озброєння для подальших міркувань.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктна сфера визначається колом держав, на яких поширюється дія міжнародного права, та за своєю ідеєю це право покликане бути універсальним. Тобто, міжнародні стандарти у вигляді правил організації і діяльності державних структур регламентують основні принципи, форми і методи здійснення правоохоронної діяльності, прийняті державами світу в рамках міжнародних організацій або міжнародних угод.

Особливістю міжнародних стандартів у сфері правоохоронної діяльності є те, що вони регламентують спільно вироблені державами концептуальні підходи і пропонують імплементувати у національне законодавство міжнародно-правові принципи виникнення, створення, становлення, формування, реформування, функціонування тощо всіх судових та правоохоронних органів на території конкретних держав. Говорячи про *суб'єктну сферу*, необхідно також зазначити, що коло держав може бути представлено у вигляді окремої держави, їх груп, регіональних об'єднань і, насамкінець, держав усього міжнародного співтовариства.

На підставі аналізу основних міжнародно-правових актів, що буде зроблено нижче, ми побачимо, що існує величезний інтерес з боку світової демократичної спільноти до проблем розроблення спільних, стандартизованих, універсальних і, в той же час, зрозумілих і легко застосовуваних на практиці правових приписів функціонування судових та правоохоронних органів. Це свідчить про фактичне входження цієї частки

внутрішньодержавних суспільних відносин до сфери регулювання міжнародного права. На нашу думку, з цього приводу тут доречно навести дуже вдалу та правильну думку авторів «Енциклопедії міжнародного права» Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: «для сучасного міжнародного права становить інтерес не тільки зміст відповідних документів, а й спільна діяльність держав з розроблення основних міжнародних угод, процес приєднання держав до вже розроблених міжнародних документів, що містять такі міжнародні стандарти, тощо. Адже прийняття двома чи кількома державами міжнародних угод з широкого кола питань міжнародних відносин, прав людини, демократії..., їх наступна легалізація і реалізація – це процес розроблення, визнання, взяття на себе зобов'язань з виконання та дотримання міжнародних правил поведінки, які мають нормативний, типологічний, стереотипний характер і внаслідок своєї обов'язковості, повторюваності та гіпотетичної передбачуваності стають стандартами» [2, с. 221].

Суб'єктну сферу цілком доречно представити не тільки державою (державами), але й безпосередніми суб'єктами самої держави (держав), тобто тими державними органами, що організують та здійснюють судову та правоохоронну діяльність. Саме на них безпосередньо спрямовані правові приписи міжнародно-правових стандартів. В кожній окремій державі перелік цих органів різний, до того ж він постійно змінюється, періодично відбувається їх реформування, робиться розширення або звуження компетенції, уточнюються і конкретизуються підпорядкованість, форми звітності, матеріально-технічне обладнання, озброєння тощо.

До суб'єктної сфери впливу міжнародних стандартів під час функціонування судових та правоохоронних органів цілком виправдано відносити різні категорії осіб та громадян, які вступають з органами у дуже специфічні суспільні відносини, які, якраз, і регулюються ретельно нормами національного законодавства на підставі міжнародних стандартів. У будь-якому суспільстві немає людини, яка за своє життя жодного разу не вступала б у відносини з представниками судових та правоохоронних органів. Специфічність цієї частки суспільних відносин полягає в тому, що саме вони знаходяться у зоні підвищеного ризику з приводу можливого порушення їх конституційних прав та свобод. Наприклад, кримінальне провадження може здійснюватися щодо будь-якої особи, крім випадків, передбачених кримінально-процесуальним законодавством. Так, Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) визначає особливості кримінального провадження щодо окремої категорії осіб (народні депутати, судді, кандидати у президенти України, адвокати, Генеральний прокурор, його заступник, прокурор Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Голова Національного агентства з питань запобігання корупції, його заступник тощо) [3, глава 37]. Також положення КПК України, як і подібні кодекси інших держав, ретельно визначають правила поведінки із учасниками кримінального провадження (потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, заявник, викривач, свідок, поняті, перекладач, експерт, спеціаліст тощо).

Насамкінець, до *суб'єктної сфери* необхідно віднести всіх співробітників та працівників судових та правоохоронних органів, осіб, що представляють у суді сторону обвинувачення (слідчий, дізнавач, керівник органу досудового розслідування, керівник органу дізнання, прокурор, потерпілий тощо) та сто-

рону захисту (підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий тощо). З усіх категорій необхідно також виділити осіб та громадян, які згідно із міжнародно-правовими приписами мають певні преференції під час контактування із представниками судових та правоохоронних органів (діти, інваліди, вагітні жінки, психічно хворі люди тощо).

Об'єктна сфера впливу міжнародного права являє собою коло регульованих суспільних відносин, які є його об'єктом. Вона пов'язана із суб'єктною сферою, оскільки до неї входять тільки відносини між суб'єктами, що виникають у процесі функціонування судових та правоохоронних органів. Йдеться про суспільні відносини, що виникають за видами правоохоронної діяльності (судова, прокурорська, поліцейська, оперативно-розшукова, розвідувальна, контррозвідувальна тощо) та за її напрямками (боротьба із злочинністю, забезпечення публічної безпеки і порядку, захист власності, забезпечення державної та національної безпеки, захист державного кордону, боротьба із корупцією тощо). Об'єктна сфера є найбільш об'ємною за змістом та нормативно визначеною за характером всіх можливих стосунків, що можуть складатися між суб'єктами з приводу застосування законодавчо визначених заходів з видів та напрямів правоохоронної діяльності.

Отже, до *суб'єктної сфери* належать такі чотири групи суб'єктів, на яких розповсюджується вплив міжнародно-правових стандартів: 1) окрема держава або держави, 2) державні органи, що здійснюють судову та правоохоронну діяльність, 3) особи і громадяни, що знаходяться на теренах держави, та 4) представники (співробітники) судових і правоохоронних органів. Тепер дослідимо, як ці чотири групи суб'єктів вступають у суспільні відносини між собою, із представниками міжнародних інституцій, завдяки впливу міжнародних стандартів.

Стосовно держави (держав), то вона (вони) завдяки впливу міжнародно-правових стандартів та запозичення окремих норм та принципів, визначених у міжнародних угодах, нормативно визначають у національному законодавстві можливість здійснення міжнародного співробітництва та делегують, вірніше сказати, включають до компетенції судових та правоохоронних органів право на вступ від імені держави у міжнародне співробітництво з компетентними органами іноземних держав відповідно до видів та напрямів своєї діяльності. Наприклад, у Законі України «Про прокуратуру» (ч. 1 ст. 92, розділ XI «Міжнародне співробітництво») зазначено, що «Органи прокуратури згідно з міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та кримінальним процесуальним законодавством України здійснюють співробітництво з компетентними органами інших держав з питань проведення процесуальних дій при розслідуванні кримінальних правопорушень, видачі осіб, які їх вчинили, перейнятті кримінального провадження та з інших питань, передбачених такими договорами. У разі відсутності міжнародного договору України співробітництво у цій сфері здійснюється органами прокуратури України на підставі взаємних письмових гарантій» [4, ст. 92]. Як бачимо, у наведеній статті Закону є пряма вказівка на міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Тобто, стосовно міжнародного співробітництва органів української прокуратури у Законі є посилання на існуючі міжнародно-правові стандарти.

Подібний правовий припис можна побачити й в Законі України «Про національну поліцію»: «Взаємовідносини у сфе-

рах діяльності поліції з відповідними органами інших держав та міжнародними організаціями базуються на міжнародних договорах, а також на установчих актах та правилах міжнародних організацій, членом яких є Україна (курсиви наш – автор). Поліцейські можуть направлятися до міжнародних організацій, іноземних держав як представники поліції з метою забезпечення координації співробітництва з питань, що належать до повноважень поліції. Поліцейські можуть залучатися до участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки» [5, ст. 4]. Отже, у наведеній вище статті Закону прямо зазначається вплив міжнародно-правових стандартів на функціональність української національної поліції, коли її взаємовідносини з органами інших держав та міжнародними організаціями «базуються на міжнародних договорах, а також на установчих актах та правилах міжнародних організацій, членом яких є Україна».

Навіть в українському законодавстві про діяльність спеціальних органів, що забезпечують державну та національну безпеку, є правові норми про співробітництво з відповідними структурами іноземних держав. Так, в Законі України «Про розвідку» читаємо: «Розвідувальні органи на основі принципів взаємності та доцільності встановлюють і підтримують контакти, здійснюють обмін інформацією та проводять спільні заходи з компетентними органами іноземних держав, до повноважень яких належить здійснення розвідувальної, контррозвідувальної та правоохоронної діяльності, а також з міжнародними організаціями в порядку, визначеному Президентом України» [6, ст. 26].

Варто звернути увагу на те, що в наведеній статті Закону вже немає прямого посилання на міжнародні договори, установчі акти та правила міжнародних організацій, бо їх поки не існує у природі. Тобто, стосовно міжнародного співробітництва української розвідки за напрямками своєї діяльності міжнародно-правових стандартів немає. Але, можна сподіватися, що вони неодмінно з'являться у майбутньому, враховуючи на активізацію та позитивні перспективи такого співробітництва.

Щодо суспільних відносин, що виникають між особами (громадянами) та державою або державними органами (судовими та правоохоронними органами), то *об'єктна сфера* впливу міжнародного права на ці відносини без сумніву найзначніша в кількісному відношенні. Достатньо сказати про права та свободи людини і громадянина, які визначаються міжнародними нормами та принципами в багатьох міжнародних актах (наприклад: Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод з протоколами (1950), Європейський соціальний стандарт (1961), Заключний акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975), Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав – учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989), Документ Копенгагенської наради – конференції з людського виміру НБСЕ (1990) тощо).

Однак виникає дуже цікаве питання, а чи є міжнародні стандарти що торкаються виключно обов'язків людини та громадянина? І як ці обов'язки імплементуються у національне законодавство?

Відразу скажемо, що таких стандартів вкрай мало. Але для початку ми розглянемо види обов'язків.

Розрізняють загально-соціальні і юридичні обов'язки.

Загально-соціальні обов'язки не можуть бути об'єктами уваги міжнародних норм та принципів, бо вони відображають «суспільно визнану необхідність певної поведінки особи, своєї міри належного чи корисного, що об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства. Соціальні обов'язки виникають разом із появою у людському суспільстві зародків моралі. На цьому етапі, звичайно, можна говорити лише про існування моральних обов'язків, котрі у подальшому трансформуються, набуваючи нових сутнісних проявів, з часом отримуючи й нормативне закріплення... можна виокремити їх види, зокрема, моральні обов'язки, обов'язки релігійного характеру, корпоративні та юридичні обов'язки, котрі володіють як спільними, так і відмінними рисами..» [7, с. 73].

Інакше кажучи, загально-соціальні обов'язки у своїй більшості є нормами моралі, стосовно яких не може бути міжнародних стандартів у вигляді правових норм або принципів. З часом лише окремі з них можуть отримати нормативне закріплення. Норми моралі, що складаються у суспільстві протягом століть, виникають із духовних джерел людини, із духовної потреби узгодити свої інтереси з інтересами іншої людини та суспільством, побудувати свою особисту поведінку у відповідності з усталеними у свідомості громадської спільноти категоріями добра і зла. Оскільки у кожного народу кожної держави історично складаються свої моральні погляди на буття в залежності від традицій, звичаїв, релігійних уподобань тощо, привести все різноманіття норм моралі до будь-яких міжнародних стандартів навряд чи можливо.

Можна сказати, що загально-соціальні обов'язки домінують у кількісному та змістовному сенсах над юридичними і є фактичною перепорою на шляху свавілля, безладдя, хаосу – всього того, що заважає нормальному розвитку громадянського суспільства. Тут доречно навести теоретичний постулат, що міжнародне право регулює лише ті відносини, які зачіпають істотні інтереси держав або міжнародної спільноти в цілому, тому до *об'єктної сфери* міжнародного права слід включати тільки ті відносини, які реально можуть і повинні піддаватися правовому регулюванню. Норми моралі, у своїй значній більшості, не можуть піддаватися правовому регулюванню у рамках міжнародного права.

У свою чергу, юридичний обов'язок, на відміну від загально-соціального – «це правовий припис, що формулюється державою як необхідна для забезпечення правопорядку модель поведінки особи, встановлюється з метою підтримання належного функціонування суспільства як колективного цілого й забезпечення інтересів усіх його членів і виконується на основі сприйняття відповідної поведінки як справедливої та соціально доцільної. Обґрунтування юридичного обов'язку як правової цінності можливе завдяки: 1) сприйняттю особою відповідної поведінки як необхідної, справедливої, соціально допустимої, що виражає суспільно значимий орієнтир; 2) формулюванню державою за допомогою правової норми суспільно значимої поведінки; 3) реалізації завдяки такій поведінці соціальної природи людини як частини колективного цілого; 4) утіленню принципу взаємозалежності та взаємодоповнюваності прав і обов'язків особи» [8, с. 46].

Серед численних міжнародно-правових актів знайти стандарти щодо обов'язків людини та громадянина дуже важко.

Чи не єдиним винятком у цьому плані можна розглядати Загальну декларацію прав людини (1948) (далі – Декларація), де у пункті першому статті 29 зазначено, що «Everyone has duties to the community in which alone the free and full development of his personality is possible» [9], що у перекладі означає: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у котрому лише і є можливим вільний і повний розвиток її особистості».

Як і права та свободи людини, основні юридичні обов'язки на підставі принципу, сформульованому у Декларації, фіксуються у більш розгорнутому вигляді в конституції та інших законах держави. Дійсно, припис у пункті першому статті 29 Декларації цілком обґрунтовано можна віднести до міжнародного принципу, бо в ньому сконцентровано головне, важливе, суттєве, неодмінне або, принаймні, бажане, що мають обов'язково імплементувати у своє законодавство національні держави. Але, в цьому принципі закладено глибокий соціально-філософський зміст, що людина не може існувати поза суспільством, що її свобода та розвиток пов'язані із суспільством, що вона має відповідати за свої вчинки відносно суспільства, тобто людина поряд із правами повинна мати певні обов'язки перед суспільством.

Отже, у Декларації, як ми бачимо, у найзагальніших рисах та з найменшою кількістю слів сформульований міжнародний стандарт, який став своєрідним еталоном для законодавців національних держав, щоб останні сприйняли та імплементували його у свої конституції та конституційні закони, але у більш розширеному розумінні і тлумаченні.

Тепер дослідимо, яким чином міжнародно-правовий стандарт щодо обов'язків людини був імплементований у конституції кількох національних держав.

Так, Конституція України [10], імплементуючи міжнародний стандарт, встановлює доволі вичерпний перелік обов'язків людини і громадянина, а саме:

- обов'язок громадян захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність (ст. 65);
- обов'язок громадян шанувати держані символи України (ст. 65);
- обов'язок громадян відбувати військову службу, відповідно до закону (ст. 65);
- обов'язок кожного не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66);
- обов'язок кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67);
- обов'язок громадян щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік, у порядку встановленому законом (ст. 67);
- обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття (ст. 51);
- обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ст. 51);
- обов'язок кожного отримати повну загальну середню освіту (ст. 53);
- обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших громадян (ст. 68).

До того ж, у Конституції України підкреслюється, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності (ст. 68), тобто цей припис не тільки спонукає, змушує,

але й фактично *зобов'язує* людину або громадянина вивчати та знати закони.

На відміну від Конституції України, де визначено десять обов'язків, в Конституції Республіки Польща їх всього шість, а саме:

- обов'язок зберігати вірність Республіці Польща, а також піклуватися про спільне благо;
- обов'язок дотримуватися законодавства (*prawa*) Республіки Польща;
- обов'язок нести публічні обтяження і повинності, включаючи сплату податків, встановлених законом;
- обов'язок польського громадянина захищати Вітчизну;
- обов'язок нести військову або альтернативну службу;
- обов'язок піклуватися про стан довкілля та нести відповідальність за заподіяне погіршення цього стану [11, ст. 82–86].

В Конституції Чеської Республіки [12] права та обов'язки людини зовсім не визначено. Натомість у статті 3 Основного Закону є бланкетна стаття, яка відсилає до Конституційного Закону «Хартії основних прав і свобод». Але і в цій Хартії також не можна побачити обов'язків, тому що у пункті першому статті 4 Хартії зазначається: «Зобов'язання можуть бути покладені лише на підставі закону та в його межах і лише за збереження основних прав і свобод» [13]. Отже, за чеським законодавством конституційні обов'язки чеського громадянина або іншої людини, що постійно мешкає чи перебуває на теренах Чехії, так би мовити, «розкидані» по всіх законодавчих або нормативно-правових актах.

На прикладі вище наведених трьох конституцій (України, Польщі та Чехії) можна побачити, що законотворці національних держав по-різному імплементують міжнародний стандарт, що міститься в Загальній декларації прав людини (1948) стосовно обов'язків людини, в свої основні закони. Але, на наш погляд, незважаючи на різні форми та обсяг імплементатії, основний зміст міжнародно-правового стандарту законодавцям всіх трьох країн все-таки вдалося або повністю або в основному зберегти.

Висновки. Детальне та ефективне дослідження проблем впливу міжнародного права на національний правопорядок можливе лише із розглядом основних аспектів його сфер впливу на об'єкт регулювання, а саме – суб'єктного, об'єктного і просторового. З точки зору впливу міжнародних стандартів на суб'єктну сферу, можна умовно визначити чотири групи суб'єктів такого впливу: 1) окрему державу або держави; 2) державні органи, що здійснюють судову та правоохоронну діяльність; 3) осіб і громадян, що знаходяться на теренах держави та 4) представників (співробітників) судових і правоохоронних органів. Об'єктна сфера впливу міжнародного права являє собою коло регульованих суспільних відносин, які є його об'єктом. Вона пов'язана із *суб'єктною сферою*, оскільки до неї входять тільки відносини між суб'єктами, що виникають у процесі функціонування судових та правоохоронних органів. Йдеться про суспільні відносини, що виникають за видами правоохоронної діяльності (судова, прокурорська, поліцейська, оперативно-розшукова, розвідувальна, контррозвідувальна тощо) та за її напрямками (боротьба із злочинністю, забезпечення публічної безпеки і порядку, захист власності, забезпечення державної та національної безпеки, захист державного кордону, боротьба із корупцією тощо). *Об'єктна сфера* є найбільш об'ємною за змістом та нормативно визначеною

за характером всіх можливих стосунків, що можуть складатися між суб'єктами з приводу застосування законодавчо визначених заходів з видів та напрямів правоохоронної діяльності. До об'єктної сфери міжнародного права слід включати тільки ті відносини, які реально можуть і повинні піддаватися правовому регулюванню. Норми моралі, у своїй значній більшості, не можуть піддаватися правовому регулюванню у рамках міжнародного права.

Література:

1. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, Л. О. Фоміна ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2019. 494 с.
2. Енциклопедія міжнародного права : У 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Т. 3. М–Я. Київ : Академ періодика, 2019. 992 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
4. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2015, № 2-3, ст. 12. URL: <https://surl.ln/tmrzlj>
5. Про національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2015, № 40-41, ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
6. Про розвідку : Закон України від 17 вересня 2020 року № 912-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text>
7. Попович Т. П. Соціальні обов'язки: теоретико-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*, 2020, № 1. С. 71–74. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2020.12
8. Попович Т. П. Юридичний обов'язок як правова цінність. *Часопис Київського університету права*, 2020, № 2. С. 43–47. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2020.06
9. Universal Declaration of Human Rights. The human rights adopted by the United Nations General Assembly of its 183rd meeting, held in Paris on 10 December 1948. URL: <https://surl.li/pogpxj>
10. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://surl.li/jbfodf>
11. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej: z dnia 2 kwietnia 1997 r. Tekst Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej ogłoszono w Dz.U. 1997, NR 78 poz. 483. <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>
12. Ústava České republiky: ústavní zákon č. 1/1993 Sb. ve znění ústavního zákona č. 347/1997 Sb., 300/2000 Sb., 448/2001 Sb.,

395/2001 Sb., 515/2002 Sb., 319/2009 Sb., 71/2012 Sb. a 98/2013 Sb. <https://www.psp.cz/docs/laws/constitution.html>

13. LISTINA ZÁKLADNÍCH PRÁV A SVOBOD. Usnesení předsednictva České národní rady ze dne 16. prosince 1992 o vyhlášení LISTINY ZÁKLADNÍCH PRÁV A SVOBOD jako součásti ústavního pořádku České republiky. Ústavní zákon č. 2/1993 Sb. ve znění ústavního zákona č. 162/1998 Sb. <https://www.psp.cz/docs/laws/listina.html>

Gavrylenko V. Substantive characteristics of the subjective and objective sphere of influence of international law on national legal order

Summary. The article deals with the influence of international law means on a specific object of regulation, which is the national legal order of the States-subjects of international law. Influence covers a certain area, which entails the implementation of international legal standards in the activities of national judicial and law enforcement agencies and has three main aspects: subjective, objective, and spatial. The research examines only two aspects – subjective and objective – since they are most closely related to each other, and the spatial aspect requires an individual detailed analysis. The author notes that the subject sphere conditionally covers four groups of stakeholders: 1) a particular state or a set of states; 2) state bodies engaged in judicial and law enforcement activities; 3) persons and citizens in the territory of the state; and 4) representatives (employees) of judicial and law enforcement bodies. The object sphere of influence of international law is the range of regulated social relations that are its object. It is related to the subject sphere as it includes only relations between subjects arising in the course of functioning of judicial and law enforcement agencies. It refers to social relations arising from the types of law enforcement activities (judicial, prosecutorial, police, operational-investigative, intelligence, counterintelligence, etc.) and its areas (crime prevention, public safety and order, property protection, state and national security, state border guard, fighting corruption, etc.). The object sphere is the most voluminous in terms of content and statutorily defined in terms of the nature of all possible relations that may develop between subjects regarding the application of legally defined measures according to the types and areas of law enforcement. The object sphere of international law should include only those relations that can and should be subject to legal regulation. Moral norms, in their vast majority, cannot be legally regulated under international law.

Key words: international legal standards, implementation, legal regulation, national legal order, judicial and law enforcement agencies, subjects and objects of influence of international law.

Замула А. Ю.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародного та європейського права
факультету права та міжнародних відносин
Державного некомерційного підприємства
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ ЖІНОК У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ ДОКУМЕНТІВ І ПРАКТИК

Анотація. У статті здійснено ґрунтовне дослідження системи міжнародно-правового регулювання праці жінок як одного з ключових механізмів утвердження принципу гендерної рівності у сфері трудових правовідносин. Автором проаналізовано еволюцію міжнародних стандартів, які закріплюють основоположні трудові права жінок, а також висвітлено значення таких стандартів для формування правових засад недискримінаційної політики у сфері праці. Особлива увага приділена базовим міжнародним актам, серед яких конвенції та рекомендації Міжнародної організації праці (зокрема, Конвенція МОП 1951 р. № 100 про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності та Конвенція № 111 про дискримінацію у сфері праці й занять), договори і конвенції ООН, зокрема Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), а також правові інструменти, розроблені в межах Ради Європи та Європейського Союзу.

У межах дослідження окреслено коло норм, спрямованих на усунення нерівності між жінками та чоловіками у сфері праці, зокрема у питаннях рівного доступу до працевлаштування, рівної оплати за працю рівної цінності, створення безпечних, гідних і здорових умов праці, запобігання сексуальним домаганням, а також забезпечення балансу між професійним життям і сімейними обов'язками. Виявлено низку системних викликів, пов'язаних із імплементацією міжнародно-правових норм на національному рівні, серед яких – недостатня ефективність механізмів контролю за дотриманням трудових прав, правозастосовча практика, що не завжди відповідає міжнародним стандартам, а також вплив стереотипного мислення та соціально-культурних бар'єрів на реалізацію трудових прав жінок.

У статті зроблено висновок, що ефективне впровадження міжнародних стандартів у внутрішнє законодавство держав вимагає не лише нормативних змін, а й комплексного підходу, який передбачає послідовну державну політику, освітні ініціативи, підвищення рівня обізнаності населення щодо прав жінок, а також налагодження дієвого механізму контролю за дотриманням міжнародних трудових стандартів. Запропоновано конкретні напрями вдосконалення національної практики із врахуванням позитивного досвіду окремих європейських країн та рекомендацій міжнародних організацій.

Ключові слова: права жінок, трудові правовідносини, міжнародні стандарти, національні правові системи, гендерна рівність, міжнародні організації.

Постановка проблеми. У сучасному світі забезпечення рівних прав та можливостей для жінок у сфері праці залиша-

ється однією з ключових умов реалізації принципу гендерної рівності, проголошеного як у національному, так і в міжнародному праві. Незважаючи на наявність значного масиву міжнародно-правових актів, що закріплюють трудові права жінок та забороняють дискримінацію за ознакою статі, на практиці жінки продовжують стикатися з нерівною оплатою праці, обмеженим доступом до певних професій, порушенням прав під час вагітності та материнства, а також труднощами у поєднанні професійної діяльності з виконанням сімейних обов'язків.

Особливої актуальності набуває проблема ефективності впровадження міжнародних стандартів у національні правові системи, оскільки формальне закріплення норм не завжди супроводжується їх реальним дотриманням.

Таким чином, постає необхідність комплексного аналізу існуючого міжнародно-правового механізму регулювання праці жінок, оцінки його ефективності та виявлення основних проблем, що перешкоджають повноцінній реалізації трудових прав жінок на практиці. Такий підхід дозволить сформулювати обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання з урахуванням сучасних викликів у сфері гендерної рівності та соціальної справедливості.

Метою статті є дослідження та аналіз міжнародно-правових механізмів регулювання праці жінок, виявлення основних проблем їх реалізації на національному рівні, а також обґрунтування напрямів удосконалення правового регулювання з метою забезпечення гендерної рівності та ефективного захисту трудових прав жінок відповідно до міжнародних стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При дослідженні різних аспектів цієї теми було використано конвенції та рекомендації Міжнародної організації праці, договори і конвенції ООН, тощо. Однак, незважаючи на численні дослідження в цій галузі, багато питань залишаються невирішеними і потребують подальшого вивчення та опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Міжнародно-правове регулювання праці жінок є важливою складовою системи забезпечення гендерної рівності та соціальної справедливості у світі та свідчить про поступове вдосконалення підходів до захисту трудових прав жінок, зосередження уваги на рівних можливостях, боротьбі з дискримінацією та створенні сприятливих умов праці.

Сучасна міжнародно-правова база забезпечує необхідні інструменти для захисту жінок на ринку праці, але її ефективність значною мірою залежить від імплементації норм на національному рівні. Наявні виклики, зокрема гендерна нерівність в оплаті праці, обмежений доступ до керівних посад, а також

порушення прав жінок у неформальному секторі економіки, вимагають зусиль з боку держав і міжнародних інституцій.

Для досягнення реального прогресу у сфері трудових прав жінок необхідне не лише удосконалення правових механізмів, а й трансформація суспільних уявлень про роль жінки в економічному житті. Важливо забезпечити не тільки юридичне закріплення прав, а й практичну можливість їх реалізації через ефективний нагляд, просвітницьку діяльність та підтримку жінок у всіх сферах трудової діяльності.

Аналіз існуючих міжнародно-правових документів, що містять гарантії та стандарти регулювання праці жінок, дозволяє поділити їх на наступні категорії:

міжнародно-правові акти, спрямовані на заборону дискримінації (наприклад, Статут Організації Об'єднаних Націй, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації, Конвенція МОП № 156 про рівне ставлення і рівні можливості для працівників чоловіків і жінок: працівники із сімейними обов'язками, Конвенція МОП № 100 про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності); міжнародні документи, спрямовані на захист материнства та сприяння поєднанню материнства і трудової діяльності жінок (наприклад, Конвенція МОП № 103 (переглянута в 1952 році) про охорону материнства та Рекомендація МОП № 95); міжнародні документи, що гарантують охорону праці жінок (наприклад, Конвенції МОП № 45 про застосування праці жінок на підземних роботах у шахтах усіх видів, № 153 про максимальний вантаж для перенесення одним працівником, № 171 про нічну працю, № 41 про працю жінок у нічний час, № 89 про нічну працю жінок, зайнятих у промисловості (переглянута) та ін.); міжнародні документи, що гарантують охорону праці вагітних жінок і матерів (наприклад, Конвенція МОП № 3 про зайнятість жінок до і після пологів та ін.) [1].

Базовим документом у сфері регулювання прав людини є Загальна декларація прав людини 1948 року. Рівність чоловіків і жінок у сфері праці гарантується такими нормами: 1) право кожної людини на рівні можливості доступу до державної служби у своїй країні (ч. 2 ст. 21); 2) право кожної людини на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття (ч. 1 ст. 23); 3) кожен має право на рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої дискримінації (стаття 23(2)); 4) кожен, хто працює, має право на справедливу і задовільну винагороду, що забезпечує гідне життя для нього і його сім'ї, доповнене, за необхідності, іншими засобами соціального захисту (стаття 23(3)); 5) кожен має право створювати професійні спілки і вступати до них для захисту своїх інтересів (стаття 23(4)); 6) кожен має право на відпочинок і дозволя, включаючи право на розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку (стаття 24); 7) кожна людина підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом з єдиною метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві (стаття 29(2)) [1].

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 року є одним із основних міжнародних документів у сфері захисту прав людини. Пункт 2 статті 2 встановлює зобов'язання держав забезпечити здійснення прав,

закріплених у Пакті, без дискримінації за ознакою статі. Зокрема, стаття 7 передбачає, що кожна людина має право на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи винагороду, і що всім працівникам гарантується щонайменше справедлива заробітна плата і рівна винагорода за працю рівної цінності без будь-якої різниці, жінкам також гарантуються умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, рівна оплата за рівну працю і задовільний життєвий рівень для неї самої та її сім'ї відповідно до положень цього Пакту [2].

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята Організацією Об'єднаних Націй 18 грудня 1979 року, сприяла подальшому розвитку міжнародно-правових норм, що стосуються праці жінок. Прийняття цього документу було спрямоване на запобігання дискримінації жінок, фактичне становище яких у суспільному житті, і зокрема у трудових відносинах, свідчить про порушення їхніх прав. Відповідно до статті 2 Конвенції, держави-учасниці погоджуються проводити всіма належними засобами і без зволікання політику ліквідації дискримінації щодо жінок (ст. 2) [3].

Однією з ключових міжнародних інституцій, яка формує нормативну базу та впроваджує стандарти в регулюванні праці жінок, є Міжнародна організація праці (МОП). Мета МОП – сприяти соціальній та економічній справедливості шляхом встановлення міжнародних трудових стандартів. Штаб-квартира МОП налічує 187 держав-членів і має близько 40 представництв по всьому світу. Стандарти, яких дотримується МОП, спрямовані на забезпечення доступної, продуктивної та сталої праці у всьому світі в умовах свободи, рівності, безпеки та гідності [4].

Міжнародна організація праці (МОП) була заснована в 1919 році в рамках Ліги Націй і включена до складу ООН як спеціалізована установа в 1946 році. МОП є першою і найстарішою спеціалізованою установою ООН. Організація служить об'єднуючою силою між урядами, бізнесом і працівниками. Вона наголошує на необхідності для працівників користуватися умовами свободи, рівності, безпеки та людської гідності через їхню зайнятість. МОП просуває міжнародні трудові стандарти через свої представництва в Африці, Латинській Америці та Карибському басейні, арабських державах, Азії та Тихоокеанському регіоні, Європі та Центральній Азії [5]; [6]; [7].

Організація проводить навчання з питань справедливих стандартів зайнятості, пропонує технічне співробітництво для реалізації проектів у країнах-партнерах, аналізує статистику праці та публікує відповідні дослідження, а також регулярно проводить заходи та конференції для розгляду найважливіших соціальних та трудових питань. МОП була нагороджена Нобелівською премією миру в 1969 році. Організація отримала визнання за зміцнення братерства і миру між народами, забезпечення гідної праці та справедливості для трудящих, а також надання технічної допомоги країнам, що розвиваються.

Трудові стандарти, встановлені МОП, опубліковані в 190 конвенціях і шести протоколах. Ці стандарти визнають право на колективні переговори, намагаються ліквідувати примусову чи обов'язкову працю та скасувати дитячу працю, а також припинити акти дискримінації у сфері праці та зайнятості. Таким чином, протоколи та конвенції МОП є основним внеском у міжнародне трудове право [8].

Організація має трирівневу структуру, яка об'єднує уряди, роботодавців та працівників. Трьома основними органами

МОП є Міжнародна конференція праці, Адміністративна рада та Міжнародне бюро праці. Міжнародна конференція праці збирається щорічно, щоб сформулювати міжнародні трудові стандарти; Адміністративна рада збирається тричі на рік, виконуючи функції виконавчої ради та приймаючи рішення щодо політики та бюджету організації; а Міжнародне бюро праці є постійним секретаріатом, який керує організацією та здійснює діяльність.

Що стосується переліку міжнародних трудових стандартів МОП – це правові інструменти, створені урядами, роботодавцями та працівниками, які встановлюють основні принципи та права у сфері праці. Вони мають форму або конвенцій/протоколів, які є юридично обов'язковими міжнародними договорами, ратифікованими державами-членами, або рекомендацій, які не мають обов'язкової сили. Перші створюються і приймаються на щорічній Міжнародній конференції праці, після чого вони повинні бути ратифіковані керівними органами, такими як парламент або конгрес, держав-членів. Існує вісім основних конвенцій: Конвенція про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 року (№ 87); Конвенція про право на організацію і ведення колективних переговорів 1949 року (№ 98); Конвенція про примусову працю 1930 року (№ 29) (та Протокол до неї 2014 року); Конвенція про скасування примусової праці 1957 року (№ 105); Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу 1973 року (№ 138); Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці 1999 року (№ 182); Конвенція про рівну винагороду 1951 року (№ 100); Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять, 1958 року (№ 111).

Існує також чотири конвенції про управління, які вважаються важливими для «функціонування міжнародної системи трудових стандартів»: Конвенція 1947 року про інспекцію праці (№ 81); Конвенція 1964 року про політику в галузі зайнятості (№ 122); Конвенція про інспекцію праці (у сільському господарстві) 1969 року (№ 129); Конвенція про тристоронні консультації (міжнародні трудові норми) 1976 року (№ 144).

Так, Конвенція МОП № 100 про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності 1951 року, відповідно до статті 1 (b) вказує, що «рівна винагорода чоловіків і жінок за працю рівної цінності» означає ставку винагороди, визначену без дискримінації за ознакою статі [9].

Конвенція МОП № 111 про дискримінацію у галузі праці та знань містить вимоги подолання будь-якої дискримінації у сфері праці та встановлює заборону всіх видів дискримінації [10].

Хоча дискримінація за сімома ознаками наразі заборонена в багатьох країнах, значна увага все ще має бути приділена боротьбі з сексуальними домаганнями, дискримінацією за ознакою статі та гендерною ознакою, а також множинною та інтерсекційною дискримінацією. Крім того, існуюча нормативно-правова база, спрямована на встановлення рівності у сфері зайнятості, все ще не в змозі подолати динамічні зміни на ринку праці, які, як правило, залишають позаду певні групи працівників, такі як фрілансери, самозайняті та надомні працівники. Певні сектори, робочі місця та професії не повністю охоплені антидискримінаційними положеннями або не захищені в рівній мірі порівняно із загальним трудовим законодавством.

Конвенція Міжнародної організації праці № 89 про нічну працю жінок у промисловості 1948 року та Конвенція № 45 про використання праці жінок на підземних роботах у будь-

яких шахтах 1935 року розширюють права та гарантії, якими користуються працюючі жінки через їхні фізичні та фізіологічні особливості. Конвенція МОП № 45 містить рекомендації щодо використання праці жінок на підземних роботах і в будь-яких шахтах. Згідно зі статтею 2, працівниці будь-якого віку не можуть бути використані на підземних роботах у шахтах. Однак стаття 3 передбачає можливі винятки в національному законодавстві для жінок, які: обіймають керівні посади і не виконують фізичну працю; зайняті санітарним і соціальним обслуговуванням; проходять професійне навчання та стажування; виконують епізодичну роботу нефізичного характеру тощо [11].

Охорона праці жінок, які поєднують материнство з роботою, є одним із пріоритетних напрямків діяльності МОП. З цієї метою МОП прийняла Конвенцію № 183 від 15 червня 2000 року про перегляд Конвенції 1952 року про охорону материнства з метою забезпечення та захисту здоров'я і безпеки матерів і дітей. Основними цілями Конвенції є: зобов'язати держави вжити певних заходів для забезпечення того, щоб вагітні жінки або жінки, які годують груддю, не залучалися до роботи, яка є небезпечною або може загрожувати здоров'ю матері або дитини (стаття 3); передбачити обов'язкову відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю не менше 14 тижнів (стаття 4), а також додаткову відпустку до чи після періоду, на який припадає відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами, у випадку захворювання, ускладнень чи небезпеки ускладнень, причиною яких є вагітність та пологи (ст. 5) [12].

Жінкам, відсутнім на роботі у зв'язку з відпусткою відповідно до ст. 4 і ст. 5 Конвенції, гарантується певний обсяг допомоги, що дозволяє їм утримувати себе і своїх дітей у гідних санітарних умовах, мати достатній життєвий рівень, а також медичний догляд за жінками та їхніми дітьми до, під час і після пологів та під час госпіталізації (ст. 6). Крім того, забороняється звільнення жінок у зв'язку з вагітністю та пологами, і їм гарантується право на повернення на попередню роботу або на рівноцінну роботу з такою ж оплатою праці (ст. 8).

Водночас Конвенція вимагає від держав-учасниць вжити необхідних заходів для забезпечення того, щоб вагітність і пологи не були підставою для дискримінації у сфері зайнятості. Конвенція також передбачає право жінок на одну або кілька перерв на день або скорочений робочий день для годування дитини (стаття 9).

Хоча багато держав досягли позитивного прогресу в покращенні зайнятості та здоров'я вагітних і жінок, які годують груддю, розширенні страхування по вагітності та пологах, збільшенні тривалості декретної відпустки та грошових виплат, полегшенні доступу до послуг з охорони здоров'я матері та дитини, а також вжитті заходів щодо боротьби з дискримінацією на робочому місці, цього все ще вважається недостатньо, щоб докорінно змінити ситуацію в цій сфері. Багато вагітних жінок і жінок, які годують груддю, в усьому світі не мають належного захисту через правові прогалини або неефективне застосування законодавства про охорону материнства. Особливо це стосується жінок, які працюють неповний робочий день або на тимчасових роботах, працюють вдома тощо.

Зокрема, Європейська соціальна хартія забороняє застосування праці вагітних жінок, жінок, які нещодавно народили дитину та жінок, які годують своїх грудних дітей, на підземних гірничих роботах та всіх інших роботах, які протипоказані жін-

кам у зв'язку з небезпечними, шкідливими або важкими умовами праці (п. 5 ст. 8) [13].

Вивчення зарубіжного досвіду регулювання праці жінок показує, що у Сполучених Штатах Америки більшість актів щодо спеціальної охорони жіночої праці визнано судами як такі, що суперечать законам про заборону дискримінації за ознакою статі. У Скандинавських країнах чинне законодавство характеризується майже повною відсутністю спеціальних норм з охорони праці жінок. Зі свого боку, Великобританія, Іспанія та деякі з країн Європи взагалі денонсували статті щодо охорони праці жінок як такі, що не відповідають сучасним умовам та мають дискримінаційний характер [14]. Іспанський досвід є дуже передовим. Загалом, захист трудових прав жінок є дуже суворим. Наприклад, якщо роботодавець відмовляє в прийомі на роботу жінці, яка сама виховує дитину, і жінка може довести, що причиною відмови є малолітній вік дитини, до роботодавця можуть бути застосовані санкції від великого штрафу до тюремного ув'язнення.

Німецьке законодавство також передбачає спеціальні правові гарантії, що застосовуються до певних категорій працівників. Спеціальні юридичні гарантії за припинення трудового договору в Німеччині спрямовані на захист права на працю вагітних та жінок, які мають дитину віком до 4 місяців від народження (відповідно до глави 9 Закону «Про охорону материнства»), працівників, які перебувають у відпустці у зв'язку з материнством, а також за 8 тижнів до такої відпустки; інвалідів; членів ради підприємства та кандидатів у члени правління. Відповідно до німецького Акту про захист материнства (Mutterschutzgesetz) [15] в якості юридичних гарантій права на працю й дотримання права на материнство не лише встановлюються заборона чи обмеження звільнень таких працівниць, а й запроваджено обмеження права на застосування праці жінок у період вагітності та впродовж певного періоду після пологів [16, с. 157–163].

Прогресивною тенденцією в європейських кампаніях є встановлення та дотримання спеціальних квот для забезпечення рівності між чоловіками та жінками, особливо при призначенні жінок на керівні посади. Квоти на представництво в керівництві були запроваджені у 2003 році в Норвегії (де частка жінок перевищує 40%) та у 2007 році в Іспанії. Все це має сприяти досягненню гендерної рівності у трудових відносинах.

Можна також послатися на французький досвід: всі майбутні матері отримують одноразову допомогу, яка нараховується з сьомого місяця вагітності і становить 923,07 євро на кожну дитину. Якщо майбутня мама чекає на двох і більше дітей, вона отримує допомогу на кожну дитину, для чого має надати медичну довідку. Крім базової допомоги, у Франції є й додатковий вид виплат – для сімей, у котрих після народження дитини будь-хто з батьків припинив працювати або працює неповний робочий день. Тривалість цих виплат залежить від кількості дітей у сім'ї, вони нараховуються протягом 6 місяців і можуть нараховуватися до 3 років. Залежно від ситуації батьків (припинення трудового стажу, декретну відпустку, часткову зайнятість на роботі тощо), ці виплати коливаються від 131,88 до 521,85 євро на місяць [14].

У різних країнах існують різні підходи до регулювання праці жінок. Деякі країни наполягають на повній рівності з чоловіками, тоді як інші стоять на боці політики захисту жінок і надання їм окремих прав.

Відтак, Конвенції МОП є не лише декларативними актами, а й ефективними інструментами, що спонукають держави до модернізації національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів. Вони сприяють уніфікації трудового права, розвитку інституційного захисту прав жінок та утвердженню гідної праці як універсальної цінності. Водночас реалізація положень цих документів залежить від політичної волі, рівня правосвідомості суспільства та ефективності національних механізмів правозастосування.

Конвенції МОП становлять основу для формування глобальної правової культури гендерної рівності у сфері праці. Їх системна імплементація є необхідною умовою забезпечення реального, а не формального, захисту трудових прав жінок, що, своєю чергою, сприяє побудові соціально відповідального, інклюзивного та стійкого ринку праці.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що міжнародно-правове регулювання праці жінок є фундаментальним елементом сучасного механізму забезпечення гендерної рівності у сфері трудових правовідносин. Сформовані у межах універсальної та регіональної системи захисту прав людини нормативні положення відіграють важливу роль у формуванні правових засад для подолання дискримінації за ознакою статі, забезпечення рівного доступу до праці, справедливої оплати, соціального захисту та охорони материнства.

Міжнародні акти, насамперед конвенції Міжнародної організації праці, міжнародні пакти та резолюції, закладають обов'язкові та рекомендаційні норми, які держави-учасниці зобов'язані імплементувати у внутрішнє законодавство. Їх практична реалізація вимагає не лише відповідних нормативно-правових змін, а й належного інституційного забезпечення, функціонування ефективних механізмів моніторингу, а також формування правової культури, що ґрунтується на принципах недискримінації та рівності.

Разом із тим, попри наявність значного масиву міжнародно-правових актів, сучасний стан реалізації трудових прав жінок у багатьох державах, залишається далеким від належного рівня. Актуальними залишаються проблеми гендерного дисбалансу в оплаті праці, горизонтальної та вертикальної сегрегації ринку праці, недостатнього представництва жінок у сфері управління та прийняття рішень, а також труднощів у забезпеченні поєднання професійної діяльності із сімейними обов'язками. Це свідчить про необхідність подальшої активізації імплементаційних процесів, удосконалення національних законодавств із урахуванням міжнародних стандартів та розробки дієвих механізмів їх реалізації.

Отже, міжнародно-правове регулювання праці жінок виступає як концептуальна та практична основа для утвердження гендерної рівності у сфері трудових відносин. Її ефективність значною мірою залежить від політичної волі держав, рівня розвитку правової системи, соціальної свідомості та активної участі громадянського суспільства в процесах моніторингу та адвокації прав жінок.

Конкретні напрямки вдосконалення національної практики щодо захисту трудових прав жінок, сформовані з урахуванням позитивного досвіду європейських країн та рекомендацій міжнародних організацій, передбачають, зокрема, впровадження обов'язкового аудиту гендерного паритету оплати праці для компаній; боротьбу з дискримінацією та сексуальними домаганнями на роботі, що включає в себе обов'язкові антидис-

кримінаційні політики на підприємствах; підтримку балансу між роботою та сім'єю, що сприяє розширенню гнучких форм зайнятості (дистанційна робота, неповна зайнятість, змінний графік), забезпечення рівного права чоловіків і жінок на декретну/батьківську відпустку, створення доступної мережі дитсадків з довгим робочим днем; професійний розвиток та лідерство жінок, у тому числі, квотування представництва жінок у керівних органах державних компаній, програми менторства та навчання для жінок, стимулювання роботодавців за сприяння кар'єрному росту жінок; статистичний моніторинг та аналіз, а саме збір і публікація деталізованої гендерної статистики щодо зайнятості, оплат, мобільності, відпусток тощо, щорічні звіти про стан трудових прав жінок, публічне обговорення їх у парламенті та уряді, інтеграція гендерної перспективи у державну статистику праці.

Література:

1. Міжнародні стандарти та гарантії правового регулювання праці жінок. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1320110>.
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042/print.
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
4. International Labour Organization. "Mission and impact of the ILO." 2022. URL: <https://www.tobaccotactics.org/article/international-labour-organization-ilo/>.
5. International Labour Organization. "Departments and offices." 2021. URL: <https://surl.cc/aqyslt>.
6. International Labour Organization. "About the ILO." URL: <https://www.ilo.org/about-ilo>.
7. International Labour Organization. "History of the ILO." URL: <https://www.ilo.org/about-ilo/history-ilo>.
8. International Labor Organization (ILO): Definition and Standards. URL: <https://www.investopedia.com/terms/i/international-labour-organization.asp>.
9. Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності N 100 від 29.06.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002/print.
10. Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 від 25.06.1958 № 111. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161/print.
11. Конвенція про використання праці жінок на підземних роботах у шахтах будь-якого роду N 45 від 21.06.1935 № 45. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_134/print.
12. Конвенція Міжнародної організації праці про перегляд Конвенції 1952 року про охорону материнства N 183 від 15.06.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_294/print.
13. Європейська соціальна хартія. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
14. Захист трудових прав жінок в Україні та інших країнах. 2020. URL: <https://surl.li/ymdpst>.
15. MuSchG – nichtamtliches Inhaltsverzeichnis. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/muschg/>.
16. Key Aspects of German Employment and Labour Law / Editors: Jens Kirchner, Pascal R. Kremp, Michael Magotsch. Springer-Verlag: Berlin: Heidenberg, 2010. 327 p.

Zamula A. Ensuring women's labor rights in international law: analysis of key documents and practices

Summary. The article provides a thorough study of the system of international legal regulation of women's labor as one of the key mechanisms for establishing the principle of gender equality in the field of labor relations. The author analyzes the evolution of international standards that enshrine women's fundamental labor rights and highlights the importance of such standards for the formation of the legal framework for non-discriminatory labor policy. Particular attention is paid to the basic international instruments, including the conventions and recommendations of the International Labor Organization (in particular, ILO Convention No. 100 of 1951 on Equal Remuneration for Men and Women Workers for Work of Equal Value and Convention No. 111 on Discrimination in Respect of Employment and Occupation), UN treaties and conventions, in particular, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), as well as legal instruments developed within the Council of Europe and the European Union.

The study outlines the range of norms aimed at eliminating inequality between women and men in the field of labor, in particular in the areas of equal access to employment, equal pay for work of equal value, creation of safe, decent and healthy working conditions, prevention of sexual harassment, and ensuring a balance between professional life and family responsibilities. A number of systemic challenges related to the implementation of international legal norms at the national level have been identified, including the insufficient effectiveness of mechanisms for monitoring compliance with labor rights, law enforcement practices that do not always meet international standards, and the impact of stereotypical thinking and socio-cultural barriers on the realization of women's labor rights.

The article concludes that the effective implementation of international standards in the domestic legislation of the States requires not only regulatory changes, but also a comprehensive approach that includes a consistent state policy, educational initiatives, raising public awareness of women's rights, and establishing an effective mechanism for monitoring compliance with international labor standards. The author proposes specific areas for improving national practice, taking into account the positive experience of certain European countries and recommendations of international organizations.

Key words: women's rights, labor relations, international standards, national legal systems, gender equality, international organizations.

*Кулик С. В.,**докторант кафедри міжнародного та європейського права
Державного некомерційного підприємства
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»*

ЕТАПИ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ЗАКОНОДАВЧИЙ КРИТЕРІЙ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА

Анотація. Статтю присвячено аналізу процесу реформування судової системи України як ключового етапу становлення ефективної, справедливої та демократичної правової держави, орієнтованої на європейські стандарти правосуддя. У статті розкрито основні етапи судової реформи, починаючи з 1992 року, коли було розроблено концепцію судово-правової реформи, що відображала потребу в забезпеченні прав людини, незалежності судів та ефективного правосуддя. Визначено значення прийняття Конституції України 1996 року, у якій закріплено фундаментальні принципи функціонування судової влади, зокрема незалежність судів та положення про створення нового Верховного Суду.

З'ясовано, що вирішальні зміни у судовій системі відбулися після Революції Гідності 2014 року, яка актуалізувала необхідність докорінного реформування правосуддя з метою забезпечення стабільності та розвитку демократичних інституцій. Розкрито важливість створення антикорупційних органів, оновлення складу Верховного Суду на основі конкурсного відбору, що мало на меті підвищення довіри суспільства до судової влади. Визначено зміни, запроваджені в межах нової моделі суддівського самоврядування, організації діяльності суддів і судової адміністрації, що спрямовані на забезпечення прозорості та підвищення ефективності судових процесів.

Особливу увагу приділено впровадженню електронного судочинства як інструменту зменшення бюрократичних процедур та прискорення розгляду справ, що, у свою чергу, сприяє доступності правосуддя для громадян та боротьбі з корупцією й затягуванням судових процесів. Доведено, що попри позитивні зрушення, реформа судової системи в Україні стикається з низкою викликів. Виявлено, що одним із головних бар'єрів залишається недостатній рівень кваліфікації окремих суддів, що негативно впливає на якість судочинства. Визначено, що, незважаючи на антикорупційні заходи, проблема корупції в судовому середовищі зберігається й потребує подальших рішучих дій.

Окреслено критику з боку громадськості та міжнародних інституцій, яка підкреслює необхідність удосконалення механізмів контролю за судовою практикою, оптимізації чисельності суддівського корпусу та покращення інфраструктури судових установ. Зроблено висновок, що судова реформа в Україні є складним і тривалим процесом, який вимагає системної уваги до наявних проблем і послідовного впровадження заходів для їх вирішення. Зазначено, що попри досягнення, наступні роки будуть вирішальними для забезпечення стабільного розвитку судової системи, підвищення її авторитету та гарантування справедливого судочинства для кожного громадянина.

Ключові слова: реформа судової системи, судова влада України, правосуддя, судді, суддівське самоврядування, демократія.

Постановка проблеми. Проблема дослідження полягає в аналізі процесу реформування судової системи України, виявленні перешкод та викликів на шляху до створення ефективної, незалежної та справедливої судової влади. Незважаючи на початок реформи ще в 1990-х роках, значні зміни стали можливими лише після Революції Гідності 2014 року. Основними проблемами є недостатня кваліфікація суддів, що впливає на якість правосуддя, та корупція в суддівському середовищі, попри проведення антикорупційних заходів. Інші важливі питання включають низьку прозорість судових процесів, організаційні труднощі в роботі суддів та суддівського самоврядування, а також неефективність судової адміністрації, що призводить до зниження довіри громадян до судової системи. Дослідження цих проблем дозволить сформулювати рекомендації для подальших кроків у реформуванні судової системи України відповідно до європейських та міжнародних стандартів.

Стан опрацювання проблематики реформування судової системи України свідчить про активний інтерес як науковців, так і практиків до цієї теми, особливо після Революції Гідності та початку судової реформи в 2014 році. Питання судової реформи активно досліджують такі вітчизняні вчені, як Головатий С. П., Лісніченко В. О., Живова Ю. В., Хотинська-Нор О. З., Бойко В. Ф. та інші.

Метою статті є аналіз процесу реформування судової системи України, оцінка його результатів та виявлення основних проблем, що перешкоджають досягненню ефективної та справедливої судової влади. Завданням статті є дослідження ключових етапів реформи, вивчення впливу антикорупційних заходів, аналіз проблем кваліфікації суддів, а також оцінка результатів впровадження нових механізмів суддівського самоврядування та електронного судочинства з метою покращення якості правосуддя та підвищення довіри до судової системи України.

Результати дослідження. Для визначення етапів формування судової системи України необхідно опиратися на певні критерії, якими, наприклад, можуть бути значні внутрішньополітичні події у державі, а саме: прийняття основоположних законодавчих актів, вирішальні політичні рішення керівництва країни, фундаментальні наукові досягнення (так звані науково-технічні революції), початок війни або збройної агресії з території сусідньої держави, прийняття найважливіших доленосних міжнародних актів (документів) стосовно України тощо.

До речі, частково подібним підходом скористався у своїй публікації про роль Президента у проведенні судової реформи адвокат Г. Павленко, який визначив п'ять ключових періодів в історії судочинства української держави з моменту проголошення незалежності:

- 1) перехідний період після розпаду СРСР (1991–1996 рр.);
- 2) прийняття Конституції України (1996–2002 рр.);
- 3) прийняття Закону України «Про судоустрій України» («мала судова реформа», 2002–2010 рр.);
- 4) прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (2010–2015 рр.);
- 5) «велика судова реформа» (2015–2019 рр.) та нові часи [1].

Іноді у наукових колах можна почути про те, що справжня судова реформа в Україні була розпочата лише у 2014 році після Революції Гідності та позачергових виборів Президента України, а до цього (1991–2013 рр.) був, так званий, початковий період реформ [2].

Ось як яскраво в цьому сенсі з перших слів своєї статті зазначають науковці В. О. Лісниченко та Ю. В. Живова: «З прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і змін до Конституції України в червні 2016 року почалася така необхідна нашій країні судова реформа, яка мала на меті кардинально змінити судоустрій держави й очистити судову владу. Сьогодні минуло 5 років зі старту цієї реформи й уже можна зробити деякі висновки» [3, с. 766].

За думкою зазначених науковців, точкою відліку кардинальних змін був 2016 рік, але, на нашу думку, прийняття у 1996 році першої Конституції незалежної України, яка поставила остаточну крапку на радянській системі судочинства та визначила фундаментальні підвалини існування зовсім нової української демократичної системи правосуддя, – важко віднести до початкового етапу. Все ж прийняття Основного Закону України є одним з найважливіших етапів в історичній хронології реформування суддівської системи.

Можна вважати, що фактично з кожною датою (датами) прийняття нового законодавчого акту (нових законодавчих актів), в якому (в яких) сконцентровано фундаментальні підвалини існування судової гілки влади, безперечно можна віднести до певного або чергового етапу реформування.

Перший етап пов'язаний із розробкою та прийняттям в 1992 році Концепції судово-правової реформи в Україні (далі – Концепція) [4], головною метою якої було демонтування застарілої радянської системи, її перебудова і створення зовсім нової, яка б базувалася на принципах верховенства права, гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина та була б наближена до демократичних систем судівства європейських держав.

Концепцією було проголошено основні принципи судової реформи, а саме:

- гарантування самостійності і незалежності судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади;
- реалізація демократичних ідей правосуддя, вироблених світовою практикою і наукою; приведення у відповідність нормативних актів з питань діяльності судів і органів юстиції з вимогами міжнародних угод, ратифікованих Україною;
- створення системи законодавства про судоустрій, яка б забезпечила незалежність судової влади;
- здійснення спеціалізації судів;
- диференціювання форм судочинства, зокрема в залежності від ступеня тяжкості злочину;
- надання права суддям на розгляд окремих категорій судових справ одноособово, а також колегіями професійних суддів та суддями з розширеною колегією судових засідателів;
- встановлення судового контролю за законністю і обґрунтованістю процесуальних рішень слідчих органів, які обмежують права громадян;

– перевірка законності і обґрунтованості судових рішень в апеляційному і касаційному порядку та за нововиявленими обставинами.

Як бачимо, за наведеними вище принципами Концепція дійсно торкалася найважливіших питань судоустрою в Україні, при цьому передбачала обов'язкову імплементацію сучасних міжнародно-правових стандартів.

Крім того, у Концепції детально визначалися: питання формування судової влади як системи незалежних судів, які в порядку, визначеному законом, здійснюють правосуддя; статус суддів судових органів всіх рівнів; соціальний захист суддів, фінансування і матеріально-технічне забезпечення діяльності судової влади.

Концепція передбачала проведення судової реформи у три етапи, під час яких на кожному, крім суто організаційних та фінансово-матеріальних заходів, очікувалося здійснити розробку та прийняття нових законодавчих актів, а саме: доповнень до Закону «Про судоустрій України», прийняття Законів про Конституційний Суд України, конституційне судочинство, про судоустрій і статус суддів, про судову експертизу; прийняття Кримінального процесуального, Цивільного процесуального кодексів України, Кримінального, Цивільного кодексів України, Кодексу про адміністративні правопорушення; розробку Положення про кваліфікаційні колегії, кваліфікаційну атестацію, кваліфікаційні класи суддів і класні чини спеціалістів судів України, Положення про конференції суддів, їх відкликання і дострокове звільнення; розробку нормативних актів з питань оптимального навантаження суддів.

Отже, наведені положення Концепції, як першого етапу реформування судової системи України, яскраво свідчать, що дійсно були намагання створити зовсім нову, українську, незалежну, сучасну, побудовану на підставі міжнародно-правових стандартів, систему правосуддя.

На виконання Концепції, наприкінці 1992 року приймається перший в Україні законодавчий акт, який визначав не тільки основоположні концептуальні засади статусу суддів, але й забезпечував належні правові умови для здійснення всього правосуддя. Закон України «Про статус суддів» проіснував до 2010 року, тобто всього сімнадцять років. Зрозуміло, що це був, так би мовити, пробний варіант. Закон явно віддзеркалював нагальні потреби складного перехідного періоду, коли здійснювався рішучий злам старого радянського порядку, а шляхи переходу від однієї правової системи до зовсім іншої доводилося шукати методом спроб і помилок. За змістом та нормативним наповненням законодавчий акт в більшості випадків нагадував гіпотетичні юридичні гасла про великі наміри, – але одразу всі численні питання функціонування судової системи врегулювати молодій незалежній, щойно народженій державі, було просто неможливим. По-перше, два роки існування незалежної держави ще не могли дати багато емпіричного матеріалу для розуміння та уявлення всієї багатоаспектної сфери судової системи, яка підлягала нормативно-правовому регулюванню, а, по-друге, двох років було вже зовсім достатньо для того, щоб було поставлено багато складних та невідомих раніше питань, які необхідно було вирішувати одразу і у стислий темпоральний період. По-третє, напрацьовані на той час світовою спільнотою міжнародно-правові стандарти ще не були систематизовані та обмірковані українськими юристами і фахівцями під реалії України, курс на євроінтеграцію тільки що народжувався, багато існувало міжнародних документів до яких Україна ще не приєдналася. Ось чому за сімнадцять років

існування Закону в нього було внесено майже 15 доповнень або було зроблено нових редакцій, а в 2010 році постало питання про його повне скасування.

Але, прийняття Закону України «Про статус суддів» у 1992 році, з погляду на його значущість та роль, яку він відіграв в історії, все одне необхідно вважати другим етапом реформування судової системи України.

Незважаючи на всі недоліки, в першому українському законодавчому акті про статус суддів з'явилося багато нового, наприклад, нове поняття «професійні судді», до яких відносилися судді та залучені у визначених законом випадках для здійснення правосуддя представники народу, а разом вони визначалися носіями судової влади в Україні, що здійснюють правосуддя незалежно від законодавчої та виконавчої влади [5], у загальному вигляді не зовсім детально сформульовані обов'язки суддів (дотримання Конституції; повний, всебічний та об'єктивний розгляд справ; додержання службової дисципліни та розпорядку роботи суду; не розголошення відомостей, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємницю, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян; не здійснення вчинків, що можуть викликати сумнів в його об'єктивності, неупередженості та незалежності) [5], встановлювалися нові кваліфікаційні вимоги для зайняття посади судді (не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою) [5], обрання суддів Радами народних депутатів різних рівнів у залежності від рівня суду [5] тощо. Факт, що прийняття Конституції України у 1996 році не позначилося суттєво на змісті Закону, говорить про те, що останній був відпрацьований вже з погляду майбутнього прийняття Основного Закону та закладення в нього основних засад побудови в державі системи судочинства. Отже, Закон «Про статус суддів» 1992 року був предтеchoю та своєрідним «полігоном» для «обкатки» майбутніх конституційних положень.

Третій етап пов'язаний із прийняттям Конституції України 1996 року, де поряд із визначенням основоположних принципів судової діяльності під час забезпечення гарантій прав та свобод людини і громадянина, в окремому восьмому розділі «Правосуддя» сформульовані основні фундаментальні постулати побудови в незалежній державі саме української національної системи правосуддя, яка увібрала в себе існуючі на той час міжнародно-правові стандарти, історичні звичаї, правову спадщину, самобутню культуру та погляди на судівство, намагання наблизитися якомога ближче до європейських систем правосуддя.

Так, у восьмому розділі Основного Закону ми вже бачимо низку положень, що попередньо вже були напрацьовані у законодавстві про функціонування в державі системи судочинства, пройшли активну апробацію у суспільстві, запозичені з міжнародно-правових стандартів та отримали позитивні відгуки від демократичних світових інституцій, а також зовсім нові підходи до правового врегулювання діяльності судів та суддів. Це стосується таких основних моментів:

– визначення принципу поділу державної влади на три незалежних гілки, де судова гілка виконує виключно судову функцію, яку не може привласнити жодний орган або особа, а юрисдикція судів повинна поширюватися на всі правовідносини, що виникають у державі;

– участі народу у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних;

– побудову системи судів загальної юрисдикції за принципами територіальності і спеціалізації;

– існування Конституційного Суду України та визначення системи судів в їх ієрархії (найвищий судовий орган, вищий судовий орган, апеляційні та місцеві суди);

– встановлення та розкриття змісту принципів незалежності та недоторканності суддів;

– закріплення та розкриття категорії «професійні судді»;

– встановлення основних засад правосуддя (законність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін; підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; гласність судового процесу тощо);

– забезпечення державою фінансування та належних умов функціонування судів і діяльності суддів;

– існування в Україні суддівського самоврядування та Вищої ради юстиції (в наш час – Вищої ради правосуддя).

Отже, з прийняттям Конституції України в державі дійсно почався наступний етап реформування судової системи, коли на підставі визначених нових конституційних засад розпочалося удосконалення існуючого законодавства, більш ретельніше почали вивчатися та застосовуватися міжнародно-правові стандарти, прискорився процес приєднання України до міжнародних договорів, у яких встановлювалися європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства тощо.

Але зараз, на відстані багатьох років від часу прийняття Основного Закону, можна побачити певні недоліки, які були притаманні Конституції 1996 року стосовно правосуддя. Так, чомусь прокуратура була визначена першою в окремому сьомому розділі, а тільки після неї йшлося про правосуддя у розділі восьмому, хоча прокуратура більше відноситься до системи правосуддя; ніяких визначень не було стосовно дії адвокатури для надання професійної допомоги; в основних засадах правосуддя не знайшлося місця принципу верховенства права, хоча цей принцип на той момент був добре відомий та прийнятий у всіх демократичних державах світу; поза межами конституційних визначень виявилися питання утворення, реорганізації та ліквідації судів, а також порядок цих заходів; не було натяку на визначення можливості здійснення досудового порядку врегулювання спору, хоча цей інститут на той час вже широко застосовувався в європейських державах; у судової не передбачалося існування і функціонування адміністративних судів для захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин тощо.

Оскільки в Конституції тільки тричі був згаданий Конституційний Суд України (перший, що він здійснює судочинство, другий та третій, що судді КС на відміну від інших суддів обираються на термін служби за іншою схемою), майже через три місяці після прийняття Основного Закону був прийнятий Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року [6], який поклав початок реальної діяльності цього єдиного органу конституційної юстиції в Україні. До речі, цей Закон проіснував аж до 2017 року (до нього було додано лише десять поправок) та втратив чинність на підставі Закону від 13 липня 2017 року. Це свідчить про те, що у 1996 році питання функціонування Конституційного Суду України були опрацьовані дуже ретельно, і цей Закон, поряд із Конституцією, ми також відносим до третього етапу реформування.

Четвертий етап, який у наукових працях став умовно називатися «малою судовою реформою 2001-2002», має дуже суперечливий характер, але завдяки своїй значущості він дійсно заслуговує на те, щоб його виділити в окремий самостійний етап. Достатньо сказати, що згідно з перехідними положеннями Конституції України 1996 року, Верховна Рада України 21 червня 2001 року прийняла пакет законів про внесення змін до дванадцяти законодавчих актів, які регулюють діяльність судових органів і визначають їх повноваження, а також повноваження правоохоронних органів. Йдеться про суттєві зміни в законах України «Про судовий устрій України», «Про арбітражний суд», «Про статус суддів», «Про органи суддівського самоврядування», «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України», «Про міліцію», «Про попереднє ув'язнення», «Про прокуратуру», «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», а також про зміни до чинних на той час процесуальних кодексів України.

Важливим результатом прийняття вище зазначеного пакету законодавчих актів, а також й всього четвертого етапу, стала реалізація вимог Конституції України та створення в Україні єдиної системи судів загальної юрисдикції, про що заявив, наприклад, науковець В. Ф. Бойко [7].

У загальному сенсі «мала судовою реформа» утвердила та зміцнила конституційні засади судочинства, як одного з головних завдань будь-якої судової реформи, посилила судовий захист конституційних прав і свобод громадян, намітила шляхи подальших судово-правових реформ в Україні.

У рамках «малої судової реформи», особливо із прийняттям 7 лютого 2002 року нового Закону «Про судоустрій України» (набув чинності з 1 червня), відбулося також значне поглиблення всієї системи українського судочинства. Зокрема, в Законі визначено загальні засади здійснення правосуддя в Україні, у тому числі й принцип верховенства права, сформульовані організаційні засади системи судів загальної юрисдикції (місцевих судів, апеляційних судів, Касаційного суду України, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду України), чітко розведено компетенції професійних суддів, народних засідателів та присяжних, означена система кваліфікаційних комісій суддів, їх повноваження та організація роботи, унормовані засади суддівського самоврядування (збори суддів та конференції суддів, вищі органи суддівського самоврядування), врегульовано організаційне забезпечення діяльності суддів від загальних питань до компетенції Державної судової адміністрації [8].

Вище вже було зазначено, що четвертий етап мав суперечливий характер. З одного боку, законотворці намагалися у визначені строки реалізувати конституційні вимоги, а з іншого, – перебуваючи під впливом існуючих поглядів щодо здійснення суттєвих реформаційних заходів у найкоротші терміни, мимоволі врегулювали те, що не передбачалося Основним Законом України. Так, після прийняття у 2002 році Закону України «Про судоустрій України» майже через півтора року на підставі Рішення Конституційного Суду України від 11.12.2003 р. положення глави 6 під назвою «Касаційний Суд України» (статті 32–37) повністю втратили чинність, бо не відповідали Конституції України (були неконституційними). У рішенні Конституційного Суду України так і було зазначено, що «утворення в системі судів загальної юрисдикції Касаційного суду України суперечить статтям 125, 131 Конституції України» [9].

Але, у тому ж рішенні є «Окрема думка» судді Конституційного Суду України В. Є. Скоморохи, який, навивши низку вагомих аргументів, зазначає, що «підстав для визнання такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) положень пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України» немає» [10].

Дуже влучно з цього приводу висловилися науковиця О. З. Хотинська: «Отже, процес реформування судової системи у період, початок якому поклала «мала судовою реформа», хоч і відзначався інтенсивним розвитком законодавства, носив характер непослідовності та безсистемності. Кардинально протилежні ідеї у поглядах на потрібний державі судоустрій зумовлювали компромісний характер відповідних законів, що робило траєкторію розвитку судової системи хаотичною. Стратегії судової реформи як такої не було: насамперед керувалися політичною доцільністю, а складові фінансового, організаційного, кадрового забезпечення судової реформи відходили на другий план» [11, с. 14].

Відлуння «малої судової реформи» тривали декілька років аж до кінця першого десятиріччя XXI-го століття.

Так, 16 травня 2007 року Конституційний Суд України за поданням Вищої ради юстиції вирішив, що «не відповідає Конституції України (є неконституційним) положення частини п'ятої статті 20 Закону України «Про судоустрій України», відповідно до якого голова суду, заступник голови суду призначаються на посаду та звільняються з посади Президентом України» [12]. Тим самим було зменшено вплив Президента України на формування суддівського корпусу, що інспірувало протистояння між Президентом та судовою гілкою влади.

У червні цього ж року визнані неконституційними положення Держбюджету – 2007, які тимчасово зупиняли дію Закону в частині пільг, пенсій та грошового утримання суддів, зарплат працівників апаратів судів та працівників Державної судової адміністрації [13].

У травні 2008 року також визнані неконституційними деякі положення Держбюджету – 2008, бо, як зазначається у рішенні, «запропонована зміна порядку оплати праці суддів знизила досягнутий рівень гарантій їх незалежності, а запровадження нового порядку може бути використано для впливу на судову владу і призведе до диспропорції у матеріальному забезпеченні судів різних рівнів, а також суддів і голів судів».

В грудні 2009 року Конституційний Суд розтлумачив повноваження Ради суддів України щодо призначення суддів на адміністративні посади. Йдеться про пункт 4 частини 5 статті 116 Закону України «Про судоустрій України», де зазначається, що серед повноважень Ради є вирішення питань «щодо призначення суддів на адміністративні посади в судах у випадках і порядку, передбачених цим Законом». Це свідчить про те, що стаття законодавчого акту була розпливчастою, не зовсім зрозумілою та визначалася поспіхом. У рішенні Конституційного Суду України зазначається, що розуміти пункт 4 частини 5 статті 116 Закону треба так, що «Рада суддів України повноважна давати рекомендації стосовно такого призначення тому органу (посадовій особі), який законом наділений цими повноваженнями» [14].

П'ятий етап пов'язаний із прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року [15], який вважається поворотним моментом, після якого вплив пре-

зидента та виконавчої влади на судову гілку влади став найбільшим за всі роки незалежності.

За три місяці до прийняття Закону на етапі його підготовки для розгляду у Верховній Раді України проект законодавчого акту був скерований для експертної оцінки до Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) (далі – Комісія), яка у спільному висновку із Дирекцією з технічного співробітництва Генеральної Дирекції з прав людини та правових питань Ради Європи прямо зазначила, що правові норми закону мають характер зарегульованості або надмірного регулювання, до переліку ознак, за якими заборонено дискримінацію, не потрапила сексуальна орієнтація людини, формулювання статті 19 має проблемний характер, що створює враження про надання Президенту країни повноважень на утворення і ліквідацію місцевих судів, апеляційних судів вищих спеціалізованих судів і Верховного Суду України [16] тощо.

Взагалі, Комісія рекомендувала українським законотворцям 16 суттєвих рекомендацій щодо врахування їх для доопрацювання остаточного тексту Закону. Серед рекомендацій досить назвати такі:

- утворення судів має належати не до повноважень Президента, а відбуватися відповідно до прийнятого Парламентом закону;

- надто складну структуру судів треба спростити прийняттям поправок до Конституції;

- Конституція має передбачати недоторканість судді лише за дії, вчинені при виконанні суддівських обов'язків;

- судді мають бути у змозі вільно вступати в суддівські асоціації або об'єднання;

- дискреційні повноваження глави держави мають обмежуватись пересвідченням у додержанні Вищою кваліфікаційною комісією та Вищою радою юстиції встановленого порядку добору і призначення суддів;

- порядок призначення суддів безстроково підлягає перегляду шляхом усунення участі в цьому процесі Парламенту;

- система суддівського самоврядування надто складна і мала би бути спрощена тощо.

Через три місяці після прийняття Закону Венеційська комісія із Дирекцією з технічного співробітництва Генеральної Дирекції з прав людини та правових питань Ради Європи на 84-ому пленарному засіданні (Венеція, 15–16 жовтня 2010 р.) знову розглянула вже прийнятий законодавчий акт та підготувала новий Спільний висновок, у якому сформулювала 28 рекомендацій щодо подальшого його вдосконалення, серед яких досить назвати такі:

- Верховному Суду потрібно надати повноваження щодо вирішення колізій між рішеннями вищих спеціалізованих судів й у питаннях процесуального права; також йому потрібно надати право вирішувати колізії між трьома юрисдикціями (цивільною та кримінальною, господарською та адміністративною);

- має бути забезпечено прямий доступ до Верховного Суду у справах про порушення Україною міжнародних зобов'язань;

- необхідно заборонити усі види нагород для суддів;

- Вища рада юстиції не повинна мати повноважень призначати голів судів та їх заступників;

- підстави для звільнення суддів з посад мають бути визначені більш чітко та вузько;

- вся система підготовка на посаду судді, а не лише її практична частина, має бути під контролем судової системи;

- рекомендується доповнити статтю 80 Закону, забезпечивши критерії службового зростання суддів та значного залучення Вищої кваліфікаційної комісії суддів до цього процесу;

- варто чіткіше розрізнити випадки звільнення судді з посади внаслідок його неналежної поведінки та інші випадки звільнення, коли за суддею немає якоїсь провини;

- бажано, щоби Закон однозначно визначав Державну судову адміністрацію органом самоврядування судової системи;

- Закон має бути змінено у такий спосіб, щоби адміністрування діяльністю судів покладалося на саму судову систему тощо [17].

Крім того, у Спільному висновку було нагадано про необхідність зміни шістьох положень Конституції, про що йшлося у попередніх висновках та які українським законодавцем були фактично проігноровані, а саме:

- Конституція повинна передбачати, що суди утворюються і ліквідуються законами, які приймаються Верховною Радою і мають вищий рівень, ніж укази Президента;

- потрібно виключити роль Верховної Ради у процесі призначення та звільнення суддів;

- мають бути представлені гарантії плюралістичного складу Вищої ради юстиції, зокрема щодо її членів, які не належать до судової влади;

- У Конституції має бути забезпечено, щоби суддівська недоторканість гарантувалася не Верховною Радою, а справді незалежним судовим органом та ін.

Висновки. Реформа судової системи України є важливим кроком на шляху до забезпечення ефективного та справедливого правосуддя, що відповідає європейським стандартам. Впровадження змін в організації роботи суддів, створення антикорупційних органів та оновлення складу Верховного Суду значно підвищили довіру громадян до судової системи. Однак, попри досягнуті успіхи, існують серйозні проблеми, зокрема низька кваліфікація деяких суддів і залишкова корупція у суддівському середовищі, які потребують подальшої уваги. Успішна реалізація реформи вимагає постійного вдосконалення механізмів контролю за судовою практикою, оптимізації роботи суддів і покращення інфраструктури судових установ. У найближчі роки на судову реформу в Україні чекають нові виклики, і їх подолання стане вирішальним для стабільного розвитку судової системи і забезпечення справедливого правосуддя для кожного громадянина.

Література:

1. Павленко Григорій, Хронічні п'ятирічки. Роль Президента у проведенні судової реформи. *Юридична газета онлайн*. Всеукраїнське професійне юридичне видання. № 22 (752). URL: <https://surl.li/bpkpww>
2. Хотинська-Нор О. З. Судова реформа в Україні: особливості сучасного формату. *Вісник кримінального судочинства*, № 4/2015. С. 147–153.
3. Лісниченко В. О., Живова Ю. В. Судова реформа 2016: точка відліку кардинальних змін? *Юридичний науковий електронний журнал*, № 11/2021. С. 766–769.
4. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1992, № 30, ст. 426. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text>
5. Про статус суддів: Закон України від 15 грудня 1992 року № 2862-XII. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1993, № 8, ст. 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-12#Text>

6. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 49, ст. 272. URL: <https://surl.li/awwbks>
7. Бойко В. Ф. «Мала» судова реформа в Україні: необхідність, сутність, проблеми та перспективи : навч. посіб. Київ : МАУП, 2002. 72 с. URL: <https://surl.li/cc/bxbkyl>
8. Про судоустрій України: Закон України від 7 лютого 2002 року № 3018-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2002, № 27-28, ст.180. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14#Text>
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України» (справа про Касаційний суд України) від 11 грудня 2003 року № 20-рп/2003. Справа N 1-38/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-03>
10. Окрема думка судді Конституційного Суду України Скоморохи В.Є. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України» (справа про Касаційний суд України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-03>
11. Хотинська-Нор О. З. Вплив «малої судової реформи» на розвиток судової системи України: організаційні аспекти. *Судова система в Україні*. № 1 (42), 2016. С. 6–15.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції про офіційне тлумачення положення частини п'ятої статті 20 Закону України «Про судоустрій України» (справа про звільнення судді з адміністративної посади) від 16 травня 2007 року № 1-рп/2007. Справа № 1-6/2007. URL: <https://surl.li/eaftvz>
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 36, пунктів 20, 33, 49, 50 статті 71, статей 97, 98, 104, 105 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про гарантії незалежності суддів) від 18 червня 2007 року № 4-рп/2007. Справа № 1-23/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-07#Text>
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положень статей 102, 103, 116 Закону України «Про судоустрій України» (справа про призначення суддів на адміністративні посади) від 22 грудня 2009 року № 34-рп/2009. Справа № 1-53/2009. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/312434_312499
15. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2010, № 41-42, № 43, № 44-45, ст. 529. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text>
16. Спільний експертний висновок щодо проекту Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Підготовлений Венеціанською комісією і Дирекцією з технічного співробітництва Генеральної Дирекції з прав людини та правових питань Ради Європи Ухвалений Венеціанською комісією на 82-ому пленарному засіданні

(Венеція, 12–13 березня 2010 р.). URL: https://hej.gov.ua/sites/default/files/field/cdl_ad_2010_003_2010_04_16.pdf

17. Спільний експертний висновок щодо Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Підготовлений Венеціанською комісією та Дирекцією з технічного співробітництва Генеральної Дирекції з прав людини та правових питань Ради Європи Ухвалений Венеціанською комісією на 84-ому пленарному засіданні (Венеція, 15–16 жовтня 2010 р.). URL: https://hej.gov.ua/sites/default/files/field/cdl_ad_2010_026_2010_10_18.pdf

Kulyk S. Stages of judicial system reform in Ukraine: legislative criteria as a methodological foundation

The article is devoted to the analysis of the judicial system reform in Ukraine as a key stage in building an effective, fair, and democratic rule-of-law state aligned with European standards of justice. The article outlines the main stages of judicial reform, beginning in 1992 with the development of the concept of judicial and legal reform, which reflected the need to ensure human rights, judicial independence, and the efficiency of justice. The significance of the adoption of the 1996 Constitution of Ukraine is emphasized, as it enshrined the fundamental principles of the judiciary, including the independence of judges and the provision for the establishment of a new Supreme Court.

It is clarified that substantial changes in the judicial system took place after the 2014 Revolution of Dignity, which highlighted the urgent need for a radical transformation of the justice system to ensure the stability and development of democratic institutions. The article reveals the importance of establishing anti-corruption bodies, renewing the composition of the Supreme Court through a competitive selection process aimed at restoring public trust in the judiciary. Changes introduced within the new model of judicial self-governance and in the organization of judges' work and court administration are identified as contributing to greater transparency and efficiency of court proceedings.

Special attention is given to the introduction of e-justice as a tool to reduce bureaucratic barriers and expedite case consideration, thereby improving citizens' access to justice and enhancing efforts to combat corruption and procedural delays. It is demonstrated that despite notable progress, the reform of Ukraine's judicial system still faces a number of challenges. One of the major obstacles is identified as the insufficient qualification level of certain judges, which adversely affects the quality of judicial decisions. It is also noted that, notwithstanding anti-corruption measures, corruption within the judiciary remains a significant hindrance to further reform progress.

Public and international criticism is outlined, emphasizing the need to improve mechanisms of judicial oversight, optimize the number of judges for more effective case resolution, and upgrade the infrastructure of judicial institutions. It is concluded that the reform of the judicial system in Ukraine is a complex and ongoing process requiring constant attention to existing issues and consistent efforts to resolve them. Despite achieved successes, the coming years will be decisive for ensuring the sustainable development of the judiciary, enhancing its credibility, and guaranteeing fair justice for every citizen.

Key words: judicial system reform, judiciary of Ukraine, justice, judges, judicial self-government, democracy.

Плотніков О. В.,
кандидат юридичних наук,
старший юрист ГО «Десяте Квітня»

КОНВЕНЦІЯ ПРО БАКТЕРІОЛОГІЧНУ (БІОЛОГІЧНУ) ЗБРОЮ 1972 РОКУ ЯК ПЕРШИЙ ГЛОБАЛЬНИЙ МІЖНАРОДНИЙ ДОКУМЕНТ ПРО ПОВНУ ЗАБОРОНУ ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ: ДО ПИТАННЯ ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ

Анотація. В статті робиться спроба аналізу Конвенції про бактеріологічну (біологічну) зброю 1972 року як документу, що створив перший комплексний міжнародно-правовий режим регулювання одного з видів зброї масового знищення. Наголошується на значущості цього документу та досвіду, що був набутий із його ухваленням. Водночас зазначається, що Конвенція не є досконалою та відображає погляди, що були домінуючими станом на момент її розробки (1960-ті роки) та ухвалення (1972 рік). Зокрема, це проявилось у відсутності чіткого визначення конкретних видів бактеріологічної (біологічної) зброї, що підлягають забороні, використанні відсилочних норм до Протоколу про хімічну та бактеріологічну зброю 1925 року, які виглядають явно застарілими, недостатньому та суперечливому визначенні базових термінів.

Стаття продовжується розглядом розвитку Конвенції 1972 року та механізмів її перегляду. Зазначається, що Конвенція виявилася відносно ефективною на початковому етапі для цілей роззброєння, адже великі держави дійсно або знищили наявні в них запаси бактеріологічної (біологічної) зброї, або оголосили про відсутність таких запасів. Водночас, підкреслюється, що контрольні механізми Конвенції виявилися напролюд слабкими, першочергово через практичну неможливість провести чітке розрізнення між заводами, призначеними для виробництва бактеріологічної зброї та науково-дослідними інструкціями в галузі мікробіології. Підкреслюється, що ця проблема особливо загострилася в останні десятиліття через наростання розробок біотехнологій та появу суттєвого розриву між різними державами в цій галузі, а також глобалізацією, яка дозволяє одним країнам розміщувати науково-дослідницькі заклади, а отже і потенційно небезпечні бактеріологічні виробництва, на території інших країн.

Досліджується принципова проблема, притаманна Конвенції 1972 року, яка полягає в тому, що вона не встановлює абсолютно чіткої заборони зберігання бактеріологічної (біологічної) зброї. Така заборона презюмується в практиці, проте оскаржується деякими державами та дебатуються в ході конференцій з перегляду. Відзначається, що відсутність конкретних положень з перевірки дотримання місць потенційного зберігання бактеріологічної (біологічної) зброї та токсинів унеможливило міжнародно-правову превенцію порушень Конвенції. Робиться висновок про необхідність посилення її режиму шляхом розробки в рамках конференцій держав-членів нових механізмів перевірки та контролю та впровадження таких механізмів в практику Конвенції.

Ключові слова: обмеження озброєнь, зброя масового знищення, контроль озброєнь, правова оцінка зброї, бактеріологічна зброя.

Постановка проблеми. Проблематика заборони та обмеження деяких видів зброї в міжнародному гуманітарному праві завжди була актуальною для всіх держав, особливо в тому, що стосується зброї масового знищення. Для регулювання цього питання було розроблено ряд міжнародних договорів, і на початку XXI століття здавалося, що часи зброї масового знищення пішли у минуле, і проблемою залишається лише врегулювання деяких питань, пов'язаних з певними конкретними видами звичайної зброї. Однак, останні роки продемонстрували надмірну оптимістичність таких припущень. Збройна агресія проти України знов поставила питання про забезпечення режиму нерозповсюдження зброї масового знищення, адже Україна добровільно відмовилася від величезних арсеналів такої зброї в обмін на ефемерні гарантії безпеки. В умовах, коли ці гарантії були порушені самим гарантом, в той час як ефективність виконання своїх зобов'язань іншими гарантами, щонайменше, спірна, виникає потреба в ревізії міжнародного регулювання режиму нерозповсюдження. Традиційно більша увага прикута до ядерної зброї, однак це не означає, що інша зброя має бути залишена поза увагою. Зокрема, це стосується бактеріологічної (біологічної) зброї. Потенційний вплив мікробіологічних агентів на людство був з усією очевидністю продемонстрований пандемією COVID-19. Ми не приєднуємося до припущень про можливу штучну природу цієї пандемії, щонайменше доки такі припущення не отримають належного обґрунтування, проте зауважуємо, що ніщо не виключає можливості застосування подібних вірусів вже цілеспрямовано в якості зброї. Це змушує подивитися на поточний рівень правового регулювання заборони бактеріологічної зброї в міжнародному праві, і цей погляд демонструє, що існуюча система далеко не досконала і, щонайменше частково, застаріла. Дані міркування зумовлюють актуальність наукового аналізу поточної системи з метою виявлення її проблемних аспектів та подальшої розробки пропозицій стосовно її удосконалення.

Стан опрацювання проблематики важко назвати задовільним. Конвенція про бактеріологічну зброю отримала вкрай мало уваги в експертному середовищі як в Україні, так і за кордоном. З помітних розробок можна вказати, хіба що, на праці Дж. Голдвата та Г.Б. Робертса, що були написані чверть століття тому. Більш сучасні дослідження даної проблематики практично відсутні.

Метою дослідження є створення системного опису правового режиму Конвенції по бактеріологічну зброю, виявлення сильних та слабких місць цього режиму, з метою подальшого напрацювання рекомендацій стосовно його покращення.

Виклад основного матеріалу. 16 грудня 1971 року Конференція Комітету з роззброєння ООН представила проєкт Конвенції про заборону біологічної зброї, що був схвалений Генеральною Асамблеєю. 10 квітня 1972 року Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення бактеріологічної (біологічної) та токсинної зброї та про її знищення була відкрита для підписання [1]. Вона набрала чинності 26 березня 1975 року після ратифікації 22 державами, в тому числі, СРСР, Сполученим Королівством та США. Станом на 2024 рік, до неї приєдналося 187 держав.

Конвенція передбачає заборону розробки, виробництва, накопичення чи набуття в інший спосіб чи зберігання мікробних та інших біологічних агентів чи токсинів, а також зброї, військової техніки чи інших засобів її доставки, що призначені для використання таких агентів чи токсинів з ворожими цілями у збройному конфлікті. Вона не містить переліку таких агентів, токсинів чи засобів доставки. Конвенція застосовується до всіх природних чи штучно створених агентів та токсинів, якими б не були методи їхнього виробництва. Таким чином, Конвенція охоплює токсини, що виробляються у біологічний спосіб чи шляхом хімічного синтезу. Ці токсини за своєю природою є хімікатами, і їхнє включення до Конвенції про біологічну зброю стало кроком вперед у визначенні також хімічної зброї.

З моменту підписання Конвенції, між сторонами не було спорів щодо визначення біологічних агентів чи токсинів, однак до суперечностей призводила відсутність визначення засобів їхньої доставки. Так, при підписанні Конвенції Швейцарія зробила застереження про своє право самостійно вирішувати які предмети потрапляють під визначення, зброї, техніки чи засобів доставки, що призначені для використання з біологічними агентами чи токсинами. США заявили про незгоду з цим застереженням, вказавши, що для держав було б недоречним зберігати за собою право самостійно ухвалювати такі рішення. На думку США, як заборонені слід було розглядати предмети, характер яких вказує на те, що вони не мають іншого використання, крім того, що визначене Конвенцією, або такі, що могли б застосовуватися для відповідних цілей [2, с. 254].

При дослідженні цих позицій слід мати на увазі, що предмети, які характеризуються якостями, необхідними для доставки біологічної зброї, є доволі рідкісними. При цьому необхідно зважати на те, що Конвенція не зробила абсолютною заборону розробки, виробництва, накопичення, придбання в інший спосіб чи зберігання біологічних агентів та токсинів. Заборони застосовуються лише до таких речовин та до таких їхніх кількостей, що не можуть бути виправдані профілактичними, захисними чи іншими мирними цілями. Зберігання, виробництво чи придбання в інший спосіб певних кількостей біологічних агентів та токсинів, таким чином, може продовжуватися, і ніщо не забороняє їхнього випробування в лабораторних умовах.

Відповідно до роз'яснення, що було надано в ході переговорів, термін «профілактичний» охоплює медичну діяльність, зокрема діагностування, терапію та імунізацію, а термін «захисний» охоплює розробку захисних масок та одягу, систем фільтрації повітря та води, приладів з виявлення та попередження, а також очисного обладнання. Ці терміни не повинні тлумачитися як такі, що дозволяють володіння біологічними агентами та токсинами для цілей оборони, відплати чи запобігання [2, с. 255]. Термін «інші мирні цілі», при цьому, зали-

шався не до кінця проясненим. Можна зробити припущення, що він включає в себе наукові експерименти, адже Конвенція не містить положень, що забороняли б експериментальні дослідження. Відсутність такої згадки, як можна припускати, пояснюється складнощами, що могли б виникнути при розрізненні досліджень, що слугують мирним цілям та досліджень, що слугують військовим цілям, як з оборонною, так і з наступальною метою. Крім того, в сфері біології складно провести розрізнення між дослідженнями та розробкою, адже біологічні агенти, призначені для військового використання, можуть розроблятися в дослідних інститутах. Якщо такі агенти розроблені, їх можна швидко виробляти в значних кількостях. Ця обставина, а також прямий дозвіл на виробництво в мирних цілях біологічних агентів та токсинів, що можуть бути використані у війні, створюють ризик обходу положень Конвенції.

Положення про те, що будь-яка розробка, виробництво, накопичення чи зберігання біологічних агентів чи токсинів повинно бути обґрунтованим, яке міститься в статті I Конвенції, не несе якоїсь помітної ваги. Не існує визначених стандартів чи критеріїв щодо кількостей агентів або токсинів, що можуть бути необхідними різним державам для різних цілей, що визнані за Конвенцією. Сторони не повинні навіть заявляти про тип та обсяги агентів чи токсинів, якими вони володіють та способів, у які вони застосовуються. Встановлена Конвенцією система матеріальної звітності, що могла б бути корисною з метою перевірки деяких заходів з контролю озброєнь, не виглядає практично застосовною у випадку біологічних чи токсинних агентів [3]. Отже, зовсім неочевидно який обсяг забороненої субстанції, що зберігається в певній державі, вказував би на порушення Конвенції. Таємність, що огортає дослідження в галузі біологічної зброї, а також неможливість розрізнити прості наукові дослідження та дослідження, спрямовані на розробку зброї, створюють підстави для підозр в порушеннях.

Стаття III Конвенції окремо забороняє передачу агентів, токсинів, зброї та обладнання чи засобів доставки будь-якому отримувачу, тобто будь-якій державі чи групі держав чи міжнародним організаціям, а також окремим групам та фізичним особам. Надання допомоги, заохочення чи спонукання до набуття заборонених видів зброї так само заборонені. Ці положення щодо нерозповсюдження складно ув'язати з встановленим статтею X обов'язком в найбільшому можливому ступеню забезпечувати обмін біологічними агентами та токсинами, а також обладнанням для їх обробки, застосування та виробництва для мирних цілей. Для того, аби хоча б частково знизити ризик зловживання, був створений неформальний форум розвинутих держав, що став відомим як Австралійська група. Її учасники працюють над зміцненням та гармонізацією засобів контролю з метою перешкодити поширенню хімічної та бактеріологічної зброї, зокрема шляхом експортного контролю та ліцензування [4].

Сторони Конвенції про бактеріологічну зброю, відповідно до її статті X, прийняли на себе зобов'язання співпрацювати над подальшим розвитком та застосуванням наукових відкриттів в сфері біології для запобігання хворобам та для інших мирних цілей. Однак, враховуючи те, що Конвенція, по суті, є договором про роззброєння, навряд чи вона може слугувати ефективним інструментом для такого співробітництва. Наприклад, під час четвертої Оглядової конференції сторони Конвенції визнали існування прогалини, що збільшується, між

розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, в сфері біотехнологій, генетичної інженерії, мікробіології та в інших пов'язаних галузях [5].

Найбільш прикметною рисою Конвенції про бактеріологічну зброю є зобов'язання сторін з роззброєння, виражене в статті II: знищити чи переробити для мирних цілей всі агенти, токсини, зброю, обладнання та засоби доставки. Конвенція стала першим договором, що встановив заборону та зобов'язання зі знищення цілої категорії зброї. Передбачені нею знищення чи переробка повинні були мати місце не пізніше ніж через дев'ять місяців після набуття чинності Конвенцією, або з моменту приєднання до неї конкретної держави.

Слід відзначити, що США стали єдиною державою, яка прямо оголосила про знищення наявних в неї запасів бактеріологічної зброї та всіх пов'язаних з нею засобів доставки, окрім тих, що є необхідними в дослідницьких цілях. Жодна інша держава не зробила такого оголошення. Так, Сполучене Королівство заявило, що не має запасів бактеріологічної зброї. Радянський Союз зазначив, що не володіє біологічними агентами чи токсинами, зброєю, обладнанням та засобами доставки, що були б заборонені відповідно до Конвенції [2, с. 257].

Важливо підкреслити, що Конвенція в статті II, в якій йдеться про основне зобов'язання держав, не забороняє використання бактеріологічної (біологічної) чи токсинної зброї. Вона лише наголошує в статті VIII, що Женевський протокол 1925 року, що встановлює відповідну заборону, залишається в силі. Це породжує проблему того, що не всі підписанти Конвенції 1972 року не обов'язково є також сторонами Протоколу 1925 року. Далі, Конвенція визначає, що ніщо в її положеннях не повинно тлумачитися як таке, що обмежує чи скасовує зобов'язання, прийняті державами за Женевським протоколом. Це означає, що застереження до Протоколу, що становлять частину зобов'язань держав, продовжують існувати. В тій мірі, в якій ці застереження стосуються права застосовувати заборону зброю проти держав, що не є учасниками Протоколу, або в якості відплати проти сторін, що порушують Протокол, вони є такими, що суперечать статті I Конвенції, яка встановлює заборони, дійсні «за всіх обставин». Такі застереження також суперечили б ясно вираженому наміру держав повністю виключити можливість використання біологічних агентів чи токсинів в якості зброї, на чому наголошується в преамбулі до Конвенції. Ці обмеження спонукали Китай заявити про відсутність прямої заборони на застосування біологічної зброї як про дефект, який слід було виправити в майбутньому [5].

Дійсно, після підписання Конвенції 1972 року, ряд держав відкликали свої застереження до Женевського протоколу, або щодо лише біологічної зброї, або щодо і хімічної і біологічної зброї. Таким чином, вони визнали, що зберігання та виробництво біологічної зброї є забороненим, а отже слід зробити висновок, що і їхнє застосування було б забороненим. Тим не менш, в 1996 році Іран запропонував доповнити статтю I Конвенції так, аби зробити цю заборону ясно вираженою [6]. Однак, проти іранської пропозиції виступив ряд держав, які висловили побоювання щодо інших положень Конвенції, які могли б через поправку виявитися відкритими для перегляду. Може здатися, що відмовившись від поправки Ірану, держави фактично визнали можливість правомірного застосування бактеріологічної зброї за певних обставин, а отже під сумнівом опиняється абсолютна заборона Конвенції.

Конвенція про бактеріологічну зброю не передбачає конкретних положень щодо перевірки її дотримання шляхом відмови від розробки, виробництва, накопичення чи набуття в інший спосіб або зберігання біологічних агентів чи токсинів з ворожими цілями. Це зумовлюється, насамперед, неможливістю перевірки того, з якою метою зберігаються біологічні агенти чи токсини. Так, держави не зобов'язані надавати відомості про всі лабораторії, що залучені до дослідження та розробку речовин, що можуть бути використані з військовими цілями. Відсутність таких зобов'язань становить собою серйозну лакуну, оскільки досягнення біотехнологій уможливають виробництво великих кількостей потенційно токсичних речовин за короткий період часу та в установах, що складно встановити. Подібні речовини можуть зберігатися протягом тривалого часу та перетворюватися на зброю, наприклад, шляхом спорядження ними ракет, бомб чи систем розпилювання. Таким чином, Конвенцію доволі просто порушити. Більше того, навіть якщо держава, що приєдналася до Конвенції, заявила про знищення своїх запасів бактеріологічної зброї, вона не буде зобов'язана надавати докази цього, а відкриття для відвідування відповідних лабораторій чи виробничих потужностей залишається виключно добровільним актом.

Висновки. Система Конвенції про бактеріологічну зброю була створена в 1970-х роках за результатами дискусій, що відбувалися в 1960-х роках. На даний момент вона виглядає застарілою як в правовому, так і в технічному плані. В правовому плані застарілість проявляється у недосконалості та рідкісному застосуванні механізмів перегляду, а також в слабкій пристосованості для можливого врегулювання проблеми отримання доступу до бактеріологічної зброї недержавними акторами. Технічна застарілість проявляється в тому, що Конвенція фактично не має конкретного переліку заборонених біологічних агентів (подібного, наприклад, до Додатку з хімікатів до Конвенції про хімічну зброю 1993 року), що створює проблему з її застосуванням до нових агентів. Вирішенню цих проблем повинне слугувати покращення взаємодії держав при проведенні конференцій з перегляду Конвенції, які повинні перетворитися з формальних зустрічей на реальний інструмент вдосконалення даного важливого міжнародного нормативно-правового акту.

Література:

1. Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction, 10 April 1972. URL: <https://surli.li/qdgavv> (дата звернення: 25.11.2024).
2. Goldwat J. The Biological Weapons Convention. *International Review of the Red Cross*. 1997. No 6. P. 251–265. P. 254.
3. Roberts G.B. Arms Control without Arms Control: The Failure of the Biological Weapons Convention Protocol and New Paradigm for Fighting the Threat of Biological Weapons. INSS Occasional Paper 49 March 2003. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA435071.pdf> (дата звернення: 26.11.2024).
4. Міжрегіональний науково-дослідний інститут ООН з питань злочинності та правосуддя (ЮНІКПІ). Настанова для працівників прокуратури щодо злочинів, пов'язаних з застосуванням хімічних та біологічних речовин, 2022. URL: <https://surli.li/nsvaze> (дата звернення: 26.11.2024). С. 76.
5. Fourth Review Conference of the Parties to the BW Convention, document BWC/ CONF.IV/9. URL: <https://surli.cc/wfvliz> (дата звернення: 26.11.2024).

6. Eighth Review Conference of the States Parties to the Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction. A proposal for amending the Convention to incorporate therein the explicit "Prohibition of the Use of Biological Weapons" Submitted by the Islamic Republic of Iran. Geneva, 7–25 November 2016. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g16/237/45/pdf/g1623745.pdf> (дата звернення: 26.11.2024).

Plotnikov O. Convention on bacteriological (biological) weapons of 1972 as a first global international instrument on complete prohibition of a weapon of mass destruction: on the matter of efficiency

Summary. The article attempts to analyze the 1972 Bacteriological (Biological) Weapons Convention as a document that created the first comprehensive international legal regime regulating one of the types of weapons of mass destruction. The significance of this document and the experience gained with its adoption are emphasized. At the same time, it is noted that the Convention is not perfect and reflects the views that were dominant at the time of its development (1960s) and adoption (1972). In particular, this was manifested in the lack of a clear definition of specific types of bacteriological (biological) weapons subject to prohibition, the use of reference norms to the 1925 Chemical and Bacteriological Weapons Protocol, which look clearly outdated, and the insufficient and contradictory definition of basic terms.

The article continues with a consideration of the development of the 1972 Convention and the mechanisms for its revision. It is noted that the Convention has been relatively effective at the initial stage for disarmament purposes, as the major

powers have either destroyed their stockpiles of bacteriological (biological) weapons or declared the absence of such stockpiles. At the same time, it is emphasized that the control mechanisms of the Convention have been surprisingly weak, primarily due to the practical impossibility of making a clear distinction between facilities intended for the production of bacteriological weapons and scientific and research instructions in the field of microbiology. It is emphasized that this problem has become especially acute in recent decades due to the growth of biotechnology developments and the emergence of a significant gap between different states in this field, as well as globalization, which allows some countries to locate scientific and research facilities, and therefore potentially dangerous bacteriological production, on the territory of other countries.

The fundamental problem inherent in the 1972 Convention is investigated, which is that it does not establish an absolutely clear prohibition on the storage of bacteriological (biological) weapons. Such a prohibition is presumed in practice, but is contested by some states and debated during review conferences. It is noted that the absence of specific provisions on verification of compliance with the places of potential storage of bacteriological (biological) weapons and toxins makes it impossible to prevent violations of the Convention under international law. The conclusion is drawn about the need to strengthen its regime by developing new verification and control mechanisms within the framework of conferences of member states and implementing such mechanisms in the practice of the Convention.

Key words: arms limitation, weapons of mass destruction, arms control, legal assessment of weapons, bacteriological weapons.

*Холодовський С. О.,
аспірант кафедри міжнародного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

УЧАСТЬ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНІЙ БЕЗПЕЦІ В РАМКАХ ВІДЕНСЬКОГО ДОКУМЕНТУ 2011 РОКУ

Анотація. Стаття присвячена комплексному аналізу участі України в міжнародній безпеці в контексті імплементації положень Віденського документу 2011 року про заходи зміцнення довіри та безпеки. Автор розглядає місце України в системі сучасної європейської архітектури безпеки та правові механізми, через які держава інтегрується у міжнародні зусилля з підтримання стабільності та миру. Особливу увагу приділено аналізу змісту ВД-2011, який виступає одним з небагатьох ефективних механізмів співпраці держав-учасниць ОБСЄ у військово-політичній сфері.

У роботі наголошено, що Україна є однією з держав, яка від самого початку формування концепції довіри та прозорості в Європі активно підтримувала ініціативи щодо зменшення військової напруги, беручи участь у попередніх редакціях Віденського документу та впроваджуючи у національне законодавство положення міжнародного характеру. Детально досліджено механізми щорічного обміну військовою інформацією, інспекцій, відвідувань військових об'єктів, обов'язкового повідомлення про великомасштабні військові навчання та інші інструменти, що забезпечують транспарентність військової діяльності.

Автор обґрунтовує, що активна участь України у втіленні ВД-2011 демонструє її прагнення до відповідального виконання зобов'язань у сфері міжнародного права, зокрема щодо зміцнення довіри між державами. Разом з тим, у роботі звертається увага на виклики, що постали перед міжнародною безпековою системою після анексії Криму та початку широкомасштабної агресії РФ у 2022 році. Відтак постає питання ефективності таких документів, як ВД-2011, у забезпеченні реальної безпеки в умовах порушення міжнародного порядку.

Стаття підкреслює необхідність реформування міжнародної системи безпеки, перегляду діючих механізмів контролю над озброєннями та створення нових, більш ефективних платформ для колективного реагування. Україна, як активний учасник міжнародних процесів безпеки, має не лише дотримуватись існуючих домовленостей, а й ініціювати зміни, орієнтовані на сучасні реалії збройних конфліктів.

Ключові слова: правове регулювання участі України в Міжнародних операціях з забезпечення міжнародної безпеки, міжнародна безпека ОБСЄ, законодавство України, участь Збройних Сил України в забезпеченні міжнародної безпеки.

Постановка проблеми. Дорога до гарантування безпеки будь-якої окремої держави прокладена через всесвітнє зміцнення загального роду безпеки. Усеосяжна система міжнародної безпеки становить новий підхід до проблеми забезпечення миру та безпеки на планеті. В побудованні такого роду безпеки основну роль грає право міжнародної військової безпеки.

Середовищем безпеки є невизначеність та непередбачуваність, яка вагомим чином зумовлена природою транскордонних ризиків й загроз. Акти терористів, захоплення іноземців у заручники – все це відбувається не тільки у «гарячих точках» планети, але й у відносно «спокійній» місцевості. З метою протидії чи принаймні мінімізування цих й інших загрозливих явищ, держави стали об'єднуватись у своїх зусиллях та укладати спеціальні угоди, резолюції й інші документи.

Із врахуванням того, що Україна є членом міжнародних і регіональних організацій, то безперервним чинником її участі в забезпеченні міжнародної безпеки є юридичні засади, які є сформульованими й базові документи цих організацій, зокрема це Статут Організації Об'єднаних Націй, рішення Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН; також до таких відносяться базові документи Організації безпеки та співробітництва в Європі, членами яких є Україна. Україна дотримується основних засад наведених вище міжнародних документів та керівництв, що у зворотному напрямку надає їй переваг у напрямку визначення ролі у миротворчості й підтримці безпеки всього світу.

В рамках політики врегулювання міжнародної безпеки в 2011 році було переглянуто попередні варіанти й прийнято Віденський документ 2011 року про заходи зміцнення довіри та безпеки та контроль над звичайними збройними силами в Європі. Віденський документ – 2011 р. є одним з небагато діючих механізмів співпраці країн-учасників прийнятих його у військово-політичній сфері в Європі. Документ містить робочі процедури обміну інформацією та взаємодії між збройними силами країн ОБСЄ, включаючи Росію та Україну та держави НАТО.

Стан дослідження. Проблематикою вивчення нормативно-правового закріплення й забезпечення безпеки на міжнародному рівні займалися численна кількість вітчизняних й закордонних авторів, зокрема: В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, А.В. Басов, Ю.П. Битяк, Н.П. Бортник, І.П. Голосніченко, В.К. Колпаков, Ю.М. Козлов, О.В. Кузьменко, С.О. Кузнichenko, В.Л. Ортинський, О.І. Остапенко, В.М. Плiшкін, О.П. Рябенко, Ю.О. Тихомиров і інші. Не дивлячись на досить значну кількість авторів вивчаючих поставлене питання й відповідно існуючих наукових напрацювань стосовно ролі та участі України у забезпеченні міжнародної безпеки, все ж нові дослідження завжди будуть актуальними. Це можна пояснити тим, що нормативне врегулювання участі України у забезпеченні зовнішньої безпеки є процесом, який має високий ступінь динамічності, відтак щороку відбуваються суттєві зміни, які потребують детального аналізу.

Мета статті полягає у комплексному аналізі участі України в системі міжнародної безпеки на основі положень Віденського документу 2011 року та оцінка ефективності його імплементації в умовах сучасних безпекових викликів.

Виклад основного матеріалу. Осучаснена зброя не залишає будь-якій державі найменшої надії в аспекті забезпечення не те щоби міжнародної безпеки, а й власної. Наявність просунутих військово-технічних засобів, високі темпи нарощування озброєнь та збройних сил, через що не лише сама ядерна війна, а й гонка за озброєння виграти є дещо не реальним. Тому стає очевидним, що міжнародна безпека держав може бути врегульована не тільки за допомогою військових, але й за умов застосування політичних та міжнародно-правових засобів.

Загалом політику міжнародної безпеки слід розуміти як офіційний опис того, як країна прагне забезпечити свою власну безпеку й відповідно безпеку свого населення, своєї території (кордонів): вона встановлює національне розуміння загроз та ризиків середовища безпеки, а також цінностей та принципів, якими керуватиметься держава забезпечення безпеки держави та населення [6, с. 53]. Політика безпеки покликана забезпечити всеосяжне національне бачення як основу розробки інших документів, таких як стратегія національної безпеки, секторальні плани та інші документи, прийняті законодавчими та виконавчими гілками влади.

Міжнародна безпека на сьогодні зазнає таких викликів і загроз [8, с. 40]:

- 1) внутрішньо-державні конфлікти та громадянські війни;
- 2) конфлікти міжнародного значення;
- 3) розповсюдження зброї масового знищення і звичайних озброєнь;
- 4) злочинність організована;
- 5) тероризм та екстремізм;
- 6) глобальність конфліктів за доступ до обмежених ресурсів тощо.

З останнього можна сказати, що правом міжнародної безпеки є право, яке складається із принципів та норм, які регулюють військово-політичні відносини держав з метою забезпечення миру та міжнародної безпеки.

Основою права міжнародної безпеки є загальновизнані принципи сучасного міжнародного права, зокрема [8, с. 41]:

- незастосування сили чи загрози сили;
- територіальна цілісність держав;
- непорушність кордонів держав;
- невтручання у внутрішні справи держав;
- вирішення спорів у мирному ключі, співробітництво між країнами.

В межах перелічених вище загроз взимку 2011 року Радою Міністерства ОБСЄ було ініційовано ухвалення і підписання Віденського документу 2011 р. (далі ВД-2011). Відтак, ВД-2011 щодо заходів зміцнення довіри та безпеки є політично обов'язковим інструментом, прийнятим 57 державами – учасницями ОБСЄ [1, с. 101].

Зміст ВД-2011 є досить цікавим; він закріплює загальні засади співробітництва країн у напрямку збереження безпеки й недопущення виникнення військових сплесків, агресій та будь-яких інших впливів [1, с. 102].

Слід зазначити, що Україна увійшла у першочергову низку країн-учасників Віденського документу 2011 р. ще на початку його заснування (зокрема у 1969 р.). Відтак попередником

Віденського документу 2011 р. був Гельсінський заключний акт від 1975 р., якого із впливом дев'яти років змінив Стокгольмський документ, який охопив вже більш розширений набір заходів для зміцнення довіри та безпеки [3, с. 67]. У 1990 р. в результаті консультацій, що велися паралельно з переговорами за звичайними збройними силами в Європі, був прийнятий Віденський документ, що об'єднав заходи Стокгольмського документу 1986 із новими МДБ.

Бажано зазначити що у 1990-ті роки Віденський документ регулярно оновлювався й був перевиданий тричі, зокрема у 1992, 1994 та 1999 роках.

Україна брала активну участь у розвитку МДБ. Під цієї активності припав на період напередодні Стамбульського саміту ОБСЄ 1999 р., під час якого йшли переговори щодо модернізації документу 1994 р., і з української сторони висувалися пропозиції зокрема включення до документу МДБ у військово-морській області [3, с. 67].

У 2000-ті роки переговори щодо Віденського документу взагалі не були пріоритетом для західних держав-учасниць й фактично зайшли у глухий кут. Документ не перевидався протягом десятиліття. Переключенню уваги з МДБ сприяла порівняно стабільна ситуація в Європі.

Процес модернізації Віденського документу отримав імпульс у 2010 р. Ідея оновлення МДБ отримала підтримку з боку лідерів держав-учасниць ОБСЄ в Астанинській декларації. Це дозволило перевидати Віденський документ у 2011 р. До нього були включені узгоджені на той момент зміни. Розглянемо коротко контекст ВД-2011 [4].

Відповідно із ВД-2011, держави-учасниці мають здійснювати щорічний обмін військовою інформацією щодо військової організації, особового складу та основних систем озброєння та техніки та інформацією про планування в галузі оборони. Також зміст ВД-2011 визначає механізм консультацій та співробітництва щодо незвичайної військової діяльності, заходів щодо співробітництва щодо небезпечних військових інцидентів, а також передбачає добровільну організацію відвідувань для усунення занепокоєнь військового характеру.

Держави-учасниці організовують відвідування авіабаз (не менше одного за п'ять років) та на добровільній основі можуть розвивати контакти та співробітництво між військовими. Документ визначає механізм консультацій та співробітництва щодо незвичайної військової діяльності, заходів щодо співробітництва щодо небезпечних військових інцидентів, а також передбачає добровільну організацію відвідувань для усунення занепокоєнь військового характеру. Також документом передбачено, що держави-учасниці повідомлятимуть інших учасників про деякі види військової діяльності (у тому числі за участю сил інших держав) не пізніше ніж за 42 дні до її початку. Повідомлення необхідно, якщо військова діяльність досягає чи перевищує певний рівень. Так, військова діяльність за участю сухопутних військ підлягатиме повідомленню, якщо в ній задіяні принаймні 9000 чоловік, 250 бойових танків, 500 бойових броньованих машин (ББМ) або 250 артилерійських знарядь. Зазначається, що у випадках, коли військова діяльність проводиться на рівні, що вимагає повідомлення, але без попереднього оповіщення беруть участь війська, повідомлення про неї дається одночасно з її початком [7, с. 12].

Держави-учасниці, які провадять військову діяльність за участю не менше 13 000 чоловік, 300 бойових танків, 500 ББМ

або 250 артилерійських гармат, а у разі амфібійної висадки, вертолітної висадки або парашутного десанту – 3500 осіб, запрошуватимуть спостерігачів з інших держав-учасниць. Якщо така військова діяльність проводиться без оповіщення військ, що беруть участь, і триває не більше 72 годин, держави-учасниці зобов'язані запрошувати спостерігачів.

У контексті документу також згадується про те, що держави-учасниці обмінюються одна з одною щорічними планами повідомленої діяльності. Будь-яка держава-учасниця може провести інспекцію на території будь-якої іншої держави-учасниці. Кожна держава зобов'язана прийняти три такі інспекції на рік. Держави зобов'язані також приймати від одного до п'ятинадцяти (залежно від кількості частин, що входять до військових сил) відвідувань з оцінки інформації [7, с. 12].

ВД-2011, як документ міжнародного значення вводить також положення з приводу того, що обмежують деякі види військової діяльності за їх кількістю та за рівнями. Передостання глава стосується дотримання та перевірки заходів зміцнення довіри та безпеки. Відповідно в останній главі висловлюється побажання, щоб держави-учасниці на регіональному рівні вживали заходів, що доповнюють ті, що передбачені ВД-2011. Також остання глава встановлює проведення щорічних нарад щодо оцінки виконання ВД-2011 [8, с. 41].

Заклучна частина ВД-2011 визначає порядок оновлення документа, а також передбачає використання мережі зв'язку ОБСЄ (спеціальної комп'ютерної системи зв'язку) для обміну повідомленнями між державами-учасницями на додаток до дипломатичних каналів.

Тож можна сказати, що Україна є країною, яка зайняла від початку заснування Віденського документу позиції на кшталт того, що вона як і всі інші держави мають гарантувати міжнародну безпеку на власному прикладі. Відтак, у 2012 році у новій редакції воєнної доктрини, визначеної в Указі Президента № 390/2012 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» було зазначено, що з метою запобігання конфліктам в країні слід підвищувати авторитет, значення та роль України на міжнародній арені, бути залученою до діяльності міжнародних безпекових, політичних організацій, сприяти розвиненню систем колективної безпеки, забезпечувати боєздатність Збройних Сил України, турбуватись про правове забезпечення міжнародних гарантій, наданих нашій країні у зв'язку з її відмовою від ядерної зброї [9].

Доречним буде зазначити, що у квітні 2011 р. було видано законодавчий акт, який отримав назву «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі Збройних Сил України в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки», що було розроблено Міністерством оборони України на виконання Плану організації виконання Указу Президента України від 21.04.11 № 492 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 21 квітня 2011 р., також законодавчий акт «Про участь Збройних Сил України в багатонаціональних військових формуваннях високої готовності», що було ухвалено на засіданні КМУ від 16.05.11 р. Відтак, наведений нормативний акт вводив у дію рішення Ради національної безпеки та оборони України щодо визнання доречності участі ЗСУ у багатонаціональних формуваннях високої готовності [9].

Вагомим законом, зміст якого стосується забезпечення міжнародної безпеки, вважається Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року № 2411-VI

із внесеними змінами та доповненнями, змістом якого запроваджується політика позаблоковості, тобто доцільним є розгляд питання з приводу його впливу на можливості участі України у міжнародних багатонаціональних операціях [9].

В 2012 році восени набрав чинності законодавчий акт «Про внесення змін до деяких законів України щодо участі Збройних Сил України в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки». Наведений нормативний акт, на законодавчому рівні, унормував розширення спектру міжнародних операцій за умов участі України, що відбувалось, фактично, протягом довгого часу.

Після перемоги на президентських виборах 2004 р. та 2014 р. В. Ющенко та П. Порошенка відповідно, до низки законодавчих актів, у тому числі Закону України про «Основи національної безпеки України» було внесено зміни щодо інтеграції України до євроатлантичного безпекового простору, що розуміє під собою прагнення набуття повноправного членства в НАТО. Чинна редакція проголошує, що одним з пріоритетів національних інтересів України є «інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі та в євроатлантичний безпековий простір» [6].

Отже Україна від самого початку створення ідеї гарантування міжнародної безпеки демонструвала свою підтримку у вигляді як участі у підписанні документів так і у вигляді підлаштування внутрішнього законодавчого базису під новостворені приписи міжнародних організацій.

Висновки. Політику міжнародної безпеки слід розуміти як офіційний опис того, як країна прагне забезпечити свою власну безпеку й відповідно безпеку свого населення, своєї території (кордонів): вона встановлює національне розуміння загроз та ризиків середовища безпеки, а також цінностей та принципів, якими керуватиметься держава забезпечення безпеки держави та населення. Міжнародна безпека зазнає наступних викликів й загроз, зокрема як: внутрішньодержавні конфлікти та громадянські війни; конфлікти міжнародного значення; поширеність та масовість знищення; організована злочинність; тероризм та екстремізм; глобальність конфліктів за доступ до обмежених ресурсів.

Україна є державою, яка увійшла до числа перших, хто підтримував політику гарантування міжнародної безпеки. Свою підтримку Україна демонструвала корегуванням й підлаштуванням власної законодавчої бази під засади домовленостей, угод та документів із міжнародними організаціями, такими як ООН або ОБСЄ. Це стосується законодавчого акту, що отримав назву «Про внесення змін до деяких законів України щодо участі ЗСУ в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки» суттєво розширив специфіку застосування законодавчого акту «Про участь України в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки». Відтак, відповідні зміни було внесено у низку наступних законодавчих приписів. Також до підлаштування й відповідно до підтримання політики Віденського документу 2011 р. з боку України можна віднести прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо участі Збройних Сил України в міжнародних операціях із підтримання миру і безпеки».

Натомість вже одинадцять років від моменту анексії Кримського півострова та окупації Донецької та Луганської областей та три роки від початку повномасштабного вторгнення,

Україна дотримуючись всіх умов ВД-2021 та інших міжнародних приписів з питань миротворчості, безпеки й гарантування миру не в змозі відстояти своє право на захист своєї території, свого народу від військової агресії та військових вторгнень. Відтак з огляду на події 2014 та 2022 рр. в та навколо України, можна поставити під сумнів прагнення глав держав та урядів ОБСЄ побудовання «вільної, демократичної, спільної та неподільної євроатлантичної й євразійської спільноти безпеки на просторі». Очевидним стає факт, що на сьогодні має місце сукупність проблем щодо забезпечення безпеки людства, що вимагають їх швидкого вирішення. Так, рішенням відповідно до існуючої загрози міжнародній безпеці має стати цілеспрямована спільна діяльність міжнародних безпекових структур, країн і народів із усунення явищ, тенденцій і чинників, що унеможливають або роблять складнішими чи навіть унеможливають або ускладнюють процес реалізації національних інтересів й відтак убезпечення національних цінностей. Країни, дбаючи про національну, а отже і про міжнародну безпеку, повинні неухильно додержуватись вимог міжнародного права, зокрема принципів міжнародного простору з приводу питань заборон, обмежень та знищень окремих прикладів засобів масового ураження. Але дане питання потребує подальшого, більш детального дослідження.

Література:

- Волощук С.М. Трансформації зовнішньої політики нейтральних та позаблокових країн Європи в умовах постбіполярного світу. *Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Сер. «Історія»*. 2012. Вип. 28. С. 101–107.
- Глобальна стратегія ЄС: місце, роль і внесок України : аналіт. зап. травень 2017. 10 с. URL: <https://surl.lu/sfuwtj> (дата звернення 10.03.2025)
- Данилов Д. А. Рада ЄС: Рішення про розвиток ОПБО. *Європейський Союз: факти та коментарі*. 2019. № 94. С. 67–73.
- Місце України в системі колективної безпеки Європи. URL: <https://pravo.ua/mistse-ukrainy-v-systemi-kolektyvnoi-bezpeky-ievropu/> (дата звернення 10.03.2025)
- Перова Л.В. Правове регулювання участі України в міжнародних миротворчих операціях. УДК 341.241. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/5_2019/43.pdf (дата звернення 10.03.2025)
- Пошедін О.І. Восна безпека України в контексті співробітництва з Європейським Союзом. *Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України*. 2014. № 3. С. 53–60.
- Погорільська С.В. Євросоюз – основні питання політичної консолідації після прийняття Лісабонського договору. *Актуальні проблеми Європи*. 2010. № 2. С. 12–26.
- Слюсаренко Ю.А. Правові аспекти здійснення і реалізації спільної зовнішньої політики, політики безпеки Європейського Союзу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 114. С. 40–47.
- Спиридонова К.П. Криза в та довкола України як фактор формування безпекової спільноти в ОБСЄ. URL: <https://surl.li/hkpjgw> (дата звернення 10.03.2025)
- Україна в системі міжнародної безпеки : методичні вказівки до вивчення навчальної дисципліни для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» / уклад. І. В. Максименко. Одеса : Астропринт, 2023. 32 с.

Kholodovskyi S. Ukraine's participation in international security within the framework of the Vienna Document of 2011

Summary. This article is all about a comprehensive analysis of Ukraine's involvement in international security in the context of implementing the 2011 Vienna Document on confidence- and security-building measures. The author examines Ukraine's place in the modern European security architecture and the legal mechanisms through which the state integrates into international efforts to maintain stability and peace. Particular attention is paid to the analysis of the content of the 2011 Vienna Document, which is one of the few effective mechanisms for cooperation between OSCE participating States in the military-political sphere.

The paper emphasises that Ukraine is one of the states that, from the very beginning of the formation of the concept of trust and transparency in Europe, has actively supported initiatives to reduce military tensions by participating in previous editions of the Vienna Document and incorporating international provisions into national legislation. The mechanisms for the annual exchange of military information, inspections, visits to military facilities, mandatory notification of large-scale military exercises and other instruments ensuring the transparency of military activities are examined in detail.

The author argues that Ukraine's active participation in the implementation of the Vienna Document 2011 demonstrates its commitment to responsibly fulfilling its obligations under international law, in particular with regard to strengthening trust between states. At the same time, the paper draws attention to the challenges facing the international security system after the annexation of Crimea and the start of large-scale aggression by the Russian Federation in 2022. This raises the question of the effectiveness of documents such as the 2011 Vienna Document in ensuring real security in the context of violations of the international order.

The article emphasises the need to reform the international security system, review existing arms control mechanisms and create new, more effective platforms for collective response. As an active participant in international security processes, Ukraine must not only comply with existing agreements, but also initiate changes focused on the modern realities of armed conflicts.

Key words: legal regulation of Ukraine's participation in international operations to ensure international security, OSCE international security, Ukrainian legislation, participation of the Armed Forces of Ukraine in ensuring international security.

ЗМІСТ

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Новосад І. В.

ЮРИДИЧНА КЛІНІКА ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ В КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	4
--	---

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Волинець В. В.

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ФОНДОВОГО РИНКУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	10
--	----

Костюк В. І.

ФОРМИ ТА СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ОДНОГО З БАТЬКІВ, ЩО ПРОЖИВАЄ ОКРЕМО ВІД ДИТИНИ: ПИТАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ.....	15
--	----

Мкртчян Р. С., Попов С. Ю., Стаднік М. О.

МЕТОДИ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН	19
---	----

Салай М. Г.

ХАРАКТЕРИСТИКА ДОКУМЕНТІВ, НА ЯКИХ НОТАРІУС ВЧИНЯЄ ВИКОНАВЧИЙ НАПИС.....	24
--	----

Світличний О. П.

ДО ПИТАННЯ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ.....	29
---	----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Соколов Д. С.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ, ЩО ВЧИНЯЄ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	34
---	----

Сорокін А. А.

СИСТЕМА ПОКАРАНЬ ЗА КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ.....	38
---	----

Стратонов В. М.

ЗАХИСТ МОРАЛЬНИХ ТА ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НАРУГИ НАД ПОХОВАННЯМИ ТА ТІЛАМИ ПОМЕРЛИХ.....	42
---	----

Ткач Ю. О., Гаркуша А. Г.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ПРОВЕДЕННЯ АБОРТУ.....	47
--	----

Тома М. Г., Боднарчук О. М.

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ	55
---	----

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Гора І. В., Колесник В. А.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ТА ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ НАРКОБІЗНЕСУ.....	62
---	----

Колонюк В. В.

СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРИ ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	68
---	----

CONTENTS

CONSTITUTIONAL LAW AND MUNICIPAL LAW

Novosad I.

LEGAL CLINIC AS AN ELEMENT OF THE SYSTEM OF PROVIDING FREE LEGAL AID

IN THE CONTEXT OF HUMAN RIGHTS PROTECTION..... 4

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Volynets V.

LEGAL REGIME OF THE STOCK MARKET: COMPARATIVE ANALYSIS.....10

Kostiuk V.

FORMS AND METHODS OF PROTECTING THE RIGHTS AND INTERESTS OF A PARENT LIVING APART

FROM THE CHILD: ISSUES OF EFFICIENCY.....15

Mkrtchian R., Popov S., Stadnik M.

METHODS OF REGULATING ECONOMIC RELATIONS..... 19

Salai M.

CHARACTERISTICS OF DOCUMENTS ON WHICH A NOTARY MAKES AN EXECUTIVE INSCRIPTION..... 24

Svitlychnyy O.

ON THE ISSUE OF JUDICIAL PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN UKRAINE..... 29

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL EXECUTIVE LAW

Sokolov D.

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PERSON OF A CRIMINAL WHO COMMITS

CRIMINAL OFFENSES IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT.....34

Sorokin A.

THE SYSTEM OF PUNISHMENTS FOR COLLABORATION UNDER THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE:

THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS.....38

Stratonov V.

PROTECTION OF MORAL AND LEGAL VALUES: CRIMINAL-LEGAL ANALYSIS OF DESECRATION

OF GRAVES AND BODIES OF THE DECEASED.....42

Tkach Yu., Harkusha A.

SOME PROBLEMATIC ISSUES OF CRIMINAL LIABILITY FOR ILLEGAL ABORTION.....47

Toma M., Bodnaruk O.

COMBATING CRIME IN WAR CONDITIONS55

CRIMINAL PROCEDURE, FORENSIC SCIENCE, OPERATIVE INVESTIGATIVE ACTIVITY

Hora I., Kolesnyk V.

CERTAIN ISSUES OF UNDERSTANDING THE ESSENCE OF AND COMBATING THE ILLEGAL DRUG TRADE.....62

Kolonyuk V.

MODERN POSSIBILITIES OF USING FORENSIC EXPERTISE IN PRE-TRIAL INVESTIGATION

OF CRIMES AGAINST THE INFORMATION SECURITY OF UKRAINE.....68

<i>Murha O.</i>	
THE IDENTITY OF THE OFFENDER AS A COMPONENT OF THE FORENSIC CHARACTERIZATION OF MORTGAGE FRAUD.....	73
<i>Ostryanko B.</i>	
THE IMPACT OF THE ADVERSARIAL PRINCIPLE ON THE IMPLEMENTATION AND ACHIEVEMENT OF THE OBJECTIVES OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION STAGE.....	77
<i>Panasiuk T., Tsyriuk A.</i>	
INTERNATIONAL STANDARDS FOR WORKING WITH VICTIMS AND WITNESSES: IMPLEMENTATION INTO NATIONAL LEGISLATION.....	82

INTERNATIONAL LAW AND COMPARATIVE LAW

<i>Aliiev R., Poltorakov O.</i> THE INTERNATIONAL LEGAL DIMENSION OF “STRATEGIC CULTURE” AND THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (CONCEPTUAL AND APPLIED ASPECTS).....	88
<i>Bilan O.</i> THE ADMINISTRATIVE ASPECT OF IMPROVING UKRAINE’S ENVIRONMENTAL LEGISLATION TAKING INTO ACCOUNT SWITZERLAND’S EXPERIENCE.....	92
<i>Gavrylenko V.</i> SUBSTANTIVE CHARACTERISTICS OF THE SUBJECTIVE AND OBJECTIVE SPHERE OF INFLUENCE OF INTERNATIONAL LAW ON NATIONAL LEGAL ORDER.....	96
<i>Zamula A.</i> ENSURING WOMEN’S LABOR RIGHTS IN INTERNATIONAL LAW: ANALYSIS OF KEY DOCUMENTS AND PRACTICES.....	101
<i>Kulyk S.</i> STAGES OF JUDICIAL SYSTEM REFORM IN UKRAINE: LEGISLATIVE CRITERIA AS A METHODOLOGICAL FOUNDATION.....	106
<i>Plotnikov O.</i> CONVENTION ON BACTERIOLOGICAL (BIOLOGICAL) WEAPONS OF 1972 AS A FIRST GLOBAL INTERNATIONAL INSTRUMENT ON COMPLETE PROHIBITION OF A WEAPON OF MASS DESTRUCTION: ON THE MATTER OF EFFICIENCY.....	112
<i>Kholodovskyi S.</i> UKRAINE’S PARTICIPATION IN INTERNATIONAL SECURITY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE VIENNA DOCUMENT OF 2011.....	116

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік

№ 74, 2025

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.

Комп'ютерна верстка Калабухова С.Ю.

Підписано до друку 31.03.2025 р. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 14,19, ум. друк. арк. 14,41.

Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення 0625/465.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)

Україна, м. Одеса, 65101, вул. Інглєзі, 6/1

Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua